

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsatyai Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
158. évfolyam (2024) 1. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra,
Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba,
Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János,
Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (Egyesült Királyság),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:
Horváth-Papp Zita

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu
ISSN 0039-8098

TARTALOMJEGYZÉK

TRANSZNACIONÁLIS ÉS GLOBÁLIS FOLYAMATOK A 19–20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

<i>Tomka Béla</i> : Kapcsolódások. Az összehasonlítástól a globális történelemig (Bevezető)	5
<i>Bencsik Péter</i> : A nemzetközi migráció és Magyarország a globalizáció 19. századi hulláma idején	15
<i>Koloh Gábor</i> : A paraszt terei. A térérzékelés változása a 19–20. századi Magyarországon	43
<i>Baráth Katalin</i> : A tömegkultúra globális műfajainak meghonosodása Magyarországon a 20. század elején (Periodizációs vázlat)	69
<i>Simonkay Márton</i> : Vízerművek és környezetvédő mozgalmak. Adalékok az 1980-as évek osztrák–magyar kapcsolataihoz	95

TANULMÁNYOK

<i>Tóth Endre</i> : Imre herceg haláláról. Milyen hír érkezett 1031 őszén Hildesheimbe? ...	111
<i>Fóti Miklós</i> : Két végvidék szolgálatában. Szári Ali bég hódoltsági és kaukázusi karrierje	145
<i>Somogyi László</i> : Az aszódi koncentrációs telep működése (1914–1917)	165

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Neil Price</i> : Die wahre Geschichte der Wikinger (<i>Tringli István</i>)	181
<i>Samu Nagy Dániel</i> : A háttérember. Csengery Antal politikai és közéleti pályája (<i>Cieger András</i>)	184
<i>Füzi Izabella</i> : A vurstlitől a moziig. A magyar vizuális tömegkultúra kibontakozása (1896–1914) (<i>Tamás Ágnes</i>)	186
Mitrovits Miklós (szerk.): Lengyelkérdés Magyarországon az első világháborúban (<i>Anka László</i>)	189

Riba András László: Hatalomtechnika a pártállam végóráiban (1987–1989) (<i>Jeszenszky Géza</i>)	192
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	197

TRANSZNACIONÁLIS ÉS GLOBÁLIS FOLYAMATOK A 19–20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

KAPCSOLÓDÁSOK

Az összehasonlítástól a globális történelemig
(Bevezető)

Aligha van olyan történész, aki tagadná, hogy kutatása tárgyát érdemes annak tágabb kontextusában vizsgálni. Legtöbbször valószínűleg azzal is egyetértenek, hogy a különböző vizsgált egységek – mint régiók, államok, nemzetek vagy éppen civilizációk – közötti kapcsolatok tanulmányozása is fontos feladat. Ennek megfelelően gyakran felmerül az igény, hogy a történeti elemzés tekintsen túl az országhatárokon, mivel a múlt bemutatása csak így lehet teljes és szakszerű.¹

Mindazonáltal az ilyen célok megvalósítása nem lebecsülendő nehézségekkel jár a történész számára: minden újabb egység és szempont bevonása a kutatásba további források feltárását teszi szükségessé, átfogóbb ismeretek megszerzése iránt támaszt igényt, növeli az érvelés komplexitását, s ezzel együtt módszertani kihívásokat is jelent. Azonban nem vagyunk eszköztelenek. A történettudományban kialakultak olyan hasznos módszerek és megközelítések, amelyek az említett feladat – vagyis az állam és más politikai alakulatok határain túlmutató elemzés – megvalósítását szolgálják. Mi több, a nemzetközi történettudomány utolsó száz évének egyik legmarkánsabb fejlődési tendenciája éppen ez: újabb és újabb módszertani és tematikai innovációkkal gyarapítja eszköztárát, hogy tárgyát minél átfogóbb módon tudja vizsgálni. Ennek eredményeként a történelem új megközelítései, a történetírás új ágai születtek meg és terjedtek el, s ez a folyamat ma is tart. Ezen irányzatok közé tartozik az összehasonlító történetírás, a relációs történelem, a nemzetközi kapcsolatok története, a transznacionális történelem, a civilizációk vizsgálata, a világrendszer-elmélet, a globális történelem, a globalizáció története, a világtörténelem, a *big history*, s a sor még folytatható lenne.²

¹ Erre átfogóan: *Charles S. Maier*: Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era. *American Historical Review* 105. (2000) 807–831.

² Az egyes ágak sajátosságaira lásd pl.: *Antoon van den Braembussche*: Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society. *History and Theory* 28. (1989) 2–24.; *Gyáni Gábor*: Nemzeti vagy transznacionális történelem. Bp. 2018. 99–136.; *Pierre-Yves Saunier*: Transnational History. Houndmills, Basingstoke–New York 2013; *Matthias Middell*: Kulturtransfer und Historische Komparatistik – Thesen zu ihrem Verhältnis. *Comparativ* 10. (2000) 1. sz. 7–41.; *Rethinking Civilizational Analysis*. Eds. Said Arjomand – Edward A. Tiryakian. (SAGE Studies in International Sociology 52.) London 2004; *Immanuel Wallerstein*: World-Systems Analysis: An Introduction. Durham 2004; *James Belich – John Darwin – Chris Wickham*: Introduction: the Prospect of Global History. In: *The Prospect of Global History*. Eds. James Belich et al. Oxford 2016. 3–22.; *Globalization and Global History*. Eds. Barry Gills – William R. Thompson. London–New York 2006;

Ezek a történettudományi ágak és megközelítések gyakran versengenek egymással, s mindegyiknek megvan a saját fókusza és erőssége. Emellett azonban számos közös vonásuk van, és sok tekintetben összekapcsolódnak, átfedik és kiegészítik egymást. A következőkben célom az, hogy jellemezzem – a rendelkezésre álló terjedelem miatt nyilván csak vázlatosan – a közülük legnagyobb hatást gyakorló irányzatokat, érzékeltetve azt a fejlődési ívet is, melynek mentén a kutatás mind sokoldalúbb ábrázolásra volt képes. Végül röviden kitérek arra, hogy a különböző historiográfiai irányzatok és a hozzájuk kapcsolódó kérdésfeltevések miként jelennek meg a *Századok* e tematikus számában.

Az *összehasonlítás* már az első világháború utáni években – különösen Marc Bloch és az *Annales* más képviselőinek munkássága nyomán – a történeti kutatások elismert eszközévé vált.³ Ezzel nemcsak az elsőként kialakult, hanem máig az egyik legfontosabb történetírói stratégia lett arra vonatkozóan, hogy a kutatás túllépjen a nemzetállamok vagy más politikai entitások határain.⁴

Az összehasonlító történetírás a két vagy több egység közötti hasonlóságokat és eltéréseket kívánja feltárni, miközben számos célja lehet. Az összehasonlítás állandó eleme a mindennapi gondolkodásnak, és valamilyen formában szinte minden történetírói munkában megtalálható. Az összehasonlító történetírást mégis az különbözteti meg a történettudomány többi válfajától, hogy azoktól eltérően explicit és szisztematikus módon használja ezt a módszert.⁵ Ez a módszertani tudatosság különösen a kutatás kérdéseinek kidolgozása és indoklása, az alkalmazott fogalmak definiálása, a vizsgált egységek és az összehasonlítás szempontjainak kiválasztása tekintetében jelenik meg. Az összehasonlítások leggyakrabban országokra, illetve nemzetekre vonatkoznak, de lehetséges ennél kisebb és nagyobb egységek, mint régiók vagy egész civilizációk ilyen vizsgálata is.

The Oxford Handbook of World History. Ed. Jerry H. Bentley. Oxford–New York 2011; *Cynthia Stokes Brown*: Big History: From the Big Bang to the Present. New York 2007.

³ *Marc Bloch*: Az európai társadalmak összehasonlító történelméről. In: *Uő*: A történész mestersége. Történelemelméleti írások. (Osiris könyvtár. Történelem) Bp. 1996. 169–200.

⁴ *Hartmut Kaelble*: Der historische Vergleich. Frankfurt/M.–New York 1999; újabb, átdolgozott kiadása: *Uő*: Historisch Vergleichen. Eine Einführung. Frankfurt/M.–New York 2021; *Jürgen Kocka*: Comparison and Beyond. History and Theory 42. (2003) 39–44.; *Tomka Béla*: Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek. Aetas 20. (2005) 1–2. sz. 243–258.; *Keller Márkus*: A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról. Aetas 20. (2005) 4. sz. 102–111.

⁵ A szakirodalomban nincs egységes álláspont arra vonatkozóan, hogy létezik-e „összehasonlító módszer”, vagy inkább „összehasonlításról”, „összehasonlító perspektíváról”, esetleg „összehasonlító tanulmányról” célszerű-e beszélni. Az egységes összehasonlító módszer létezése ellen érvel: *Raymond Grew*: The Case for Comparing Histories. American Historical Review 85. (1980) 763–778. Ezzel szemben az összehasonlítást bizonyos feltételek megléte esetén módszernek tekinti mások mellett: *Chris Lorenz*: Konstruktion der Vergangenheit: Eine Einführung in die Geschichtstheorie. (Beiträge zur Geschichtskultur 13.) Köln 1997. 231–284.

Ami az említett célokat illeti, az egyik legismertebb tipológia megalkotói, Jürgen Kocka és Heinz-Gerhard Haupt négyféle összehasonlítást különböztetnek meg. Az ilyen munkák betölthetnek egyrészt „leíró” funkciót, amely mindenekelőtt az egyes esetek sajátosságainak alaposabb meghatározását szolgálja. Az összehasonlítás „analitikus” szerepe elsősorban akkor kerül előtérbe, amikor tudományos elméletek vagy hipotézisek érvényességét ellenőrzik a segítségével. A „heurisztikus” funkció azt jelenti, hogy az összehasonlítás képes lehet olyan kutatási irányok, történeti jelenségek, illetve magyarázatok felfedezésére, amelyek addig ismeretlenek voltak. Végül az összehasonlítás rendelkezhet „elidegenítő” (*verfremdend*) hatással, hiszen az ilyen vizsgálat új, a megszokottól eltérő nézőpontokat kínál, amelynek eredményeként a saját ország vagy társadalom fejlődése elveszíti magától értetődő voltát.⁶ Az összehasonlító történetírás egyik, nemzetközileg legismertebb képviselője, Hartmut Kaelble hasonló kategóriákat alkalmaz, de emellett az „értékelő összehasonlítást” is elkülöníti, amelynek legfőbb erőssége az, hogy hozzájárulhat a történészek ítéleteinek megalapozottabbá tételéhez, illetve a változások okainak meghatározásához.⁷ Ezek a funkciók nem különülnek el élesen egymástól, hanem egyszerre több is jelen lehet közülük az összehasonlítást végző tanulmányban.

Az összehasonlító történetírás nagy karriert futott be az elmúlt száz év során, de számos kritika is érte, amelyek a 20. század végén felerősödtek. A bírálatoknak két fő iránya jelentkezett. Az első, hagyományos kritikai álláspont szerint az összehasonlítás akaratlanul is felerősíti az etnocentrizmust, mivel általában nemzetállamokat választ a vizsgálat egységeinek, továbbá ezek közül gyakran valamelyiket normának tekint, s ahhoz méri a többi. A másik kritikai megfontolás szerint az összehasonlítás arra kényszeríti a kutatót, hogy mesterségesen homogén és stabil vizsgálati egységeket konstruáljon, ilyenek azonban a valóságban nem léteznek. Emellett, ha az összehasonlított egységek a vizsgált időszakban megváltoznak – például azért, mert hatnak egymásra –, akkor az összehasonlítás nem hozhat megfelelő eredményt.⁸

A *relációs történetírás* különböző válfajai részben az összehasonlító módszer ezen kritikája nyomán keletkeztek, és az 1990-es évek elejétől vettek lendületet. Míg az összehasonlítás azt feltételezi, hogy egymástól elkülönítve kell kezelni a vizsgált egységeket, addig ez az irányzat éppen két vagy több egység olyan

⁶ Heinz-Gerhard Haupt – Jürgen Kocka: Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einführung. In: Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung. Hrsg. Uö. Frankfurt/M. 1996. 12–14.

⁷ Kaelble, H.: Historisch Vergleichen i. m. 58–66.

⁸ Hartmut Kaelble: Comparative and Transnational History. Ricerche di Storia Politica 20. (2017) 15–24.

összefonódásait vizsgálja, amelyek nagy mértékben befolyásolják történeti pályájukat.⁹ A relációs történetírás hangsúlyozza a társadalmi hálózatok, személyes összeköttetések és interakciók szerepét a történeti folyamatok alakulásában. Ezáltal tehát túllép a hagyományos kapcsolattörténeten: annál elméletileg megalapozottabb irányzatról van szó, amely jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít a különféle, határokon átnyúló kapcsolatoknak az átfogó történeti interpretációkban.¹⁰ Az összehasonlítások a társadalmak közötti hasonlóságokat és eltéréseket keresik, s ezért szükséges, hogy összehasonlíthatóak legyenek az egységek – vagyis legyen meg a *tertium comparationis* –, viszont a relációs történelem körébe tartozó munkák főként azt igyekeznek feltárni, hogy az összefonódások milyen mértékűek voltak, és miként hatottak a társadalmak fejlődésére. Ebből az is következik, hogy teljesen eltérő méretű és fejlődésű társadalmak – mint például egy nagyhatalom és egy kis ország vagy egy gyarmattartó és gyarmata – vizsgálata esetében is látványos eredményeket hozhat ez a megközelítés, miközben az összehasonlítás ezeknél aligha jöhet szóba.

A relációs történetírásnak számos ága alakult ki. Ilyen a *histoire croisée*, amelyet leginkább 'keresztező történelemként' szokás fordítani. Ennek programját az ezredforduló időszakában hirdette meg Michael Werner és Bénédicte Zimmermann, s főként francia, valamint német nyelvterületen vált népszerűvé.¹¹ E szerzők szerint a történelmi keresztetések több szinten mennek végbe: egyrészt a transzferek – azaz az emberek, gondolatok, áruk és intézmények mozgása – tekintetében, másrészt a transzferek vizsgálata során, mert eközben a kutatók eltérő nemzeti tradíciói és perspektívái érvényesülnek.¹² Más kutatók hasonló megközelítést alkalmaztak, de eltérő súlypontokkal és más megjelöléseket használva. Ilyen az *entangled history*, amelyet magyarul gyakran 'összefonódó történelemnek' neveznek. Ez elsőként az angolszász világban terjedt el, s a brit birodalmon belüli erős kapcsolatrendszer vizsgálata során alkalmazták. Németországban *Verflechtungsgeschichte* ('összefonódás-történelem') néven vált ismertté ez az irányzat. Ugyancsak e sorba tartozik a *connected history* – vagy 'összekapcsolt történelem' –, amelynek koncepcióját a egyes, koraiújkori

⁹ A relációs történelem (relational history) kifejezésre lásd *Diego Olstein: Thinking History Globally*. Houndmills, Basingstoke 2015. 13–14.

¹⁰ *Margrit Pernau: Transnationale Geschichte*. Göttingen 2011. 37–42.

¹¹ *Michael Werner – Bénédicte Zimmermann: Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity*. *History and Theory* 45. (2006) 30–50. Magyarul: *Michael Werner – Bénédicte Zimmermann: Túl az összehasonlításra: histoire croisée és a reflexivitás kihívása*. *Korall* 8. (2007) 28–29. sz. 5–30.

¹² *Michael Werner – Bénédicte Zimmermann: Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der Histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen*. *Geschichte und Gesellschaft* 28. (2002) 607–636.

kulturális formák tanulmányozása során alakították ki. A szintén rokonértelmű *shared history* – vagy ’közös történelem’ – gyakran a különböző etnikumok és nemek együttélése során szerzett tapasztalatokra koncentrál.¹³

A nemzetközi historiográfiában szintén az 1990-es évek elején jelent meg a *transznacionális történelem* művelésének igénye. Ennek van egy tág felfogása, amely szerint magában foglal minden, a nemzetállami kereteken túlmutató megközelítést, tehát a relációs történelem irányzatait is.¹⁴ Az itt preferált szűkebb értelemben is olyan jelenségekkel és entitásokkal foglalkozik, amelyek átnyúlnak a nemzetállamok határain, de a relációs történetírástól megkülönbözteti az, hogy nem a politikai entitások jelentik a vizsgálat egységeit: ehelyett olyan, a határok által nem vagy kevésbé korlátozott, nem állami aktorok tevékenységére koncentrál, mint a kormányközi szervezetek (például az ENSZ), a nem kormányzati szervezetek (például az emberi jogokkal vagy környezetvédelemmel foglalkozó NGO-k) és a transznacionális entitások (például a globális hatókörű vállalatok).¹⁵ Ennek megfelelően érdeklődésének középpontjában azok a folyamatok állnak, amelyek *per definitionem* transznacionális jellegűek (például a kulturális transzferek). Ugyanakkor a transznacionális historiográfia elismeri a nemzetállamok jelentős történelmi szerepét az elmúlt bő kétszáz évben. Éppen ezért számos, ezen történetírói megközelítést előnyben részesítő munka nem akarja teljesen elhagyni a nemzeti történelem diszkurzív keretét, hanem inkább kiegészíteni, „transznacionalizálni” kívánja azt, abból kiindulva, hogy így lehetséges a nemzeti múlt jobb megértése.¹⁶

A transznacionális történelemnek számos, messzire visszanyúló historiográfiai előzménye van, hiszen a határokon átívelő jelenségeket – mint például a keresztény hittérítők tevékenységét, a haszonnövények, a könyvek és más szövegek terjedését vagy a diákok egyetemjárását – már régóta tanulmányozzák a történészek. A transznacionális történetírás azonban programszerűen és a korábbiaknál tudatosabban alkalmazza ezt a megközelítést, mivel képviselői úgy vélik, hogy a történeti interpretáció szempontjából kiemelt jelentőségűek ezek a kapcsolatok.¹⁷ Ez egyben azt is jelenti, hogy az irányzat a 19–20. századhoz kötődik, hiszen

¹³ Perna, M.: *Transnationale Geschichte* i. m. 56–66.

¹⁴ Klaus Kiran Patel: *Transnational history*. In: *Europäische Geschichte Online (EGO)*. Ed. Leibniz Institut für Europäische Geschichte. Mainz 2010. dec. 3. (<http://www.ieg-ego.eu/patelk-2010-en>, letöltés: 2022. okt. 3.); Gyáni G.: *Nemzeti vagy transznacionális* i. m. 99–136.; Matthias Middel: *Transznacionális történelem mint transznacionális projekt?* *Vitaindító*. Aetas 24. (2009) 2. sz. 134–139.

¹⁵ Saunier, P.-Y.: *Transnational History* i. m.; Akira Iriye: *Global and Transnational History: The Past, Present, and Future*. Basingstoke 2012.

¹⁶ Sebastian Conrad: *What is Global History?* Princeton–Oxford 2016. 46.

¹⁷ The Palgrave Dictionary of Transnational History: From the Mid 19th Century to the Present Day. Eds. Akira Iriye – Pierre-Yves Saunier. Houndmills, Basingstoke 2009.

egyrészt a nemzetek és nemzetállamok ebben az időszakban jöttek létre, másrészt a nemzetközi együttműködés intézményesített keretei a 19. században jelentek meg, majd a 20. század során megsokszorozódott az ilyen intézmények és szervezetek száma.¹⁸ De a fogalom még ebben az időszakban is leginkább a nyugati társadalmakra van szabva s kevésbé a világ más részeire, mivel erős és hatékony nemzetállamok különösen a nyugati világban léteztek.

Az itt tárgyalt historiográfiai ágak közül legutoljára a *globális történelem* erősödött meg. Ez a történeti jelenségeket, eseményeket és folyamatokat globális kontextusban, de általában nem az egész világra kiterjedően vizsgálja.¹⁹ Tehát a globális történelem művelői jellemzően nem az egész glóbuszt átfogó kutatásokat végeznek? Sokkal inkább az áll e kutatók érdeklődésének homlokterében, hogy a globálisan zajló történeti folyamatok miként jelentek meg az egyes társadalmakban vagy akár mikroszinten.²⁰ Ennek megfelelően akár egy falu vagy egy család életében is nyomon követhető, hogy a globális szinten végbemenő átalakulások milyen változásokat eredményeztek, de egy találmány, egy társadalmi mozgalom, egy árucikk esetében is vizsgálható azok eredete vagy elterjedése. Ha egy nagyobb egység – például egy társadalom – történetét tanulmányozzuk globális perspektívában, akkor van esély arra, hogy a hatások – ha nem is egyforma mértékben – mindkét irányban kimutathatóak. Vagyis a globális látószög ugyan jelen van, de a kutatott jelenségek köre lehet nagyon tág és általános, valamint nagyon szűk és speciális is. A globális történelem által átfogott időszak határai nem élesek. Számos képviselője úgy véli, hogy lényegében az emberiség legkorábbi múltjáig visszanyúlóan érdemes alkalmazni ezt a perspektívát, hiszen már ekkortól megfigyelhetőek kapcsolatok – még ha csupán korlátozottan is – a világ távoli társadalmai között. Ennél jellemzőbb azonban az, hogy a globális történelem körébe tartozó munkák a modern korra és a jelenkorra fókuszálnak.²¹

A globális történelem emellett – hasonlóan a szűken értelmezett transznacionális történelemhez – gyakran nem politikai vagy kulturális egységek, hanem például vallási vagy etnikai diaszpórák vizsgálatával foglalkozik. Számára a vizsgált történelmi entitások nem elszigetelten, hanem másokkal kapcsolatba és

¹⁸ Christopher Alan Bayly et al.: AHR Conversation: On Transnational History. (Christopher Alan Bayly hozzászólása) *American Historical Review* 111. (2006) 1442.

¹⁹ Conrad, S.: What is Global History? i. m. 5.; Bruce Mazlish: *The New Global History*. New York 2006; Dominic Sachsenmaier: *Global Perspectives on Global History: Theories and Approaches in a Connected World*. New York 2011.

²⁰ Lásd például: Kenneth Chase: *Firearms: A Global History to 1700*. Cambridge–New York 2003; *The Global Coffee Economy in Africa, Asia, and Latin America, 1500–1989*. Eds. William Gervase Clarence-Smith – Steven Topik. New York 2003; Magyarország globális története, 1869–2022. Szerk. Laczó Ferenc – Varga Bálint. Bp. 2022.

²¹ Olstein, D.: *Thinking History Globally* i. m. 144.

interakcióba lépve fejlődnek. Ebből az is következik, hogy egyrészt a térhez kötődő fogalmak – mint a territorialitás vagy a hálózat – sokszor jelentős szerepet kapnak a történeti narratívában, másrészt nem annyira a változások belső tényezőire, hanem a külső faktorokra koncentrálnak. Ezzel összefüggésben ez a kutatási irányzat ugyan nem hagyja figyelmen kívül a hosszú távú fejlődés, a tradíció és a történeti kontinuitás elemeit, de gyakran nagy szerepet tulajdonít a gyors változásokat előidéző, rövid távon ható tényezőknek.²²

A *globalizáció története* a Föld különböző, különösen távoli társadalmi közötti összeköttetések kialakulását és változását, valamint az ennek nyomán a közöttük létrejött kölcsönös függést és e folyamatok világméretű tudatosulását vizsgálja.²³ Ebben az értelemben akár a globális történelem egyik leágazásának is tekinthetjük – és azzal tagadhatatlanul szoros kapcsolatban fejlődött az 1980-as évek vége óta –, de gyakran mégis megkülönböztetik attól. Elsősorban azért tekintik külön irányzatnak, mert tárgya behatároltabb, mint a globális történelemé: egy meghatározott történeti folyamattal, a globalizáció alakulásával és annak kontextusával foglalkozik.²⁴

A legtöbb kutató a globalizációt csupán százötven vagy legfeljebb néhány száz évre vezeti vissza, s közben annak gyorsulását véli felfedezni, még ha időnként stagnálás vagy egyes területeken átmeneti visszalépés is következett be. Ezért e kutatási ág fókuszában is a nagy földrajzi felfedezések utáni periódus, még inkább pedig a 19. század végétől kezdődő időszak áll.²⁵ Szintén fontos sajátossága a globalizáció kutatásának, hogy számos diszciplína – mint a közgazdaságtan, a politikatudomány és a szociológia – is tanulmányozza a globalizációt. Ez fontos impulzusokat ad a történészek számára, egyben elkerülhetetlenné teszi más tudományágak eredményeinek felhasználását és módszereinek alkalmazását, vagyis az interdiszciplináris megközelítést.

A globalizáció világméretű folyamat, de a határokon átnyúló gazdasági, kulturális és más kapcsolatoknak csak egy része fogja át az egész világot, következésképpen a kutatás sem csupán a transzplanetáris összeköttetésekkel foglalkozik. A globalizáció történetének vizsgálata kezdetben elsősorban a gazdasági változásokra koncentrált. Később ez módosult, s így a nemzetközi kereskedelem és

²² Conrad, S.: What is Global History? i. m. 65–67.

²³ Tömke Béla: Globalizáció: megjelenési formák, szakaszok és determinánsok. Magyar Tudomány 184. (2023) 1223–1234.

²⁴ Globalization in Historical Perspective. Eds. Michael Bordo – Alan M. Taylor – Jeffrey G. Williamson. Chicago–London 2003.

²⁵ David Armitage: Is There a Pre-History of Globalization? In: Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective. Eds. Deborah Cohen – Maura O'Connor. New York–London 2004. 165–174.; Richard E. Baldwin – Philippe Martin: Two Waves of Globalization: Superficial Similarities, Fundamental Differences. (NBER Working Paper 6904.) Cambridge 1999.

a tőkemozgások mellett a technológiai diffúzió, az információk áramlása és a migráció tanulmányozása is hangsúlyt kapott. Fontos irány a politikai és katonai globalizációtörténet is, mint például annak ábrázolása, hogy a szervezett erőszak különböző formái miként terjedtek el világméretűen. Más vizsgálatok kiegészítették ezeket a kulturális aspektusokkal, továbbá újabban a globális környezeti változások hosszabb távú számbavételével.²⁶

Ebből az áttekintésből nem csupán az tűnik ki, hogy az utóbbi évtizedekben jelentősen gyarapodott a nemzetközi historiográfia azon irányzatainak száma, amelyek kiemelt feladatuknak tartják a különböző politikai alakulatok – mindenekelőtt a nemzetállamok – tágabb kontextusban való vizsgálatát, különösen pedig a közöttük lévő kapcsolatok és a nemzetállamoktól független szereplők tevékenységének tanulmányozását. További tendencia, hogy mindezt egyre differenciáltabb eszközökkel teszik. Végül az is látható, hogyan tágul az egyes kutatások által átfogott földrajzi tér, s így ma már a nemzetközi történetírásban a globális változások történeti vizsgálata is magától értetődő igény. Ez utóbbi kétségkívül nagy kihívást jelent annak ellenére, hogy a globális történelem – mint láttuk – rendszerint nem az egész világot fogja át, hanem a globális folyamatok helyi megjelenését láttatja. Ezért is mondhatjuk, hogy a bemutatott megközelítések általában összeegyeztethetőek a nemzetekre koncentráló történeti elemzésekkel is. Az utóbbiak esetében szintén segítik a történészi munkát, mivel kibővítik a történészek eszköztárát, és további szempontok bevonása révén megalapozottabbá teszik az eredményeket.

A történetírás bemutatott ágainak kialakulása felfogható akkumulációs folyamatként is, amelynek során gyarapodtak a történészek rendelkezésére álló módszerek és elméleti megközelítések. Ezek a historiográfiai irányzatok ma is párhuzamosan tevékenykednek, és folyamatosan reflektálnak egymás eredményeire. Ráadásul ugyanaz a történész több megközelítést alkalmazhat – akár egyetlen munkájában is, de pályája során mindenképpen.

A bővülő történészi eszköztár adta lehetőségek jól megjelennek a következő tematikus összeállításban. Bencsik Péter tanulmánya kiváló példa arra, hogy a magyar történelem egy viszonylag alaposan feltárt területéről – a 19. század végi kivándorlásról – is fontos, új ismeretekhez juthatunk, ha azt a globalizáció folyamatába illesztjük. Eközben kibontakozik az, hogy a határrezsimek változása Magyarországon (és másutt is) nemzetközi – időnként pedig globális – mintákat követett. Nevezetesen: a világ más részein – különösen pedig az Egyesült Államokban – hozott, a határátlépést szabályozó törvények és más intézkedések

²⁶ David Held et al.: *Global Transformations: Politics, Economy and Culture*. Cambridge 2000. 87–148.

jelentős hatást gyakoroltak a vonatkozó európai rendelkezésekre. A globális méretekben zajló kivándorlás még a tisztán nemzeti hatáskörbe tartozó, a nemzeti szuverenitás fontos elemének tekintett állampolgársági jogra is hatott, amelynek legfontosabb kifejeződése Magyarországon a kettős állampolgárság bevezetése volt a századfordulón. A tanulmányból mindemellett az is kitűnik, hogy a 19. század végi globalizációval párhuzamosan territorializáció is zajlott Európában és így Magyarországon is, legalábbis ami a határellenőrzési rendszer kiépülését, s különösen a határátlépések szabályozását illeti.

Mint láttuk, a globális történelem és a globalizáció történetének kutatása különös érdeklődést mutat a történeti folyamatok térbeli dimenziója iránt. Koloh Gábor hasonló kérdésfeltevéssel dolgozik, amikor a térérzékelés változásait vizsgálja paraszti környezetben a 19–20. századi Magyarországon. Ennek során főként parasztcsaládok több generáción át vezetett naplóit és feljegyzéseit dolgozza fel, amelyek között több különleges értékű forrás található. Eredményei szerint a paraszti térérzékelésben, a vizsgált periódusban lassan következett be változás. Bár az elemzett feljegyzéseket készítő földművesek meszsi földrésről származó növényeket – burgonyát, dohányt és kukoricát – termesztettek, s a világpiacon folyó folyamatok is hatottak életükre, sokáig kevés nyoma volt földrajzi perspektívájuk globális kitágulásának. Jelentősebb változást ebben az első világháború hozott, amikor már a falusi lakosság gondolkodásának írásos nyomaiban is megjelent a távíró, a repülés és a tengeralattjáró, vagyis feltűntek a távoli kontinensek közötti kapcsolattartás eszközei.

Baráth Katalin a globális tömegkultúra műfajainak magyarországi elterjedését vizsgálja a 20. század első évtizedeiben: különösen a különböző nyugati eredetű zenei áramlatok és táncok, továbbá a mozi és a labdarúgás tanulmányozására kerül sor munkájában. Eközben explicit módon megjelenik a globalizációtörténet számos frekvenciát kapott kutatási problémája, mint a kulturális homogenizáció kérdése és a hibridizáció jelensége. Különösen érdekes annak bemutatása, hogy a globális transzferek milyen akadályokba ütköztek, a tömegkultúra külföldről származó műfajai és alkotásai milyen ellendiskurzusokkal találkoztak. Ennek során a szerző azt is demonstrálja, hogy a globalizációnak tulajdonított kulturális homogenizációtól való félelem nem új jelenség, hanem már közel százéves múlttal rendelkezik, miközben e diskurzus nyelvezete nagyban átalakult. A kutatásból szintén kitűnik, hogy a globalizáció gyakori gazdaságközpontú kutatásának eredményeivel szemben, az első világháború időszaka nem fékezte le minden területen a globalizációt, hanem a kultúrában inkább gyorsulást látunk Magyarországon is. A tanulmány más, a tömegkultúrán belüli példákkal is illusztrálja, hogy a globalizáció egyenetlenül terjed, mind időben, mind pedig az egyes aspektusait tekintve. Meggyőző a szerzőnek az a következtetése, hogy mihelyt a tömegkultúra

globalizálódó műfajai elhagyták forrásvidéküket, attól kezdve tudományosan nem célravezető ezeket továbbra is egy konkrét államhoz kötni, hanem inkább „köröző–keringő” jelenséggént érdemes szemlélni ezeket, amelyeket a világ különböző pontjain lévő befogadók folyamatosan formálnak.

A blokk negyedik tanulmányában Simonkay Márton több perspektívából is vizsgálja az osztrák és a magyar folyóátalakítási terveket és e két ország környezetvédő mozgalmainak működését az 1980-as években, kitekintve a rendszerváltozás utáni időszakra is. Egyrészt a dunai vízlépcsőre vonatkozó államközi tárgyalásokkal és megállapodásokkal foglalkozik, majd egy jellegzetesen transznacionális jelenséget, a két országban működő környezetvédő mozgalmak kapcsolatait és egymásra hatását mutatja be. Megjelenik az összehasonlítás is: Magyarország és Ausztria határa egyben két világrendszer érintkezési vonala is volt ebben az időszakban, így ez a perspektíva átfogóbb következtetésekre is lehetőséget adhat. A transznacionális kapcsolatok és a globális kontextus – a környezeti problémák múltbeli alakulásának elemzése során – már csak azért is indokolt, mert – mint a szerző is rámutat – a legtöbb ökológiai veszély a politikai határoktól függetlenül jelentkezik, és jelentkezett már a vizsgált időszakban is. A vizsgált eset sajátossága, hogy Magyarországon egyrészt a vasfüggöny erősen akadályozta a környezetvédők külföldi kapcsolatainak kiépítését, másrészt viszont azok tevékenységének politikai dimenziói különös figyelmet váltottak ki a határokon túl. A korabeli magyarországi környezetvédő mozgalmak erős átpolitizáltsága hozzájárult ahhoz, hogy azok a rendszerváltozás után nem tudták fenntartani szervezettségüket, és ennek hiányát a megjelenő globális ökológiai szervezetek – mint a WWF és a Greenpeace – sem pótolhatták.

A címben szereplő kapcsolódások tehát több értelemben is megjelennek az itt közölt tanulmányokban. Utóbbiak ugyan eltérő időszakokkal és témákkal foglalkoznak, valamint megközelítéseik is sokszínűek, de összeköti őket, hogy a kutatás tárgyát annak szélesebb kapcsolatrendszerében szemlélik, vagy eleve a határokon átnyúló összeköttetések állnak a vizsgálat középpontjában. Eközben a szerzők tudatosan kapcsolódnak a bemutatott irányzatok kérdésfeltevéseihez, továbbá felhasználják azok módszereit és eredményeit. A négy tanulmány együttes közlése még láthatóbbá teszi a bennük egyenként is meglévő törekvést a magyar történelem tágabb, transznacionális vagy akár globális kontextusban való tanulmányozására.

Tomka Béla

A NEMZETKÖZI MIGRÁCIÓ ÉS MAGYARORSZÁG A GLOBALIZÁCIÓ 19. SZÁZADI HULLÁMA IDEJÉN*

Bár a globalizáció számos módon meghatározható, a definíciók egyik közös eleme a tőke, az áruk, az eszmék és az emberek világrészek közötti áramlásának felgyorsulása.¹ A migráció erősödése tehát egyike a globalizáció megnyilvánulásainak. A legtöbb történelmi jelenséghez hasonlóan a globalizáció sem egyenes vonalban fejlődik, hanem inkább hullámokban halad. Az első globalizációs hullám – ha eltekintünk a globalizáció korábbi előzményeitől – az 1870-es évektől 1914-ig tartott. Nem meglepő tehát, hogy ebben a szűk fél évszázadban zajlott le a magyar történelem egyik legnagyobb kivándorlási hulláma, amely elsősorban az Egyesült Államokba irányult. Az amerikai kivándorlás az 1880-as évek elején lépte át az évi tízezer főt, de az első világháború előtti bő egy évtizedben, 1903-tól kezdődően, az évi átlaga már a százezer főt is meghaladta. E számok a magyar állampolgárokat és nem a magyar anyanyelvűeket foglalják magukba. Kétségtelen tény ugyanis, hogy a nemzetiségek, főleg a szlovákok és a rutének, jelentősen felülreprezentáltak voltak a távozás mellett döntők körében.

A jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy milyen globális és transznacionális jelenségek befolyásolták a magyar kivándorlómozgalmat a dualizmus évtizedeiben. Hogyan változott a kivándorlás hazai szabályozása, milyen nemzetközi mintákat követett, és milyen – kívülről érkező – gazdasági folyamatok alakították annak menetét? Hogyan illeszkedik a globális migrációba a korszak magyar kivándorlása? Miként befolyásolta ezt az Egyesült Államok bevándorlási politikája, illetve a transzatlanti hajózás fejlődése? Milyen következményei voltak a kivándorlásnak Magyarország nemzetközi megítélésére, illetve milyen hatást gyakorolt egyes magyar jogintézmények formálódására, illetve a politikai folyamatokra? A fenti kérdésekből következően nem célom az, hogy a kivándorlás hazai, úgynevezett „taszító” (*push*) faktorait vizsgáljam, mint ahogy az amerikai letelepedés és integrálódás folyamatait, a magyarok ottani szerveződését sem.² A dualizmus kori

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport (a projekt száma: 0322107) támogatásával készült.

¹ Tomka Béla: Globalizáció: jelentések és definíció. (HistGlob Working Paper 10.) Szeged 2023. 12–13. (<http://globtort.bibl.u-szeged.hu/histglobwp10/>, letöltés: 2023. jún. 24.)

² Mindezekről évtizedek óta jelentős szakirodalom létezik. A legfontosabbak: Rácz István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914. Bp. 1980; Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Bp. 1982; Szántó Miklós: Magyarok Amerikában. Bp. 1984; „Valahol túl, meseországban...” Az amerikai magyarok, 1895–1920. I–II. Vál., szerk. Albert Tezla. Bp. 1987; Dániel Ferenc – Orosz István: Ah, Amerika! Dokumentumok a kivándorlásról,

magyar kivándorlást tehát nem egészében elemzem – ezt a területi korlátok sem tennék lehetővé –, csak a globalizációval összefüggő néhány elemét tárgyalom, többek között a magyar kivándorlásra ható vonzó (*pull*) faktorokat.

A migráció fő vonásai Európában

A magyar kivándorlás sajátosságainak ismertetése előtt érdemes kitekinteni Európa más térségeire, mivel sok esetben hasonló folyamatok zajlottak le az egész kontinensen. Az európai kivándorlás súlypontja a hosszú 19. században egyre keletebbre és délebbre tolódott. A század első felében a Brit-szigetektől indult el az emigránsok többsége, majd a század közepén a német területek váltak a fő kibocsátóvá. 1880-tól Olaszországból, Kelet-Közép-Európából, majd Spanyolországból és Oroszországból is jelentős hullám indult el. A legtöbb kibocsátó országban találhatók olyan térségek, amelyek jelentősen felülreprezentáltak voltak az emigrációban.³ A már Amerikában született generációk egyre fokozódó ellenszenvvel figyelték a század végén érkezőket, akik fejletlen, elmaradott területekről jöttek, és nagy részük nem tudott írni, olvasni. Ráadásul eltérő szokásokkal rendelkeztek, s a gyors beolvadás helyett a hagyományaikhoz ragaszkodva, hajlamosak voltak az elkülönülésre. Az új bevándorlóknak nevezett csoport növekvő idegenellenességet váltott ki. Egyre jobban megerősödött a nativista ('őshonossági') mozgalom, amely a bevándorlás korlátozását, illetve az érkezők megválogatásának igényét tűzte zászlajára. Az új bevándorlókat olyan alacsonyabb rendű embereknek tartották, akik radikális mozgalmakat támogatnak és nem kíváncsiak az amerikai társadalom számára. Az első világháború előtt a mozgalom ugyan még nem ért el jelentős sikereket, de hatására az idegengyűlölet és a rasszizmus számottevően növekedett már ekkor is.⁴

Az új bevándorlókat nagyobb számban kibocsátó országok, a Monarchia mindkét fele, Olaszország és Oroszország előírták, hogy a kivándorlóknak útlevelel kell rendelkezniük. A globalizálódó világ jelentős részén ugyanakkor az országhatár átlépéséhez nem kellett útlevelel. Kivételt csak a hagyományos

1896–1914. Bp. 1988; *The Hazardous Quest. Hungarian Immigrants in the United States 1895–1920. A Documentary.* Ed., transl. Albert Tezla. Bp. é. n. [1993]; *Julianna Puskás:* Ties that bind, ties that divide. 100 years of Hungarian experience in the United States. New York, é. n. [2000]; „Egy szívvel két hazában.” Az amerikai magyarok, 1895–1920. Vál., szerk. Albert Tezla. Bp. 2005.

³ *Annemarie Steidl:* On Many Routes. Internal, European and Transatlantic Migration in the Late Habsburg Empire. West Lafayette 2021. 103. Az európai kivándorlás okairól és kibocsátó térségeiről lásd *Dudley Baines:* Emigration from Europe, 1815–1930. (New Studies in Economic and Social History 11.) Cambridge–New York–Oakleigh 1995. 21–38.

⁴ *John Higham:* Strangers in the Land. Patterns of American Nativism 1860–1925. New Brunswick–London 1988. (Első kiadás: 1955); *Brian N. Fry:* Nativism and Immigration. Regulating the American Dream. New York 2007.

birodalmak – az orosz, az oszmán, a kínai és a japán –, illetve a balkáni államok jelentettek. Ezt az ellentmondást használták ki egyes – a migrációban anyagilag is érdekelt – hajóstársaságok ügynökei. Például a svájci ügynökök segítségével az olasz kivándorlók francia, németalföldi vagy német kikötőkbe jutottak, ahol senki nem kért tőlük úti okmányt. Az orosz területen működő ügynökök – bár a szibériai deportálás veszélye fenyegette őket – nagy számban csempészték át zsidókat a határon. Hogy elkerüljék a súlyos büntetést, jelentős összegekkel lefizették a hatóságok illetékes tagjait. Németország útlevelet ugyan nem, de hadmentességi igazolást kért saját kivándorlóitól. Ez a helyzet holland ügynökök fellépését eredményezte, akik Rotterdamba csábították az emigrálni szándékozó németeket, akik így a fenti igazolás nélkül is hajóra szállhattak. Több országban küzdöttek sikertelenül az előre fizetett (*prepaid*) jegyek használata ellen – ezek szintén a nem ellenőrzött kikötők felé irányították a távozni vágyókat.⁵ Oroszország ugyan engedélyezte a kivándorlást, de ennek legális módja vagy túl sok pénzbe került, vagy pedig az állampolgárságról – és ezzel a visszatérés lehetőségéről – kellett lemondania a kivándorlónak. A cári birodalom e módszerrel kívánt a zsidóságtól megszabadulni. Azonban sokak számára még így is egyszerűbb volt útlevél nélkül, illegálisan távozni.⁶

Az olasz útlevéltörvény (1901) tipikus példája a globalizációnak. A jogszabályt ugyanis nem azért kellett meghozni, hogy korlátozzák az olaszok kivándorlását, hanem azért, hogy biztosítsák: az olasz emigránsokat nem fogják visszafordítani az amerikai partoktól.⁷ Mivel az amerikai ellenőrzést Kanadán keresztül ki lehetett kerülni, sokan – nem csak olaszok – ezt a mellékutat választották. Az Egyesült Államok ezért már a 19. század végén megállapodott Kanadával, hogy az ottani kikötőkben is az USA bevándorlási tisztviselői vizsgálják majd át az érkező utasokat.⁸

Németországban csak 1897-ben született meg a kivándorlási törvény, amikor már jelentősen csökkent az emigránsok száma. A jogszabály – a kor szellemében – nem korlátozta az egyéni mobilitást. Ehelyett két, egymással összefüggő dologra törekedett: a németek kivándorlását az Egyesült Államok helyett – ahol

⁵ *Torsten Feys*: The Battle for the Migrants. Introduction of Steamshipping on the North Atlantic and Its Impact on the European Exodus. (Research in Maritime History 50.) Liverpool 2013. 83–84., 90. A prepaid jegyeket többnyire a már Amerikában élő hozzátartozók küldték haza rokonaiknak, ezért ezek nem feltétlenül olyan kikötőből induló hajóra szoltak, amely a kibocsátó állam ellenőrzése alatt állt.

⁶ *Tara Zahra*: The Great Departure. Mass Migration from Eastern Europe and Making of the Free World. New York 2017. 36.

⁷ *John Torpey*: The Invention of the Passport. Surveillance, Citizenship and the State. (Cambridge Studies in Law and Society) Cambridge 2000. 103–105.

⁸ *Steidl, A.*: On Many Routes i. m. 118–119.

gyorsan asszimilálódtak – más földrészekre akarta irányítani, illetve biztosítani kívánta németiségük (anyanyelvük, szokásaik) megtartását. Mindez a német kolonializmussal és a *Weltpolitik* eszméjével függött össze. Az 1870. évi állampolgársági törvény szerint a kivándorlók tíz év távollét után elvesztették német állampolgárságukat. Ezt a szabályt 1913-ban eltörölték.⁹ Németországra a kivándorlás kérdésénél sokkal nagyobb hatással volt a bevándorlás és az átvándorlás jelensége. Az átutazó kivándorlók, illetve a Németországban munkát kereső külföldiek ellenőrzése céljából 39 határállomást hoztak létre. Ezek kétharmada az orosz határon működött, ahol eleve útlevél-kötelezettség állt fenn. A többi ellenőrzőpont közül öt a holland, kettő a dán, egy a francia határon működött, öt pedig a Monarchia felől érkezőket szűrte. Ezek közül kettő a cseh–német, további kettő a nagyon rövid német–galíciai határra esett, a magyar (és a szlovák) kivándorlók ellenőrzését pedig Oderbergnél végezték. Itt orvosi vizsgálatra került sor, és a bevándorlóknak – az idénymunkásokat is beleértve – igazolniuk kellett, hogy rendelkeznek munkaszerződéssel Németországban.¹⁰ A járványos betegségek behurcolásának megelőzése mellett erre azért volt szükség, mert akiket egészségügyi okokból nem engedtek belépni az Egyesült Államokba, a hajóstársaságok kénytelenek voltak visszaszállítani Európába, ahol szintén nem kívánt személyeknek tekintették őket. Ezért az amerikai bevándorlási előírásokat inkább már a német–orosz, német–galíciai határon érvényesítették. Emiatt követelték meg azt is, hogy a német területen átutazó kivándorlók rendelkezzenek legalább 800 márkával.¹¹ Az olasz és a német esetben egyaránt azt látjuk, hogy az óceán túlsó partján meghozott előírások miatt kellett maguknak a kibocsátó (vagy áthaladást biztosító) államoknak is jogilag szabályozni a kérdést.

A Monarchia osztrák felén nem született önálló kivándorlási törvény, bár több tervezet is készült.¹² Az 1880-as években Ausztria tartományai közül Galiciát érintette leginkább a kivándorlás. Az ügynökök üzérkedése, az emberkereskedelem, a fiatal nők prostitúcióra való kényszerítése, a szegény és tanulatlan emberek lelketlen becsapása és kifosztása itt félelmetes szintre lépett, ráadásul összekeveredett

⁹ Sebastian Conrad: *Globalisation and the Nation in Imperial Germany*. (New Studies in European History) Cambridge 2010. 276–282., 386.

¹⁰ Conrad, S.: *Globalisation and the Nation* i. m. 19., 70., 160–162. (térképpel), 184–189.

¹¹ Martin Pollack: *Az amerikai császár. A nagy galíciai kivándorlás*. (Világkép irodalom) Bp. 2019. 91–92.

¹² 1899-ben, 1904-ben, 1908-ban valamint 1912-ben. – Tara Zahra: *Travel Agents on Trial. Policing Mobility in East Central Europe, 1889–1989*. *Past & Present*, no. 223. (2014) 171.; Ulf Brunnbauer: *Globalizing Southeastern Europe. Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century*. Lanham 2016. 153–154. Az 1912-es javaslat magyar szövegét – az 1909-es magyar kivándorlási törvénnyel összehasonlítva – lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 150 Belügyminisztérium, általános iratok 1867–1944 (a továbbiakban: K 150) é.n.-V-20. (3609. cs.)

az antiszemitizmus erősödésével, az erőszakkal és az emberi szenvedéssel. Nem véletlen, hogy itt zajlott le az ügynökök elleni leggrandiózusabb per, amelyre Wadowicében került sor 1889-ben. Tara Zahra szerint a vádak jelentős része koholt, de legalábbis túlzó volt, a zömmel zsidó vádlottak elleni eljárást pedig a sajtó antiszemita körítésben tálalta. Figyelemre méltó, hogy a holokauszt majdani leg-hírhedtebb táborának helyszíne, Auschwitz (ma Oświęcim, Lengyelország) ekkor is nagy jelentőségre tett szert: ez a város volt a galíciai kivándorlás kapuja, a német kikötőkbe vezető út vasúti határállomása, ahol a galíciai – és az oroszországi pogromok elől menekülő keleti – zsidók szorongva várták, hogy beléphetnek-e Németország területére. Akik bejutottak, azoknak jelentős része 1892-től – különösen az ötven évvel később kezdődő események fényében – háborzongató eljárásokon esett át. A Hamburgban kitört kolerajárvány okozóinak az oroszországi zsidókat tekintették, ezért átmenetileg megtiltották a beutazásukat, majd – hogy az üzlet haszna ne csökkenjen – a zsidó utasokat egy nagy csarnokba terelték, meztelenre vetkőztették, erőszakkal lemosták és fertőtlenítették őket, valamint a ruháikat is. Mivel előre nem tájékoztatták őket az eljárásról, a kivándorlók alighanem fellelegeztek, amikor ezt követően felöltözhettek és visszaszállhattak a vonatra: „Ó, ezek szerint tehát mégsem akarnak megölni minket!”¹³ 1897-ben végül egy osztrák törvény elrendelte, hogy tengerentúli hajójegyet csak hivatalosan engedélyezett ügynökségek adhatnak ki legálisan. Ezt a szabályt ugyanakkor könnyű volt kijátszani.¹⁴

Bár Magyarországot e korszakban kivándorló államként tartjuk számon, a nemzetközi migrációban tranzitországgként is szerepet kapott, elsősorban a Romániából távozó zsidók révén. 1900-ban vastag iratcsomó keletkezett erről, amely arról tanúskodik, hogy a magyar hatóságok nagy figyelmet fordítottak arra, hogy ezek a tranzitutasok – egyúttal nemkívánatos személyek – ne telepedhessenek le az országban. Szinte minden megyéből érkezett róluk – többnyire az ilyen szándékra vonatkozó nemleges – jelentés. Miután sok romániai zsidó pénz és Amerikába szóló menetjegy nélkül érkezett, előfordult, hogy Ausztria vagy Németország területétől visszafordították őket. Ennek hatására hasonlóképpen jártak el a magyar hatóságok is, majd – miután Románia többször megtagadta a visszafordított utasok beengedését saját területére – akkor is megtagadták

¹³ Pollack, M.: Az amerikai császár i. m. (Idézet: 257. Eredetileg: *Mary Antin*: From Plotzk to Boston. A Young Girl's Journey from Russia to the Promised Land. Princeton 1985. 42.) A wadowicei perről lásd még: Zahra, T.: Travel Agents on Trial i. m. 172–182.; Zahra, T.: The Great Departure i. m. 23–63. Zahra interpretációját több helyütt túlzónak és torznak tartom, főleg azért, mert a kivándorlók állami védelmét a szabad mozgás korlátozásának – sőt a vasfüggöny előképének – tekinti, különösen a korábbi írásában. (A kötetben már finomította téziseit.) A Magyarországra vonatkozó állításai sokszor tévesek.

¹⁴ Steidl, A.: On Many Routes i. m. 110.

beléptetésüket, ha rendelkeztek hajójeggyel. Ez ellen viszont a budapesti holland főkonzulon keresztül a Holland–Amerika Linie hajóstársaság tiltakozott.¹⁵

A Balkán kivándorlása tarka mintázatot mutat: a teljes kiutazási szabadságtól az emigráció sikeres korlátozásáig mindenre találunk példát. Az Oszmán Birodalom 1896-ig ugyan tiltotta, de nem akadályozta az emigrálást. Horvátország a magyarhoz nagyon hasonló előírásokat tervezett, de végül nem sikerült azokat törvénybe iktatni, így a magyar jogszabályokat alkalmazták, a helyi rendeletekkel együtt. A szerbiai kivándorlás jelentéktelen volt, itt inkább a bevándorlást kellett szabályozni. A csak 1908-tól meginduló emigrációt gyorsan és hatékonyan korlátozták, ugyanakkor a kormány a muszlimok eltávolítására törekedett. Bulgária szintén a bevándorlást támogatta, míg az 1905-től megjelenő kivándorlást csírájában akarta elfojtani, eleinte sikertelenül. Görögország politikája volt a legliberálisabb, hiszen itt a határok teljesen nyitva álltak a távozók előtt. Sőt, a kormány pozitív jelenségnek tekintette a migrációt, főleg a visszatérők magas aránya és a hazautalt pénzek miatt – de a görög történelem hagyományaihoz eleve hozzátartozott a diaszpóra léte.¹⁶

Kivándorlási ügynökök Magyarországon

A vidéki közigazgatási vezetők jelentései már az 1870-es és 1880-as évek fordulóján két alapvető tényezőben látták a magyar kivándorlás okait: a szegénységben (alacsony fizetések, terméketlen föld, túl nagy közterhek) és az ügynökök tevékenységében. 1882-től megjelent az okok között a kivándorlók amerikai meggazdagodásának terjedő híre is (többek között a hazaküldött jelentős megtakarítások, illetve a visszavándorlók elbeszélései alapján).¹⁷ Mivel a szegénység felszámolása (adóreform, földreform, ipartelepítés stb.) nem lett volna könnyen megoldható, viszont a politikai és a birtokos elitet aggasztotta a hadkötelesek és az olcsó munkaerő távozása, az egyszerűbbnek tűnő megoldást választották: az ügynöki tevékenység szigorú szabályozását.¹⁸ A kivándorlási ügynökségekről szóló 1881. évi törvény előírta, hogy ilyen tevékenységet csak belügyminiszteri engedéllyel rendelkező, büntetlen előéletű magyar állampolgárok folytathatnak, ötezer forint biztosíték letétele után. Az engedély nélküli ügynököket a törvényi

¹⁵ MNL OL K 149 Belügyminisztérium, rezervált iratok 1872–1944 (a továbbiakban: K 149), 1900-11-223.; MNL OL K 149-1900-11-600, különösen 7., 31. és 70.

¹⁶ *Brunnbauer, U.*: Globalizing Southeastern Europe i. m. 147., 150–151., 161–176.

¹⁷ Slovenské vystahovalectvo. Dokumenty I–IV. Zost. [Összeáll.] František Bielík – Elo Rákoš. Bratislava–Martin 1969–1985. (a továbbiakban: SVD). I. 65–68., 73–75., 83–89. A meggazdagodási vágygal együtt: uo. 96–103.

¹⁸ *Pálvolgyi Balázs*: A magyar kivándorlási politika kezdetei (1881–1903). Kivándorlási törvények és az amerikai kivándorlás. Jogtörténeti Szemle 12. (2010) 4. sz. 28.; *Zabva, T.*: The Great Departure i. m. 29.

kihágásért 300 forintig terjedő pénzbüntetéssel és két hónapig terjedő fogházzal fenyegette. Az engedéllyel rendelkező magyar ügynökök csak külön belügyminisztériumi engedéllyel léphettek kapcsolatba külföldi ügynökökkel vagy céggel. A kivándorlási szabályok megsértése (például a hadköteles személy kivándorlásának elősegítése) az engedély azonnali visszavonását eredményezte.¹⁹

A törvény végrehajtása azonban kudarcba fulladt. A zömmel külföldi, illegálisan működő ügynökök tevékenységét ugyanis nem sikerült felszámolni, sőt aktivitásuk inkább fokozódott. A legsikeresebbnek Friedrich Missler brémai ügynöksége számított, amely odáig merészkedett, hogy még memorandumot is intézett a magyar belügyminiszterhez, amelyben megállapította, hogy ha a magyar hatóságok csak az oderbergi (ma Bohumín, Csehország) irányt ellenőrzik, akkor a kivándorlók más útvonalon, például Bécsen át fognak az országból távozni. Missler egyes helyi ügynökeit ugyan lefűlelték, de olyan kiterjedt hálózattal rendelkezett, hogy azt nem lehetett felszámolni. (Az ügynökök többnyire nem idegen emberek voltak, hanem a helyi jegyző vagy kocsmáros, a legjobb propagandát pedig a kivándorlók által hazautalt pénz és a visszavándorlók által mesélt történetek jelentették.) Ezt belátva a kormány a századfordulón átfogóbb módon kívánta rendezni a kivándorlás kérdését.²⁰

A wadowicei per, a hamburgi kolerajárvány, valamint az 1897-es német kivándorlási törvény után az osztrák–német határon (Oderbergnél és Myslowitznél) jelentős változásokra került sor. A porosz hatóságok ettől kezdve szigorúan ellenőrizték a kivándorlókat, sőt már az osztrák oldalon is tartottak útlevél-ellenőrzést. A Monarchia területén a legtöbb ügynököt két német hajóscég, a Hamburg–Amerikanische Packetfahrt Aktien-Gesellschaft (HAPAG) és a brémai Norddeutscher Lloyd alkalmazta. A kilencvenes években ezek véget vetettek korábbi konkurenciaharcuknak, és ettől kezdve összehangolták tevékenységüket. Ennek köszönhetően a kivándorlók becsapása, kifosztása nagyjából véget ért. Az utasok német területen való ellenőrzését kihasználva a két német hajóstársaság ügynökei minden kivándorlót részletesen kikérdeztek arról, hogy milyen rokonaik maradtak hátra, megszerezték ezek címét, és később már célzottan őket buzdították a kivándorlásra. A HAPAG és a Lloyd ügynökei a magyar belügyi adminisztrációba is beépültek, s ennek révén előbb tudták meg, kik folyamodtak útlevélért, mint hogy az érintettek kézhez kapták volna úti okmányukat. Helyi megbízottaik pedig természetesen Bréma, illetve Hamburg irányába igyekeztek terelni őket.²¹

¹⁹ 1881. évi XXXVIII. tc.

²⁰ *Pálvölgyi B.*: A magyar kivándorlási politika kezdetei i. m. 29–31.

²¹ MNL OL K 150-é.n.-V-20. (3609. cs.) Szám, szerző és dátum nélküli (1909 utáni) 19 oldalas gépírat.

Tiltás vagy szabályozás?

A kivándorlás magyar szabályainak teljes ismertetésére²² itt nem vállalkozhatom, csak a legfontosabbakat foglalom össze, az újabb kutatási eredmények figyelembe vételével. Már a kortársak is úgy értékelték, hogy a magyar állam 1900-ig a tilalmak eszközével élt – mint láttuk, valójában ekkor sem a kivándorlás betiltását célozva –, ezt követően viszont az ellenőrzés és az állami felügyelet biztosítására törekedett.²³ Ennek alapelvét Széll Kálmán miniszterelnök és belügyminiszter a következőképpen foglalta össze: „a kivándorlást kényszereszközökkel megakadályozhatónak nem tartom, mert ez ellenkezik az állampolgároknak általában elismert alapjogaival, nevezetesen a személyes és költözködési szabadsággal”.²⁴ Mindez már a globalizáció hatása volt, hiszen az összes nyugati ország természetes és elidegeníthetetlen jognak tartotta a szabad mozgást, így a magyar politikai elitben fel sem merülhetett, hogy ezzel a tendenciával ellentétes lépéseket tegyen.

A kivándorlás szabályozásának mindvégig feloldhatatlan ellentmondása volt, hogy – bár a külföldi utazáshoz általában nem kellett útlevél – a kivándorlók számára mégis kötelezővé tették ennek használatát. Az útlevélmentességet a globalizáció eredményezte. Míg a 18. században Nyugat-Európában természetes volt, hogy belföldi utazásokhoz is szükség volt úti okmányra, addig a 19. században a külföldre való utazás is fokozatosan útlevélmentessé vált.²⁵ A Habsburg Birodalomban a belső útlevelet csak 1857-ben törölték el, de 1859-ben már a legtöbb német államba való utazáshoz sem kellett útlevél, 1865-ben pedig megszüntették az útlevél-ellenőrzést a külső határokon. A kiegyezés után az osztrák szabályozás külföldi utazáshoz ugyan előírta az útlevél használatát, de az útleveleket továbbra sem ellenőrizték a határon. Ezért az utasok többnyire nem is váltottak ki úti okmányt, kivéve, ha olyan államba utaztak, amely vízumot követelt (Oroszország, Oszmán Birodalom, Szerbia, Románia, Bulgária).²⁶

²² Lásd *Bencsik Péter*: Az útlevélkérdés története Magyarországon a törvényi szabályozástól a második világháborúig. Doktori disszertáció (PTE). Pécs 1999. 78–103.

²³ *Kertész Gyula*: A kivándorlás szabályozása. Bp. 1910. 51. Ugyanezt állítja a Zahránál sokkal kiegyensúlyozottabban érvelő *Brunnbauer, U.*: Globalizing Southeastern Europe i. m. 155–156.

²⁴ 59.207/1900 BM. körrendelet. Magyarországi Rendeletek Tára (a továbbiakban: MRT) 1900. II. 31–35. (Idézet: 31.)

²⁵ 1826-ban szűnt meg az útlevélkényszer a Brit Birodalmon belül, majd az 1860-as években Európa, illetve Észak- és Dél-Amerika országai sorra eltörölték az útlevél-kötelezettséget. – *Jane Doullman – David Lee*: Every Assistance & Protection. A History of the Australian Passport. Sydney 2008. 29.; *Törpey, J.*: The Invention of the Passport i. m. 75–81.; *Martin Lloyd*: The Passport. The History of Man's Most Travelled Document. Stroud 2003. 115–116.

²⁶ *Hannelore Burger*: Paßwesen und Staatsbürgerschaft. In: Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremdenengesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750–1867. Hrsg. Waltraud Heindl – Edith Saurer. (Grenzenloses Österreich) Wien–Köln–Weimar 2000. 19–25.; *Jan Rychlík*: Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989.

Kitartó kutatásaim ellenére máig nem világos, hogy mikor vezették be a magyar kivándorlók számára az útlevélkényszert. Valószínűleg soha – pontosabban ebben az esetben a hatóságok talán csak ragaszkodtak az 1867-ben elvileg még fenntartott elvhez. Korábban – Kertész Gyula nyomán – amellet érveltem, hogy a belügyminiszter 1897-ben tette kötelezővé a magyar kivándorlók számára az útlevél használatát. A szerző szerint a „114.895/97. sz. a. [szám alatt] kiadott B. M. rendelet a kivándorlási ügynökségek működésének meggátolásáról szól; ugyanez eltiltja az útlevél nélküli kivándorlást”.²⁷ A nevezett rendeletben azonban ez szerepel: „szabályszerű külföldi útlevél nélkül kivándorolni nem szabad”,²⁸ ami inkább arra utal, hogy ez csak megismétli a már korábbi tilalmat. Egyetlen korábbi jogszabály tesz még említést erről, az „összes vasutak igazgatóságához intézett” 1887-es közmunka- és közlekedésügyi miniszteri rendelet, amely az engedély nélküli kivándorlás meggátolásáról szolt. Eszerint „az Amerikába való utazásra szóló közvetlen menetjegyek csak oly egyéneknek adassanak ki, kik a nevezett világrész államaiba való utazásra vonatkozó hatósági engedély kieszközlését érvényes útlevelek felmutatásával igazolni képesek”.²⁹ Mindenesetre Zemplén vármegye közgyűlése már 1881-ben azt javasolta a képviselőháznak, hogy „az útlevél nélküli kivándorlás egyáltalában megakadályozható legyen, Magyarország, esetleg az ausztriai örökös tartományok határain az útlevél nélküli átutazás megtiltassék és szigorúan ellenőriztessék”.³⁰ A következő évben Sáros vármegye is csatlakozott ehhez: „az útlevélvizsgálatnak behozatala [...] mindkét államrész érdekében áll, s miután a kivándorlók igen könnyen felösmerhetők, ezen kivételes intézkedés oly tapintattal hajtható végre, mely által az ártatlan utazó közönség legkevésbé sem terhelhetné”.³¹

Az 1903-as törvénycsomag, amely a kivándorlásról, az idegenrendészetről, az útvelekről, illetve a határrendőrség felállításáról intézkedett (1903. évi IV., V., VI. és VIII. tc.), ismét határozottan leszögezte, hogy „az állam határán való átkeléshez útlevél általában nem szükséges”,³² ugyanakkor „[m]inden kivándorlónak abba az államba szóló útlevéllel kell ellátva lennie, a melybe kivándorolni szándékozik”.³³

(Česká společnost po roce 1945 sv. 4) Praha 2007. 5–7., 136–145.; *Bencsik Péter*: Border Regimes in Twentieth Century Europe. (Routledge Studies in Modern European History 94.) Abingdon 2022. 41.

²⁷ *Kertész Gy.*: A kivándorlás szabályozása i. m. 51.

²⁸ 114.895/1897 BM. körrendelet. MRT 1897. II. 954–955. (Idézet: 955.)

²⁹ 18.690/1887 KKM. rendelet. MRT 1887. I. 1581. A hivatalos lap számaiban sem található korábbi előírás, a fenti rendelet viszont igen, lásd Budapesti Hírlap, 1887. május 22. 1.

³⁰ Idézi: SVD I. 86. A következő időszakban számos jelentés jelzi, hogy a kivándorlók zöme útlevél nélkül távozott. – Uo. 92–99.

³¹ SVD I. 112.

³² 1903. évi VI. tc. 1. §.

³³ 1903. évi IV. tc. 3. §.

Mivel a Monarchia külső határán már közel negyven éve nem ellenőrizték az útleveleket, továbbá a nyugati államok – az Egyesült Államokat is beleértve – nem követelték meg annak használatát, ezért azt, hogy a kivándorlók rendelkeznek-e szabályos útlevéllal, egyedül a magyar hatóságok ellenőrizhatték volna. Ennek azonban több akadálya volt: egyrészt a legtöbb kivándorló Ausztrián át utazott a nyugati – többnyire német – kikötőkbe, vagyis magyar területről a belső határon lépett ki, ahol eleinte nem létezett semmilyen ellenőrzés. Általánosságban nézve, a belső határon „az osztrák államnak a migráció kötelező ellenőrzésére tett kísérlete valamiféle sziszifuszi munka volt”.³⁴ Másrészt, miután az 1903. évi törvény létrehozta a határrendőrséget – amelynek tényleges felállása 1906 elejére történt meg –, a kivándorlók még mindig érvelhettek azzal, hogy valamelyik osztrák településre, Oderbergbe, Ostravába, esetleg Krakkóba utaznak, nem pedig Amerikába. A határrendőrség létszáma – legalábbis eleinte – túl kicsi volt, így hosszabb határszakaszok teljesen őrizetlenül maradtak. „Ha csak tehát oly intenzív határőrizetet nem léptetünk életbe, hogy a kiállított állandó őrszemek az emberi szem által uralható távolságokban legyenek felállítva (amire pedig a határrendőr legénységnek ez idő szerinti teljes létszáma sem lenne elegendő), addig a határvonal teljes elzárásának fogalmát távolról sem közelíthetjük meg.”³⁵

A magyar kormány kezdettől fogva tisztában volt a problémával, s azt – a határrendőrség felállítása mellett – elsősorban azzal próbálta megoldani, hogy a kivándorlókat magyar kikötőn, tehát Fiumén keresztül, saját ellenőrzése alatt kívánta elindítani Amerikába. Ehhez azonban az évtizedek óta működő magyar kivándorlás egészét új útvonalra kellett (volna) terelni.

Konkurenciaharc az atlanti hajózásban

Az európai kivándorlás erősödése egyre több és egyre nagyobb modern gőzhajó üzembe állításával járt együtt, és természetesen komoly üzletté vált. 1901 és 1905 között Magyarország Európa negyedik legnagyobb kibocsátó országává vált (Olaszország és az Egyesült Királyság mellett még Ausztria előzte meg), míg a következő öt évben a hatodik helyre szorult vissza (ekkor Spanyolország és Oroszország is elé került). A Monarchia két fele együttesen, az egész évtizedet vizsgálva, a harmadik helyen állt.³⁶ Mindez elég jelentős piacnak bizonyult ahhoz, hogy a hajóstársaságok figyelmét a Monarchiára, s azon belül Magyarországra fordítsa.

³⁴ *Andrea Komlosy*: State, Regions, and Borders. Single Market Formation and Labor Migration in the Habsburg Monarchy, 1750–1918. Review 27. (2004) 2. sz. 168.

³⁵ MNL OL K 149-1906-11-546. Az idézett részletet lásd MNL OL K 149-1909-11-979.

³⁶ *International Migrations I–II*. Ed. Walter F. Willcox. New York 1929–1931. I. 246–247.

John Pierpont Morgan amerikai bankár és iparmágnás irányítása alatt amerikai hajósvállalatok egész sora olvadt össze 1900 és 1902 között, s ezzel létrejött az International Mercantile Marine Co. (IMM), amely több brit céget, köztük a White Star Line-t is magába olvasztotta. Ezzel szemben egyrészt a nagy brit cég, a liverpooli Cunard Steamship Co., másrészt a két német vállalat, a HAPAG és a Norddeutscher Lloyd által dominált Nordatlantischer Schifffahrtskonferenz (későbbi nevén: Nordatlantischer Dampferlinien Verband vagy Continental Pool) állt. Az IMM létrejöttékor a német konszern több belga és angol tagja is átpártolt a Morgan-féle tömörüléshez. Ennek hatására a németek már 1902-ben egyezséget kötöttek az IMM-mel. Az együttműködés kiterjedt a tarifák és az útvonalak összehangolására, valamint a profit megosztására is. A német cégek lényegében hajlandók voltak fizetni az IMM-nek azért, hogy a hatalmas rivális kímélje őket a konkurenciaharcban. A brit kormány ugyanakkor felvette a kesztyűt, és a *laissez-faire* elvét félretéve az IMM-hez nem csatlakozó legjelentősebb brit hajósvállalatot, a Cunardot jelentős állami támogatással erősítette meg annak érdekében, hogy az atlanti utasszállításban korábban meglévő brit dominanciát visszaszerelje.³⁷ A Cunard és az amerikai–német szövetség éles konkurencia- és presztízharcba bonyolódott, amelynek részét képezte a minél nagyobb és minél gyorsabb utasszállító hajók építése. A Cunard zászlóshajója a Lusitania, az IMM-é pedig a White Star Line-hoz tartozó Titanic lett.

A magyar állam – valószínűleg tudtán és szándékán kívül – ebbe a darázsfécszekbe nyúlt bele azzal, hogy az 1903. évi kivándorlási törvénnyel kísérletet tett a kivándorlás állami ellenőrzésének megteremtésére. A magyar politikai elit régóta szélmalomharcot folytatott a – főleg brémai és hamburgi – kivándorlási ügynökök ellen. Ennek megfelelően a legtöbb magyar állampolgár a német kikötőkből indult el Amerikába (az 1903 előtti években Bréma 50% feletti arányt képviselt, Hamburg pedig nagyjából 20%-ot).³⁸ Ez földrajzilag érthető volt, hiszen a kivándorlók jelentős része a Felvidékről indult el, amelyhez ez a két kikötő feküdt legközelebb.³⁹ Az 1903. évi kivándorlási törvény azt kívánta elérni, hogy a kivándorlók magyar területről induljanak el, biztosítva a magyar állam felügyeleti lehetőségét. Erre egyedül a fumei kikötő adhatott módot, ahol azonban ehhez nem állt rendelkezésre a szükséges infrastruktúra, nem voltak modern utasszállító

³⁷ Thomas R. Navin – Marian V. Sears: A Study in Merger. Formation of the International Mercantile Marine Company. The Business History Review 28. (1954) 4. sz. 291–328., különösen: 312. és 319.; Feys, T.: The Battle for the Migrants i. m. 163–169.

³⁸ Bencsik P.: Az útlevelekérdés története Magyarországon i. m. 193., 219.

³⁹ A Missler-ügynökség ugyanakkor Horvátországban – az Adriához közel – szintén kiterjedt ügynöki hálózatot működtetett. Igaz, Fiuméből kétszer annyi ideig kellett hajózni New Yorkig, mint Brémából. – Brunnbauer, U.: Globalizing Southeastern Europe i. m. 76–80.

hajók, sem elegendő tőke ezek kiépítésére. Így a budapesti kormánynak ahhoz, hogy felállítson egy Fiume–Amerika vonalat, meg kellett állapodnia a már működő hajósvállalatokkal. 1901–1902 folyamán a HAPAG és a Lloyd is tárgyalta a magyar vezetéssel. A várható nagy költségek és a kockázat miatt ők évente 35 000 kivándorló és 7800 visszavándorló garantálását kérték, illetve 3,5 millió korona éves állami szubvenciót.⁴⁰

Ugyanakkor jelentkezett a kormánynál a Cunard is, amely a brit kormánytól kapott támogatásnak köszönhetően magyar szubvenció nélkül vállalkozott a feladatra, és beírta évi 30 000 kivándorlóval is. Lépésének fő motivációja természetesen piaci részesedésének növelése volt. 1903 novemberében a liverpooli cég ideiglenes, 1904 júniusában pedig végleges engedélyt kapott a magyar kivándorlók szállítására (utóbbiban a 30 000 fős kontingens garanciájáról azonban le kellett mondania).⁴¹ A német cégek viszont nem akarták elveszteni a magyar piacot, annál is inkább, mert a korabeli német kivándorlás alig harmada volt a magyarnak és negyede az osztráknak. Mivel ekkor már számíthattak az IMM erkölcsi támogatására, többfrontos harcot kezdtek Magyarország és a Cunard ellen. Egyrészt fokozták ügynöki aktivitásukat, másrészt a nemzetközi sajtóban erőteljes lejáratókampányt folytattak (utóbbiról lásd a következő fejezetet), végül szinte öngyilkos jellegű tarifaháborút indítottak. A Cunard az állammal kötött szerződése révén rákényszerült a 180 koronás viteldíj tartására, míg a német cégek 140, majd 90, sőt 40 koronás hajójegyekkel csábították az utasokat. A fiumei útirány prioritását ily módon nem lehetett fenntartani, még úgy sem, hogy később a liverpooli cég is 120 koronára csökkenthette árait.⁴²

Sok más érv is szólt azonban Fiume ellen: a kikötő túlzsúfoltsága (mivel éppen csak elkezdtek a dokkok bővítését, sokszor napokig a szabad ég alatt kellett várakozniuk az utasoknak); a hajók kétszer annyi idő alatt értek New Yorkba, mint Brémából; sok utas panaszkodott az ellátásra; a hajókon hiányzott a magyarul beszélő személyzet. Az az abszurd eset is többször előfordult, hogy a Cunard kénytelen volt Fiuméből vasúton nyugat-európai kikötőkbe szállítani az utasokat, és ott ültette őket hajóra. Ezeknek az utasoknak egy részét ráadásul Brémába, illetve Hamburgba vitték, és ott a HAPAG vagy a Lloyd hajóira szálltak fel. Az ilyen európai „körutazások” tovább növelték az utazás idejét és jelentős tortúrának tették

⁴⁰ A német cégek valójában nem akartak megegyezni a magyar kormánnyal, és az IMM tagjait is erre kényszerítették. – *Feys, T.*: *The Battle for the Migrants* i. m. 170.

⁴¹ A Cunarddal kötött 1904. június 4-i szerződést közli: *Kertész Gy.*: *A kivándorlás szabályozása* i. m. 285–294. Az 1911-ben aláírt újabb szerződés: MNL OL K 150-é.n.-V-20. (3609. cs.)

⁴² Az egész bekezdés fő gondolatmenetének forrása egy ismeretlen szerző hosszú összefoglalója a magyar kivándorlásról. – MNL OL K 150-1910-V-20. (3609. cs.). Megtalálható még: uo. K 150-1928-V-20. (3610. cs.)

ki az utasokat.⁴³ Nem meglepő módon a német kormány is tiltakozott a brémai és hamburgi cégek diszkriminálása ellen. A Monarchia és a Német Birodalom elvégre szoros szövetségben állt egymással, ezért Berlin megütközött a brit Cunard favorizálásán. Az 1897-től elinduló német hadiflotta-fejlesztés miatt eleve romlott a német–brit viszony, ezt csak tetézte a Cunard-szerződéssel egyidőben megkötött francia–brit „szívélyes megegyezés” (*entente cordiale*, 1904. április). A német kormány intervenciója⁴⁴ után Budapest kapitulált: 1904 decemberében ígéretet tett arra, hogy nem gátolja tovább a német kikötőkön át zajló kivándorlást. A HAPAG és a Lloyd hivatalos engedélyt csak 1911-ben kapott a magyar kivándorlók szállítására, de addig is a magyar kormány „jóakarató támogatásával” működhettek. Cserébe vállalták, hogy beszüntetik a tiltott ügynöki tevékenységet és agitációt.⁴⁵ Bár az ígéret szép szó, ennek megtartására nem került sor – már csak azért sem, mert a legjobb ügynökök az ideiglenesen visszavándorlók voltak, akik beszámoltak az Újvilágban szerzett tapasztalataikról. Emellett tovább tevékenykedtek az országban a brémai F. Missler, illetve a hamburgi Falck & Co. és B. Karlsberg nevű ügynökségek is.⁴⁶

A Nordatlantischer Dampferlinien Verband által elindított tarifaharc és az ügynöki tevékenység fokozása egyértelműen hozzájárult ahhoz, hogy 1905 és 1907 között csúcsra járt a magyar kivándorlás, megközelítve, sőt el is érve az évi 200 000 főt. 1907-ig ugyan valamelyest nőtt az északi kikötőkből útlevéllel kivándorló magyarok aránya, meghaladva a 40%-ot, de 1908-tól ez 20% körüli értékre esett vissza. Mindez egyenesen vezetett a kivándorlási törvény szigorításához, amelyre 1909-ben került sor. 1910-ben már a Continental Pool, tehát a két német és három további nyugat-európai hajóstársaság is megállapodott a magyar kormánnyal. Ennek hatására a legális kivándorló forgalom (az útlevéllel ellátottak aránya) 1911 és 1914 között a Pool öt kikötőjében (Bréma, Hamburg, Rotterdam, Antwerpen, Le Havre) együttesen 44%-ról 90%-ra nőtt, igaz, a valódi áttörésre csak 1914-ben került sor. (1913-ban az arány csak 52% volt, és 1912-höz képest még csökkent is.) A javulásnak számos oka lehetett. A korabeli statisztikusok kettőt említettek: a Continental Pool törekedni kezdett a szabályszerű eljárásra, s a határrendőrség hatékonysága is növekedett. Ez a kép azonban árnyalásra szorul. A HAPAG ugyanis 1914-ig folytatta illegális

⁴³ Tonelli Sándor: Ultonia. Egy kivándorló hajó története. Bp. 1929. 64–66., 96., 149.; SVD I. 296–299.; „Valahol túl, meseországban...” i. m. I. 47–48., 127–131., 147–152.; Pelles Márton: Dr. Tauffer Emil (1905) és Roediger Ernő (1907) jelentései a Fiume–New York közötti kivándorlásról. Aetas 34. (2019) 2. sz. 107–119.

⁴⁴ MNL OL K 150-1910-V-20. (3609. cs.) Szám nélküli irat a kivándorlásról.

⁴⁵ Kertész Gy.: A kivándorlás szabályozása i. m. 96.; Rácz I.: A paraszti migráció i. m. 222–223.

⁴⁶ Lásd az MNL OL K 149 fond 11. tételét az 1903–1909 közötti időszakban.

akcióit.⁴⁷ Ennek következtében 1914 márciusában Sándor János belügyminiszter arról értesítette a Nordatlantischer Dampferlinien Verband cégeit, hogy a magyar kivándorlók szállítására nyert engedélyt 1914 végétől megvonja tőlük, mivel saját (tehát külföldi) kikötőikben nem tartották magukat a magyar törvényekhez.⁴⁸ Erre egyébként a Pool-szerződés jogot is adott nekik, tehát ezt inkább ürügynek tekinthetjük. Mindenesetre elképzelhető, hogy az öt cég, és főleg a HAPAG, az engedély megvonása *után* igyekezett bizonyítani, hogy immár törvényesen jár el, hátha a magyar kormány meggondolja magát. Végül az 1914-es hirtelen javulás további oka az év elején hatályba lépő magyar–osztrák megegyezés volt a hadkötelezettek kölcsönös ellenőrzéséről, amelyről később bővebben lesz szó.

A háború kitörése után – a Monarchia és Nagy-Britannia közötti hadiállapot miatt – a Cunard engedélyét is megvonták. A háború elején egyébként is megtiltották a kivándorlást,⁴⁹ de a kormány már készült a háború utáni helyzet szabályozására, amikor immár kötöttségek nélkül hozhat létre egy új Fiume–New York vonalat. 1915-ben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank jelentkezett azzal, hogy a HAPAG és a Norddeutscher Lloyd hajlandó lenne részt venni egy magyar részvénytársaság megalapításában, amely magyar hajókkal Fiuméből szállítaná a kivándorlókat Amerikába. A kormány három feltételt szabott: a cégek a német kikötőkben is tartsák be a magyar törvényt; a forgalomnak legalább a fele Fiumén keresztül legyen lebonyolítva; e célból jelentős tőkét fektessenek be az alapítandó magyar hajóstársaságba. Budapest attól is elzárkózott, hogy kizárólagos jogot adjon a német–magyar együttműködésnek, attól félve, hogy az engedélyben nem részesülő cégek ismét illegális ügynöki hálózatot hoznak majd létre.⁵⁰ E tárgyalásoknak gyakorlati jelentősége már nem volt, mivel a háború végén a kivándorlás terén is teljesen új helyzet állt elő a történelmi Magyarország felbomlása, illetve az amerikai bevándorlási politika átalakulása (a kvótarendszer bevezetése)⁵¹ miatt.

⁴⁷ Az 1909. évi szabályozásról és a Pool-szerződésről bővebben lásd *Bencsik P.*: Az útlevelek története i. m. 93–99. A szerződés német nyelvű szövegét lásd MNL OL K 150-é.n.-V-20. (3609. cs.) A Pool kikötőiből legálisan kivándorlók számát közli: A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913. Bp. 1918. (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 67.) Általános jelentés, 97–99.

⁴⁸ MNL OL K 150-é.n.-V-20. (3609. cs.)

⁴⁹ Eredetileg csak egy évre, majd e tilalmat évente meghosszabbították. A tilalom elvileg csak a 17 évnél idősebb férfiakra vonatkozott, de a háború idején – főleg az antanthatalmak tengeri blokádja miatt – a nők sem utazhattak. Az első tiltást az 5.474/1914. M.E. rendelet írta elő. MRT 1914. II. 1416.

⁵⁰ MNL OL K 150-é.n.-V-20. (3609. cs.)

⁵¹ *Puskás J.*: Kivándorló magyarok i. m. 165–166.; Documents of American History. Ed. Henry Steele Commager. New York 1949. (Fifth edition) 316., 372–374.

Magyar „országimázs” az Egyesült Államokban és a világban

A kivándorlók jövőjével kapcsolatban az Egyesült Államok és Magyarország elképzelései merőben eltértek egymástól, s ez elkerülhetetlenül konfliktushoz vezetett. Washington számára az volt a prioritás, hogy a bevándorlók – érkezzenek bárhonnan is – mielőbb olvadjanak be, integrálódjanak az amerikai társadalomba. Budapest viszont a magyar kivándorlók visszavándorlását szorgalmazta, a még kint tartózkodóknak pedig nemzeti identitásuk megóvása érdekében támogatásokat nyújtott. Emellett megkísérelte a szlovák és rutén nemzetiségű emigránsok politikai befolyásolását is.⁵²

A Cunard és a magyar kormány között megkötött szerződés önmagában is felkeltette a washingtoni hatóságok figyelmét, de az érdekeiben sértett, az IMM-mel szövetséges német hajóscégek is erőteljes lejárato kampányt indítottak Magyarország ellen. Az USA sérelmezte, hogy a magyar kormány évi 30 000 kivándorlót garantált a Cunardnak – miközben a saját bevándorlási törvénye tiltotta az államilag szervezett kivándorlást. (Mint láttuk, a végleges szerződésből ez a garantált létszám ki is maradt.) Egy amerikai szenátor ennek hatására törvénymódosítást is benyújtott, amely szerint nem szállhat partra az a kivándorló, aki valamely kormány és egy hajóstársaság közt létrejött szerződés alapján érkezik az USA-ba. Ez a módosítás kimondottan a Cunard ellen irányult, és csak nehezen (a brit kormány erőteljes közbelépése után) lehetett megakadályozni ennek életbe léptetését.⁵³ Tisza István 1904-ben a közös külügyminiszter által igyekezett eloszlatni az Egyesült Államok kételyeit. A fennmaradt dokumentum arról tanúskodik, hogy a belügyi tárcát is vezető magyar miniszterelnök tévesen mérte fel a helyzetet. A Cunardnak felajánlott garanciát csekély mértékű állami támogatásnak nevezte, ugyanakkor az 1903. évi törvénytől a kivándorlás csökkenését remélte.⁵⁴

A HAPAG és a Lloyd képtelen vádakkal is illette Magyarországot. Azt állították, hogy a Cunard busás haszna érdekében kapott engedélyt, illetve hogy Magyarország így próbált megszabadulni az elmebetegektől, a nyomorékoktól és a bűnözőktől.⁵⁵ Theodore Roosevelt, az Egyesült Államok elnöke, 1904 végén nevezte ki hivatalosan a bevándorlási ügyek különleges felügyelőjének Marcus Braunt, aki ekkor már másfél éve állt (ideiglenesen) ezen a poszton. Az volt a feladata, hogy megvizsgálja a kivándorlás körülményeit Európában, s ennek során

⁵² *Pálvölgyi B.*: A magyar kivándorlási politika kezdetei i. m. 32–33.

⁵³ *Rácz I.*: A paraszti migráció i. m. 220–221.

⁵⁴ MNL OL K 149-1904-11, 339/1904 BM res.

⁵⁵ Lásd például *Europe Dumps its Insane on Our Shores; Frauds of Immigration Exposed and an Effective Remedy*. New York Herald, 1905. május 28.; megtalálható: MNL OL K 149-1905-11.

Magyarországra is elutazott. Már a korábbi, besszarábiai tapasztalatai alapján azt vallotta, hogy vannak jó és rossz bevándorlók, és utóbbiaktól – szavai szerint: „a söpredéktől” – meg kell menteni Amerikát. Braun maga is magyar származású volt, 1892-ben vándorolt az Egyesült Államokba.⁵⁶ A magyar hatóságok hamarosan ellenségesen kezelték Braunt: azzal vádolták, hogy a brémai Missler ügynökséggel áll kapcsolatban, valamint kanadai kivándorlásra agítál. Mindkettő tiltott tevékenységnek számított. Braun ráadásul megbízólevél nélkül érkezett, és nem is vette fel a hivatalos érintkezést a magyar kivándorlási szervekkel. Az ügyből diplomáciai bonyodalom lett, amely Braun hivatalából való távozásával zárult.⁵⁷

Az Amerikában folyó sajtókampány ellen Lévay Lajos, magyar kivándorlási biztos igyekezett egy cikkben fellépni. Írása ismertette az 1903. évi kivándorlási törvény főbb pontjait, a magyar kivándorlás méreteit, az ügynökök tevékenységét, végül a kormány tárgyalásait a német társaságokkal és a Cunarddal.⁵⁸ Nem sokkal ezt követően jelent meg Braun könyve, amely élesen bírálta a magyar kormány álláspontját. Braun beszámolt arról, hogy a magyar hatóságok akadályozták a munkáját, sőt a mozgásszabadságát is. Kötete Robert William Seton-Watson elhíresült könyvéhez⁵⁹ hasonlóan mutatja be Magyarországot: Kossuth és Petőfi népe, a szabadság hazája korrupt, rothadt politikai rendszerré züllött. A Cunard-szerződést legalizált emberkereskedelemként interpretálta, a kormányt pedig azzal vádolta, hogy ügynöki tevékenységet folytat a kivándorlás fokozása érdekében. A könyv azt sugallta, hogy az üzlet hasznának egy része visszacsorgott a politikusok és kegyeltjeik zsebébe. Braun elfogadhatatlannak vélte, hogy Magyarország befolyást akar gyakorolni a kivándorlókra, gátolja beolvadásukat Amerikában, ezzel gyakorlatilag „magyar gyarmatot” épít ki az USA-ban. Úgy vélte, hogy a kivándorlás fogalma végleges távozást jelent, ami a magyar definícióval és gyakorlattal ellentétes. Véleménye szerint a kormány nem vádolható azzal, hogy a kivándorlás révén szándékosan meg akarna szabadulni a bűnözőktől, gyengeelméjűektől, ugyanakkor nem tesz meg mindent annak érdekében, hogy az ilyen emberek ne juthassanak útlevélhez. Braun egyúttal igyekezett megcáfolni Lévay

⁵⁶ Braunról bővebben ír egy ismeretlen szerző blogbejegyzésében: *Down the Rabbit Hole 2: Marcus Braun.* (<https://www.theodorerooseveltcenter.org/Blog/Item/Marcus%20Braun>, letöltés: 2023. jún. 28.)

⁵⁷ MNL OL K 26 Miniszterelnökség, központilag iktatott és irattározott iratok 1867–1944 (a továbbiakban: K 26) 1906-XV-945, 1.642/1905. ME. A magyar források szerint Braunt elbocsátották. – Uo. 1.736/1906. ME. Az amerikai sajtó szerint Braun lemondott. Lásd Marcus Braun is out. *Immigrant Inspector, who has had Several Difficulties, Resigns.* *New York Times*, 1906. március 17. 4.

⁵⁸ *Baron Louis de Lévay: The Hungarian Emigration Law.* *The North American Review* 182. (1906) 1. sz. 115–122. Megtálalható: MNL OL K 149-1905-11.

⁵⁹ *Scotus Viator [Robert William Seton-Watson]: Racial Problems in Hungary.* London 1908.

cikkének állításait.⁶⁰ Úgy vélem, a magyar kormány és Braun egyaránt túlzó vádakokat fogalmazott meg. Közelebb áll a valósághoz, hogy a magyar kormány lépései azért voltak hibásak, mert nem – vagy nem jól – mérte fel ezek nemzetközi körülményeit és következményeit.

Talán nem túlzás, hogy részben a Magyarországgal kapcsolatos hírek hatására, az Egyesült Államokban tovább erősödött az új bevándorlók elleni fellépés. Az 1900-as években sorra születtek az egyre szigorodó bevándorlási törvények, illetve törvényjavaslatok. 1903-ban tiltották meg az elmebetegek, fertőző betegek, tolvajok, magányos kiskorúak bevándorlását, 1907-ben pedig a gyenge fizikai és/vagy szellemi állapotú emberek, egyéb bűnözők, prostituáltak belépését is. A társadalom jelentős része már a századfordulón támogatta, hogy az analfabétákra is terjesszék ki a tilalmat. Ennek javaslatát többször is elfogadta a kongresszus, de 1897-ben Grover Cleveland, 1913-ben pedig William Howard Taft elnök megvétózta azt. (Végül 1917-ben Woodrow Wilson kétszeri vétója ellenére mégis törvényerőre emelkedett).⁶¹ Braun jelentése szerepet játszott abban, hogy a kongresszus 1910-ben elfogadta az úgynevezett Mann-törvényt, amely a fehérek rabszolgasága ellen lépett fel.⁶²

Braun látogatását követően 1906–1907 folyamán újabb bevándorlási tisztviselők érkeztek Magyarországra, s ők sokkal jobb tapasztalatokról számoltak be. Ez arra utal, hogy Braunban jelentős személyes sértettség is munkálhatott. A magyar kormány is békejobbot nyújtott, ifj. Andrássy Gyula még azt is javasolta, hogy az Egyesült Államok utasítson vissza minden olyan, fedélközben utazó magyar bevándorlót, akinek nincs útlevele. Az új bevándorlók elleni fellépés jele volt a Dillingham-bizottság felállítása is 1907-ben. Vezetője William Dillingham, egyik illusztris tagja pedig a nativisták talán legjelentősebb képviselője, Henry Cabot Lodge lett – mindketten republikánus szenátorok. A három éven át működő kétpárti testület végül 1911-ben tárta elő javaslatait. Lényegében rasszista alapon bélyegezte meg az új bevándorlókat, akiknek további beáramlását súlyos fenyegetésnek tekintette az Egyesült Államokra nézve.⁶³ Az írástudási teszt mellett javasolta, hogy kvóták felállításával csökkentsék az új bevándorlók számát. Ezeket végül csak az 1920-as években vezették be.

⁶⁰ *Marcus Braun: Immigration Abuses. Glimpses of Hungary and Hungarians.* New York 1906; *Puskás J.: Kivándorló magyarok* i. m. 141.

⁶¹ *Documents of American History* i. m. 257–258., 281–282., 315–317.

⁶² *Kristofer M. Allfeldt: Marcus Braun and “White Slavery”. Shifting Perceptions of People Smuggling and Human Trafficking in America at the Turn of the Twentieth Century.* *Journal of Global Slavery* 4. (2019) 3. sz. 343–371.

⁶³ *Tibor Frank: “For the Information of the President”. The US Government Surveillance of Austro-Hungarian Emigration (1891–1907).* *Hungarian Journal of English and American Studies* 6. (2000) 2. sz. 214–215., 222–233. – Andrássy ajánlatát az USA visszautasította, lásd *Szántó M.: Magyarok Amerikában* i. m. 59.

Állampolgársági jog

A kivándorlás és a globalizáció még olyan, szuverén nemzeti hatáskörnek gondolt területeket is érint, mint az állampolgársági jog. Ez egyrészt a nemzetközi szerződések következménye, másrészt a világ más országainak – különösen a mértékadó államok, nagyhatalmak – gyakorlatának követéséből származhat. A globalizáció hatásai tehát itt is jelentkeznek. A premodern államok többnyire az „örökös állampolgárság” alapján álltak, vagyis nem tették lehetővé az állampolgárság kötelékéből való elbocsátást. A modern kor kihívásaira és a fokozódó nemzetközi migrációra adott első válasz – a 19. század első kétharmadában – az állampolgárság kizárólagosságának elve volt, vagyis az, hogy új állampolgárság megszerzése esetén a régiről le kell mondani. A század végén azonban egyre több állam szakított ezzel, igaz, gyakran felemás módon: nem tiltotta meg a kettős állampolgárságot, de a második állampolgárságot – jogi értelemben – nem vette figyelembe.⁶⁴ A legtöbb kivándorlót vonzó Egyesült Államok gyakorlata részben eltért ettől. Az Európában elterjedt örökös állampolgárságot respektálva az USA a 19. század közepéig elfogadta, hogy a bevándorlóktól a korábbi államuk – az amerikai állampolgárság megszerzése után is – követelhet katonáskodási kötelezettséget. 1859 táján azonban már itt is az állampolgárság kizárólagosságának elvét képviselték, vagyis azt, hogy az amerikai állampolgárság felvétele megszünteti a bevándorló eredeti állampolgárságát. Tehát az USA inkább a 19. század első felében ismerte el a kettős állampolgárságot, utána már nem.⁶⁵

Az 1870-es években elinduló globalizációs hullám előtt a kivándorlás egyértelműen együtt járt a magyar és az osztrák állampolgárság elvesztésével. A globalizáció következtében viszont terjedni kezdett a kettős állampolgárság intézményének elismerése, s ezzel együtt az, hogy a kivándorlók megtarthatták eredeti állampolgárságukat. A kiegyezés előtt a kérdés szabályozása nem magyar, hanem birodalmi jogkör volt. Az 1832. évi osztrák pátens a kivándorlást a visszatérés szándéka nélküli, végleges távozásként határozta meg. A jogszerűen távozókat pedig kötelezte az állampolgárságból való elbocsátásra. Emellett az illegálisan emigrálók állampolgársága is megszűnt, de ezt további negatív jogkövetkezmények is kísérték (például vagyonuk zár alá került, nem örökölhettek stb.). A *Budapesti Hírlap*, a kor hivatalos lapja, 1859-ig rendszeresen közzétette az illegális kivándorlókat „polgárjogvesztettnek” nyilvánító határozatokat. A kiegyezés után a kivándorlás és az állampolgársági jog szabályozása egyaránt a magyar belügyek

⁶⁴ Bővebben lásd *Kinályfi Árpád*: A magyar állampolgárság kizárólagossága. Bp. 1913.

⁶⁵ *Pálvölgyi Balázs*: A kivándorlás ellenőrzésének lehetőségeit keresve. Állampolgársági jog és a katonaköteles személyek kivándorlásának problémája Magyarországon (1870–1914). Jogtörténeti Szemle 18. (2016) 2. sz. 25.

körébe került. Ugyanakkor hosszabb időn át egyikről sem született önálló, belső szabályozás, miközben az osztrák jogszabályok sem voltak egyértelműek abból a szempontból, hogy mi történjen a kivándorlók állampolgárságával.⁶⁶ A korabeli magyar közigazgatási jogról szóló kötet szerint Magyarországon annyi változott, hogy az illegálisan kivándorlók megtartották állampolgárságukat, míg a legálisan emigrálóknak továbbra is le kellett mondaniuk arról.⁶⁷

Külön szabályok vonatkoztak az Egyesült Államokba való kivándorlásra. 1870. szeptember 20-án az Osztrák–Magyar Monarchia és az Egyesült Államok államszerződést kötött egymással, amely a birodalom mindkét felében hatállyal bírt. Ennek értelmében azok, akik legalább öt évig a másik fél területén tartózkodtak és megszerezték annak állampolgárságát, elvesztették eredeti honosságukat. A felek a kettős állampolgárság eseteit akarták ezzel kiküszöbölni. A szerződés egyben lehetőséget adott a kedvezményes visszahonosításra. A megállapodás évtizedeken át hatott a magyar állampolgársági jogra.⁶⁸ 1870-ben a kivándorlás mérete még elhanyagolható volt, csakúgy, mint 1879-ben, amikor megszületett az első magyar állampolgársági törvény. Ez a jogszabály az 1870-es államszerződéssel részben elentétes előírásokat is tartalmazott. Az állampolgárság elvesztésének egyik esete, a távollét, csak tíz évnyi, megszakítás nélküli külföldi tartózkodás esetén járt jogvesztő hatállyal. A törvény 36. §-a értelmében Magyarország elismerte a kettős állampolgárság intézményét, bár a kettős állampolgárok esetében a magyar állampolgárságot tekintette elsődlegesnek.⁶⁹ A belső jog és a nemzetközi jog tehát ezen a ponton szembekerült egymással. Az államszerződés értelmében a legalább öt éve az Egyesült Államokban élő, és ott honosságot szerző személy automatikusan elvesztette a magyar állampolgárságát, míg az első magyar állampolgársági törvény szerint nem. De akár tíz év után sem, mert ha közben hazalátogatott, újabb magyar útlevélért folyamodott, vagy akár csak bejelentette, hogy meg akarja őrizni magyar honosságát, akkor a tíz év számítása újrakezdődött. Ugyanakkor a fennmaradt források nem utalnak arra, hogy ebből konkrét viták származtak volna.

Az 1900-as években született két magyar kivándorlási törvény már teljes határozottsággal állt ki amellett, hogy a kivándorló megtarthatja magyar

⁶⁶ *Pálvölgyi Balázs*: Divergencia vagy aszinkronitás? A kivándorlás osztrák és magyar szabályozásának útjai, 1867–1914. In: *Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában*. Szerk. Mezey Barna. (Jogtörténeti értekezések 50.) Bp. 2021. 246–249. A megfosztó határozatra példa: *Budapesti Hírlap*, 1858. december 24. 4.

⁶⁷ *Boncz Ferenc*: A magyar közigazgatási törvénytudomány kézikönyve I–III. Bp. 1876. II. 56–57.

⁶⁸ 1871. évi XLIII. tc.; *Varga Norbert*: A honosítás jogintézménye, különös tekintettel az Amerikai Egyesült Államok és az Osztrák–Magyar Monarchia által kötött 1870-es államszerződésre. *Jogtörténeti Szemle* 6. (2004) 3. sz. 54.

⁶⁹ 1879. évi L. tc. A 36. § szerint „aki egyszermind más állam polgára, mindaddig magyar állampolgárnak tekintendő, míg magyar állampolgárságát a jelen törvény értelmében el nem veszítette”.

állampolgárságát.⁷⁰ A legtöbb kivándorló eleve csak néhány évre akarta elhagyni az országot, hogy az Amerikában spórolt pénzzel azután visszatérjen. Jelentős részük kísérletet is tett a hazatérésre, de – különböző okokból – a visszavándorlók sokszor ismét elhagyták az „ókontrit” (óházat). Tartósan csak nagyjából a negyedük maradt itthon. Magyarország esetében mindenképpen igaz, hogy a globalizáció hatására a kivándorlók immár nem veszítették el állampolgárságukat, részben azért, mert a kivándorlás fogalma is teljesen megváltozott: immár nem azt jelentette, hogy valaki véglegesen távozik, hanem csak azt, hogy „meghatározatlan időre” (1903), illetve „egy évnél hosszabb időre” (1909) hagyja el az ország területét. A kivándorló – a felgyorsult migráció következtében – valójában vendégmunkássá alakult.⁷¹ Szintén erre utal, hogy az Amerikába kivándorlók zöme nem kérte az állampolgárság kötelékéből való elbocsátást, vagyis távozásakor azt tervezte, hogy visszatér Magyarországra. Ezzel szemben az Ausztriába vagy Németországba kivándorlók többsége kérte magyar állampolgárságának megszüntetését.⁷²

Figyelemre méltó, hogy 1914 után, amikor a kivándorlás jelentős mértékben megnehezedett, visszarendeződésre került sor, bár csak néhány évtized eltelte után. Az állampolgársággal kapcsolatos diszkrimináció Magyarországon 1939-től még csak az illegális kivándorlókat sújtotta. Nagyjából 1949-től viszont már a legálisan távozókat is megfosztották magyar honosságuktól. Egyesek maguk kérelmezték az állampolgárságból való elbocsátást, míg sokakat kényszerítettek erre. A sztálinista rezsim számára a kivándorlás ismét valamilyen végleges, örök időkre szóló lépésnek számított. A Kádár-korszakban aztán – egy újabb globalizációs hullám kezdetén – újra lehetőség nyílt arra, hogy a kivándorlók megtartsák állampolgárságukat.⁷³ Ehhez hasonlóan a legtöbb állam a két világháború időszakában megtiltotta a kettős állampolgárságot, míg az újabb globalizációs hullám idején ismét engedélyezte azt.

Védkötelezettség

Az Egyesült Államokkal megkötött, már idézett 1870. szeptember 20-i szerződés értelmében az amerikai állampolgárságot szerző kivándorlót a Monarchiába visszatérve már nem lehetett besorozni. A főszabály alól azonban voltak kivételek:

⁷⁰ 1903. évi IV. tc., 1909. évi II. tc.

⁷¹ Hasonlóan érvel, bár a vendégmunkás szót természetesen nem használja *Farkas Pál*: Az amerikai kivándorlás. Bp. 1907. 15–18. Amellett is érvel, hogy a kivándorlás a modernizálódás, a fejlődés jele és következménye.

⁷² *Pálvölgyi B.*: A kivándorlás ellenőrzésének lehetőségeit keresve i. m. 29–30.

⁷³ Bővebben lásd *Bencsik Péter*: A kivándorlás és a magyar állampolgárság, 1948–1978. Századok 156. (2022) 811–834.

aki besorozott újoncként, vagy szolgálat közbeni szabadsága idején vándorolt ki, esetleg tartalékosként úgy, hogy már behívót kapott, azt amerikai állampolgársága ellenére is megbüntethették visszavándorlása esetén.⁷⁴ Mivel az európai államokkal szemben az Egyesült Államokban nem volt kötelező katonai szolgálat, sok hadköteles korú fiatal férfi kifejezetten a védkötelezettségtől menekülve indult el a tengeren túlra. A visszavándorlók jelentős része nem is kérte visszahonosítását, inkább ragaszkodott amerikai állampolgárságához.⁷⁵ Az Egyesült Államokkal kötött szerződés ellenére a magyar hatóságok gyakran jogellenesen zaklatták védkötelezettség elmulasztása miatt az amerikai állampolgárként vizsgázókat. Washingtoni tiltakozások hatására ezt a belügyminiszter megtiltotta, de természetesen csak akkor, ha az új állampolgárság megszerzését – hitelt érdemlő módon – bizonyította a visszavándorló. Perczel Dezső belügyminiszter a rendelet szövegében elismerte, hogy alapvetően külső kényszer hatására cselekedett, s kifejezte ezzel kapcsolatos ellenérzéseit: „részemről teljesen méltányoltam a közigazgatási hatóságok által e téren eddig kifejtett szigorú és buzgóságot, sőt azt indokoltnak is kell tartanom”.⁷⁶

A helyi közigazgatási vezetők kezdettől fogva úgy vélték, hogy a kivándorlók egyik fő motivációja a katonáskodás előli menekülés volt,⁷⁷ de egy kivándorló szavai szerint azért is érdemes megszerezni az amerikai állampolgárságot, „mert akkor idehaza nem parancsol neki senki”.⁷⁸ Ahogy nőtt a hadköteles távozók száma, a politikai és katonai elit egyre inkább aggódni kezdett. A megoldást nagyban megnehezítette, hogy a határt átlépő utasoktól a külföldi hatóságok többnyire nem kértek útlevelet, sem hadmentességi igazolást. Ez a dualista birodalom mindkét felére vonatkozott: a magyar kivándorlókat már Ausztriában sem ellenőrizték kötelező jelleggel. Nemcsak a nyugati világra jellemző általános útlevélmentesség miatt, hanem azért sem, mert az osztrák–magyar határ a Monarchia belső határa volt, ahol egyébként még vámellenőrzést sem végeztek. A magyar kivándorlók útlevélét az osztrák hatóságok egyetlen helyen, Oderbergben ellenőrizték, de erre a német–osztrák határon került sor, nem a magyar–osztrák belső határon. Ennek híre gyorsan elterjedt, s az útlevél nélküli kivándorlók könnyűszerrel el tudták kerülni Oderberget.⁷⁹

⁷⁴ 1871. évi XLIII. tc.

⁷⁵ *Pálvölgyi B.*: A kivándorlás ellenőrzésének lehetőségeit keresve i. m. 26–27.

⁷⁶ 28.933/1898. BM. körrendelet. MRT 1898. I. 562–564.

⁷⁷ SVD I. 76., 85. Sáros, illetve Zemplén megye jelentései 1881-ből.

⁷⁸ *Tonelli S.*: *Ultonia* i. m. 132.

⁷⁹ A Balkánról is kiépült egy alternatív, Svájcra át irányuló útvonal. – *Brunnbauer, U.*: *Globalizing Southeastern Europe* i. m. 180–181.

A védkötelezettség szabályainak kijátszását csak az osztrák és a magyar hatóságok szoros együttműködésével lehetett (volna) meggátolni. 1901-ben elindultak ugyan az erre vonatkozó tárgyalások, de rendkívül vontatottan haladtak. Ausztria 1900-tól írta elő, hogy az 50 évnél fiatalabb férfiktól az engedélyezett hajóstársaságok kérjenek hadkötelezettségi igazolást. Az osztrák kormány ezután kereste meg a magyar felet, hogy ezt a szabályt kiterjeszthetik-e a magyar állampolgárokra is. A magyar fél ehhez hozzájárult – hamarosan már nemcsak az Ausztriában hajójegyet vásárlók, hanem az ott elfogott illegális (útlevél nélküli) kivándorlók esetében is, de csak a 17 és 36 év közötti életkorban. Ausztria éveken át ragaszkodott a magasabb korhatárhoz, de végül engedett. A megállapodás természetesen vonatkozott volna a Magyarországon át kivándorolni szándékozó osztrákokra is. A magyar félnek azonban közjogi aggályai voltak, emellett attól tartott, hogy indokolatlan zaklatás érheti az állampolgárait. A tárgyalásba – a két német hajóvállalat miatt – a német kormány is bekapcsolódott, és hajlandónak mutatkozott előírni a HAPAG és a Lloyd számára, hogy ne engedjenek magyar utasokat hajóra szállni útlevél (vagyis védkötelezettségi engedély) nélkül. Viszont feltételül szabták, hogy Bécs és Budapest is egyezzen meg egymással. Erre 1908 végén került sor: a megfelelő igazolás nélküli magyar kivándorlókat mindkét fél feltartóztathatta és visszafordíthatta (de más eljárást nem folytathatott le ellenük).⁸⁰ A megállapodás további öt évig nem lépett hatályba, az utolsó akadályok elhárulása után ezt csak 1914 elején öntötték jogi formába. Ezek alapján az osztrák állampolgárok ellenőrzését a magyar szervek végezheték el, a magyar állampolgárok ellenőrzésére pedig az osztrák hatóságok a Monarchia *külső* határain voltak jogosultak. Bő két évtizede még amellet érveltem, hogy ez az ellenőrzés a *belső* (tehát a magyar–osztrák) határ mentén zajlott, de a levéltári források ismételt vizsgálata után meggyőződtem arról, hogy ez tévedés.⁸¹ Ha nem is a Monarchián belül, de mindenesetre olyan határszakaszokon indult el kötelező, bár szelektív (a 17–36 év közötti férfiakra kiterjedő) útlevél-ellenőrzés, ahol erre 1865 óta nem volt szükség (például az osztrák–bajor határszakaszon). Ez az intézkedés talán hatékonyabban gátolta volna az engedély nélküli kivándorlást az eddigi próbálkozásoknál, de túl későn léptették életbe. 1914 elején mindenesetre útlevél-ellenőrző állomások létesültek Ausztria nyugati határai mentén. Sándor János magyar belügyminiszter 1916-ban úgy vélte, hogy – majd a háború után – ennél sokkal

⁸⁰ MNL OL K 150-1910-V-20-22489. (3609. cs.)

⁸¹ 336/1914. ME. rendelet és 27.573/1914. BM. körrendelet. MRT 1914. I. 21–23., 98–99. A rendelet szövege a korabeli helyi hatóságokat is megtévesztette. Szepes vármegye alispánja feliratában rákérdezett, hogy nem került-e sajtóhiba a szövegbe, de a minisztérium válasza egyértelműsíti, hogy valóban a külső határokon kell csak ellenőrzést végezni. Vö. MNL OL K 150-1914-V-20-4197, 34614/1914. BM. (3609. cs.)

radikálisabb intézkedésekkel lehet csak ténylegesen lezárni a birodalom határait. Elsősorban úgy, hogy minden szomszédos állam hasonló szigort alkalmaz. Erre azonban maga is csekély esélyt látott.⁸²

A ki- és visszavándorlás globális hatásai Magyarországra

Ismert, hogy a migrációra elsősorban a fiatalabb, képzetesebb, de legalábbis a vállalkozókedvű népesség szánja el magát, és hogy eleinte a férfiak jelentősen felülreprezentáltak benne. Ezt alátámasztja a korabeli hazai statisztika is: a kivándorlók kétharmada férfi, több, mint fele pedig 30 év alatti volt.⁸³ Ily módon a nemek közötti létszámegyensúly felborult,⁸⁴ a távozók pedig gyakran jelentős űrt hagytak maguk után: „Nem a koldus, nem a tehetetlen, nem a munkaképtelen és beteg része a népnek megy kifelé, hanem a legszorgalmasabb, a munkabíró és a vagyonosabb elemek [...] a tehetős része kivándorol, a tehetetlen pedig itt marad és elégedetlenkedik.”⁸⁵

A századforduló magyar kivándorlása azonban nem csak negatív hatásokkal járt. Egyrészt a kivándorlók gyakran jelentős összegeket küldtek haza, másrészt egy bizonyos összeg megspórolása után vissza is tértek, rendezték adósságaikat, új földet vettek, modernebb házat építettek.⁸⁶ Amerikában sokan megtapasztalták a szabadság légkörét, a társadalmi és akár a politikai önszerveződést. Ambrózy Lajos magyar diplomata 1909 elején ezt írta Hengelmüller László washingtoni osztrák–magyar nagykövetnek: „Amerikában a demokratikus egyenlőségnek [...] légköre valóban fennáll. A magyar pedig mohón szívja ezt a levegőt. [...] Boldog, hogy senki előtt nem kell levennie a kalapját, elfelejti a magyar udvariassági frazeológiát. A tekintetes, nagyságos, méltóságos szavak és fogalmak többé nem léteznek a számára. [...] De a legjobban az egyleti életet élvezi. Elnökké, alelnökké, pénztáros-sá, jegyzővé választják, s akkor kiélheti beszédvágyát. [...] A magyar atavisztikus vonzalma a self-government iránt [az] amerikai életben teljes és igazolt kielégítésre

⁸² Zahra, T.: *The Great Departure* i. m. 57., 60.

⁸³ A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása i. m. Általános jelentés, 19–21., 23–24.

⁸⁴ Sáros, Szepes, Zemplén, Abaúj és Ung megyében 1000 férfira már több, mint 1100 nő jutott. A századfordulótól az országos átlag is növekedni kezdett (1900-ban 1009, 1910-ben már 1015 nő jutott 1000 férfira). – Puskás J.: *Kivándorló magyarok* i. m. 109–110. Mivel eleinte jóval több nem magyar vándorolt ki, módosult az ország nemzetiségi összetétele is, de ebben a folyamatban más tényezők is szerepet játszottak. – Uo. 113–116.

⁸⁵ Adolf Lendl 1903-as országgyűlési felszólalását idézi: „Valahol túl, meseországban...” i. m. I. 45–46. Hasonló véleményt fogalmazott meg a puchói főbíró 1902-ben. Idézi: SVD I. 207.

⁸⁶ A földvásárlás ugyanakkor nem módosította a hazai birtokszerkezetet, „az »amerikások« földvásárlásaiban tipikusabb volt [a] parcellabirtok-szerzés egymástól”, tehát rokontól, ismerőstől, az újonnan kivándorlóktól, vagy a végleg Amerikában maradóktól. – Puskás J.: *Kivándorló magyarok* i. m. 116–124. (Idézet: 122.)

talál.” A visszatérők politikai öntudatosulása aztán szélesebb körben hathatott. Ugyanakkor az Amerikából hozott pénz a hazai adórendszer és elmaradottság miatt gyakran elfogyott, s ilyenkor a visszavándorlók újonnan kivándoroltak.⁸⁷ Összességében kijelenthető, hogy a jobb képességű személyek hagyták el az országot, bár végleges távozásuk gyakran csak a sokadik „kivándorlásuk” során következett be. Egy Kanadából átmenetileg visszatért ruszin kivándorló így fogalmazta meg, hogy otthon hogyan fogadták korábbi falubelijeit: „Egyszerűen nem bírták felfogni, hogy a tengeren túl van egy szabad ország, ahol nincsenek földesurak, ahol szinte ingyen lehet földhöz jutni.”⁸⁸ Idehaza viszont a földek megdrágultak, többek között azért, mert a pénzes visszavándorlók által támasztott kereslet – valamint a spekuláció – felverte az árakat.⁸⁹ Ez viszont másokat is kivándorlásra kényszerített, hiszen több pénzre volt szükségük ahhoz, hogy növeljék földterületüket. De akár önmagában a hazaküldött pénz is ösztönözte a kivándorlást, hiszen lehetővé tette további családtagok útra kelését – főleg akkor, ha az itthoni gazdasági körülmények meggátolták a pénz befektetését.⁹⁰ A kutatók szerint a legtöbb visszavándorló újra a mezőgazdaságba kapcsolódott be, az amerikai iparban szerzett tapasztalatait tehát alig tudta hasznosítani. Nagy részük túl kevés pénzt hozott haza ahhoz, hogy intenzívebb árutermelő gazdálkodásra térjen át. Sokakra igaz az az állítás is, hogy idehaza „[e]lpárolgott belőlük a forradalmi szellem”, habár egy részük részt vett az 1918–1919-es forradalmakban.⁹¹

A visszavándorlókat a magyar hatóságok gyakran veszélyes felforgatókként kezelték, különösen, ha a nemzetiségi jogok kiterjesztéséért is küzdöttek. A szlovákokat a pánszláv mozgalom erősödése miatt is megfigyelték, Amerikában is. Különösen az *Amerikánsko Slovenskie Noviny* szerkesztőségének tevékenysége került a magyar hatóságok figyelmébe. A lap magyarországi terjesztését igyekeztek megakadályozni, valamint a magyar kormány támogatta az Amerikában megjelenő lojális hangú szlovák újságokat.⁹² A visszavándorló szlovákok eleinte politikailag passzívak maradtak. Ez a helyzet 1905 után változott meg, ettől kezdve egyre öntudatosabbá váltak, s ez aggasztotta a magyar kormányzatot. Különösen azért, mert a szlovák nemzeti mozgalom már a Felvidék keleti részén is megerősödött.⁹³

⁸⁷ „Valahol túl, meseországban...” i. m. II. 336–338. (Idézet: 336–337.)

⁸⁸ Pollack, M.: Az amerikai császár i. m. 193–196. (Idézet: 193.)

⁸⁹ Farkas P.: Az amerikai kivándorlás i. m. 38–39.; Tonelli, S.: Ultonia i. m. 127.; SVD I. 302.

⁹⁰ Neményi Bertalan: A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás. Bp. 1911. 49–50. Lásd még a szerző teljes (összességében negatív) értékelését a kivándorlás hatásairól. – Uo. 41–105.

⁹¹ Puskás J.: Kivándorló magyarok i. m. 122–128. (Idézet: 128.)

⁹² SVD I. 131, 157, 177, 184–193. A századforduló után már a „cseh-tót egység” veszélyét is felmérték, lásd uo. 223–237., 326. A témáról lásd még Monika Glettler: The Hungarian Government Position on Slovak Emigration, 1885–1914. In: Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe, 1880–1940. Ed. Julianna Puskás. Bp. 1990. 108–110.

⁹³ Ladislav Tájtlák: Slovak Emigration. Causes and Consequences. In: Overseas Migration i. m. 85–86.

A magyar kormányon belül már korábban megjelentek olyan hangok, amelyek a nemzetiségek kivándorlását üdvösnek tartották. Közéjük tartozott Klebelsberg Kunó, aki 1902-ben így vélekedett: „A magyarok kivándorlását főleg gazdasági eszközökkel meg kell akadályozni [...] A nem magyar ajkúak kivándorlása elé ellenben nem kellene akadályokat gördíteni, a visszavándorlásukat sem kellene elősegíteni”.⁹⁴ Klebelsberg javaslatának a kivándorlásra vonatkozó része nem vált hivatalos kormányzati politikává – a jogszabályokban és a levéltári források alapján a gyakorlatban sem lehet kimutatni ilyen nemzeti alapú szelektálási törekvést, bár javaslatok szintjén később is felmerült a kérdés.⁹⁵ A visszavándorlás esetén azonban részben igen. Bár az úgynevezett „Amerikai akció” keretében a kormány igyekezett elősegíteni a hazához fűződő kapcsolatok megőrzését a magyar és a nemzetiségi lakosság számára egyaránt, de eltérő hangsúlyokkal. Előbbiek esetén a visszatérés, de legalább a magyar identitás megőrzése volt a cél, utóbbiak esetében viszont a „pánszláv” eszmék semlegesítése. Széll Kálmán kijelentette, hogy „a hazafias érzelmeiben kint megromlott szlávágnak a Felvidékre való visszaözoñlése” nem kívánatos, de azt is látta, hogy ezen elemek „visszatérését meg nem akadályozhatjuk”.⁹⁶ Nyugati történészek ennek ellenére – Klebelsbergre hivatkozva – tévesen ma is azt állítják, hogy Magyarország bátorította kisebbségeinek kivándorlását, miközben a magyarok távozását akadályozta.⁹⁷ Témánk szempontjából nem jelentéktelen az sem, hogy az „Amerikai akció” alapvetően sértette az Egyesült Államok érdekeit, ezért a magyar kormány a lehető legnagyobb titokban kívánta azt lebonyolítani.⁹⁸

Összegzés

A hosszú 19. század utolsó évtizedeiben zajló globalizációs hullám Európa és a világ nagy részén megszüntette az útlevelek kötelező használatát és zömmel az ellenőrzését is. Az emberek áramlása a határokon keresztül jelentősen növekedni kezdett. A ma turizmusnak nevezett utazásokat azonban ekkoriban csak a szűk elit vette igénybe. A növekvő mobilitás jelentős része munkavállalási célú

⁹⁴ MNL OL K 26-1903-XVI-79. Idézi: SVD I. 209–210.; „Valahol túl, meseországban...” i. m. II. 285.

⁹⁵ MNL OL K 26-1905-XVI-1450. – Itt ugyan olvasható az a javaslat, hogy a magyarajkú vidékeken a kereseti lehetőségek javításával csökkenteni kell a kivándorlást (valamint a már kint élőket ösztönözni kell a hazatérésre), de valódi intézkedésekre Pató Pál országában nem került sor.

⁹⁶ MNL OL K 26-1903-XVI-79. Idézi: „Valahol túl, meseországban...” i. m. II. 288.

⁹⁷ *Zahra, T.*: The Great Departure i. m. 30.; *Seidl, A.*: On Many Routes i. m. 111–112. – Ezt mindketten kizárólag Klebelsberg idézett memorandumával támasztják alá.

⁹⁸ *Glettler, M.*: The Hungarian Government Position i. m. 112–114. Az Amerikai akcióról bővebben lásd „Valahol túl, meseországban...” i. m. II. 261–333.; *Kristina Evans Poznan*: Migrant Nation-Builders: The Development of Austria-Hungary’s National Projects in the United States, 1880s–1920s. PhD Dissertation (College of William & Mary). Williamsburg 2018. 73–85.

migráció volt. Európán belül is létezett gazdasági vándorlás, de a tengerentúlra, elsősorban az Egyesült Államokba tartók tömege ezt jócskán felülmúlta.

A tízmillió nagyságrendű migráció komoly változásokat kényszerített ki világszerte. Az Egyesült Államok folyamatosan korlátozta és szabályozta a bevándorlást, s előírásait hamarosan az európai államok és kikötők hatásai is alkalmazni kezdték. Az Amerikában nemkívánatos elemek kiutazását – sőt átutazóként való belépését is – korlátozni kezdték egyes államok. A nemzetközi migráció a kibocsátó országokban katonaállítási, demográfiai, munkaerőpiaci és más okokból szintén nagy figyelmet kapott. A nemzetállamok nem nézték jó szemmel az emberveszteséget, ezért igyekeztek korlátok közé szorítani, illetve ellenőrizni a kivándorlást. Ennek következtében a világméretű migráció a bevándorlási célpontok, a kibocsátó államok, sőt a tranzitországok vezetését is arra kényszerítette, hogy egyre jelentősebb ellenőrzéseket végezzenek az országhatárok mentén. Az általános útlevélmentesség ellenére a migrációban résztvevőket rendszeresen ellenőrizni próbálták, méghozzá az országhatárokon és a kikötőkben, Európában és Amerikában egyaránt. A népesség „átkarolása”⁹⁹ tehát fokozódott. A globalizáció ellenére, sőt éppen annak hatásai miatt, a nemzetállamok egyre jobban kontrollálni akarták felségterületüket, s különösen annak határain kényszerültek a kontroll fokozására. Vagyis a globalizáció – bár eleinte valóban légiesítette a határokat – territorializálódást¹⁰⁰ is okozott: a határok, illetve a közük zárt terület feletti ellenőrzés növekedett. Más tekintetben viszont a nemzeti horizont kitágulását tapasztaljuk. A diaszpóra létrejötte rákényszerítette a nemzetállamot, hogy az óceánon túli körülményekkel foglalkozzon, fokozza diplomáciai aktivitását, saját felségterületén kívül is igyekezzen érvényesíteni nemzeti érdekeit. Az emigránsoknak az anyaországra gyakorolt hatása sem volt elhanyagolható jelenség.¹⁰¹

A globalizáció hatására időnként szembe kerültek egymással a nemzetközi és a hazai elvárások és a gyakorlat. Ez komoly ellentmondást eredményezett a magyar útlevél- és állampolgársági jogban, amelyek közül főleg az előbbi okozott problémákat. Csaknem világszerte elterjedt, hogy a határok átlépéséhez nem szükséges az útlevél. Ezt rögzítette az 1903. évi magyar útlevéltörvény is, miközben a vele egyidőben keletkezett kivándorlási törvény előírta, hogy az emigránsoknak kötelező az útlevél használata. Az ellentmondás feloldhatatlan volt, és tág teret nyitott az illegális kivándorlás számára. Globális elvárás volt a mozgásszabadság elismerése, ugyanakkor a kivándorlókra leselkedő veszélyek, valamint a nemzeti és

⁹⁹ Torpey, J.: *The Invention of the Passport* i. m. 6–15.

¹⁰⁰ Charles S. Maier: *Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era*. *The American Historical Review* 105. (2000) 808., 814–822.; Bencsik Péter: *Territorializálás és globalizáció. Historiográfiai áttekintés*. *Korall* 22. (2021) 85. sz. 5–25.

¹⁰¹ Brunnbauer, U.: *Globalizing Southeastern Europe* i. m. 191–194.

állami érdekek sérelme kikényszerítette a folyamat szabályozását és ellenőrzését. Maga a kivándorlás fogalma is mást jelentett világszerte, mint Magyarországon. Az Egyesült Államok végleges letelepedést és amerikanizálódást követelt volna meg a bevándorlóktól, míg a magyar szabályozás inkább ideiglenes távozást, egyfajta vendégmunkás-mozgalmat látott a kivándorlásban. Ez elkerülhetetlenül konfliktust okozott a két ország között, főleg akkor, amikor Magyarország az Egyesült Államok területén is igyekezett befolyást gyakorolni a magyar (továbbá a szlovák, a ruszin stb.) közösségekre. Mint láttuk, az Egyesült Államokkal kötött állampolgársági szerződés is ellentétben állt a magyar állampolgársági joggal.

A sokmillió transzatlanti migráció jelentős üzletet jelentett a hajóscégek számára, akiknek érdekében állt, hogy fokozzák a kivándorlást Európa államaiból. Nem meglepő tehát, hogy szembekerültek a kibocsátó államokkal, amelyek a jelentős munkaerő- és haderővesztés miatt inkább fékezni szerették volna a folyamatot. Magyarország elsősorban kibocsátó államként kapcsolódott be a globális migrációba. Az 1890-től egyre élénkülő kivándorlási hullám fokozódó aggodalmakat és számos új szabályozást eredményezett. A folyamat állami felügyelet alá vonása azonban kudarcba fulladt. Az ügynökök elleni harc vereséggel zárult, a migrációs útvonal Fiume felé terelése sikertelen lett, s miközben a kivándorlás tovább fokozódott, az ország vitába került az Egyesült Államokkal és Németországgal is.

Magyarország presztízse, nemzetközi megítélése korszakunkban jelentős mértékben csökkent. Ennek okaként többnyire a nemzetiségi politikával kapcsolatos bírálatokat, az „erőszakos magyarosítást” szokták emlegetni a kutatók. Emellett feltehetően a kivándorlás körüli problémák is hozzájárultak ehhez, ami részben a magyar kormány felelőssége volt – a legjóindulatúbb megközelítés is az, hogy a politikai vezetés nem látott túl a Kárpátokon –, de a presztízvesztés részben egy, üzleti érdekeken alapuló, tudatos lejáratókampány eredményének tekinthető. A kivándorlás miatt eleve rosszabb megítélésű Magyarországról a nyugati közvélemény könnyebben fogadta el hitelesnek az időnként túlzásokba bocsátkozó nemzetiségi alapú bírálatokat is.¹⁰² A nemzetiségi és a kivándorlási kérdésben Magyarországgal szemben megfogalmazott bírálatok össze is kapcsolódtak egymással, sőt ugyanezek a vádak a legújabb nemzetközi szakirodalomban is megjelennek. Szerencsére eredetibb értelmezés is született, amely szerint a 19. századi migráció és az amerikai emigránsok erőteljes nacionalizmusa fontos szerepet játszott Ausztria–Magyarország felboml(aszt)ásában.¹⁰³

¹⁰² Erről lásd például SVD I. 334–337.

¹⁰³ *Poznan, K. E.*: Migrant Nation-Builders i. m. 140–165.

A kivándorlás állami felügyelet alá vonása tehát kudarcba fulladt. A globális folyamatok hatásait a magyar kormányzati lépések nem tudták ellensúlyozni. Több esetben úgy látszik, Budapest nem ismerte fel intézkedéseinek nemzetközi következményeit. Teljes kudarcról azonban mégsem beszélhetünk. Összevetve a magyar helyzetet a galíciai emigránsok megpróbáltatásaival, megállapíthatjuk, hogy a magyar állam jelentős figyelmet fordított a kivándorlók kifosztásának, becsapásának, nyomorba taszításának megakadályozására, és ebben nem csekély eredményeket ért el, miközben – ezzel párhuzamosan – súlyos diplomáciai konfliktusokba bonyolódott.

INTERNATIONAL MIGRATION AND HUNGARY DURING THE NINETEENTH-CENTURY WAVE OF GLOBALIZATION

By Péter Bencsik

SUMMARY

After 1860, passport-free travel networks emerged over major parts of the world, to which Hungary was also attached following the 1867 Compromise. The construction of the railway network resulted in hugely increased spatial mobility both inside the national borders and outside them. In this first wave of globalization international migration was given great impetus. Its most important element was Transatlantic migration, that led people from Europe to America. As a result of both external and domestic factors, migration from Hungary greatly increased after 1890. The study examines the ways in which these external factors – such as the efforts of the shipping companies to increase their profit, the fierce competition in Transatlantic shipping, or the migration policies of the US – influenced the regulation of Hungarian migration, and the impact of global migration on Hungary in general.

Koloh Gábor

A PARASZT TEREI

A térérzékelés változása a 19–20. századi Magyarországon*

A korai, 19. századi parasztkrónikák meglehetősen ritkák, egy több nemzedéken át írt korpusz pedig Magyarországon egészen unikális. A külsőbőcsi (ma Bőcs, Borsod–Abaúj–Zemplén vármegye) Gyöker család négy nemzedéken keresztül, több-kevesebb intenzitással írt feljegyzései az 1787 és 1944 közötti, mintegy bő másfél évszázadot ölelik fel. Ennek a forrásanyagnak a segítségével igyekszem választ lelni arra a kérdésre, hogy miként kezdődött a falvak, de különösen a parasztok világának és világszélésének átalakulása. Miként jelentkeztek náluk a globalizáció jelei? Visszaemlékezéseikben, majd egyidejű feljegyzéseikben hogyan tekintettek a különböző nemzedékek a saját szűkebb és tágabb környezetükre? Hogyan látták onnan az ország és a világ eseményeit, változásait? A feljegyzéseket más vidékek paraszti és lelkészi, tanítói forrásaival is összevetem, hogy kiderüljön, mennyire általánosíthatók a Gyökereknél megfigyelhető főbb változások.

Otthon

A ház

Egyszobás paraszti háza konyhájában, mert asztala itt lehetett, írta meg a maga és a maga belátta tér történetét Gyöker József, a Miskolchoz közeli Külsőbőcsön élt parasztember, 1863 és 1866 között. A bejegyzések 1863 ősze után gyakran már napra pontosan rögzítették az átélt eseményeket és élményeket: „szeptember 12–23 és 29-én jó esők vótak, úgyhogy a szántás-vetés a legjobban ment végbe”. De biztos nem az elvégzett munkát követő pihenés ideje alatt keltek e sorok, hiszen „kéthét után az első vetés után ki mutata magát a pajor [értsd: a pondró, vagyis a kártevők lárvája – K. G.] nagymértékbe, úgy hogy egész földet meget. ahol bőven vót, minden módon pusztították, hogy vehetnék elejt”.¹ Tiszázat a ránk maradt forrás, tiszta kézzel, egy(néhány) üléssel megírt krónika, amelyből a térérzékelés változását törekszem rekonstruálni. Mert az, hogy ez három nemzedék alatt végbement, a következő oldalakon nyilvánvalóvá válik. A változás megállapítása

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült (a projekt száma: 0322107).

¹ Gyöker család feljegyzései. Évszázadok történetei. Gyűjt. Igaz Mária. In: Néprajzi Közlemények XXII. Szerk. Forrai Ibolya. Bp. 1979. 32.

azonban nem bír különösebb értékkel, csak ha láthatóvá lesz, hogy *miként és miért* történhetett ez.

A legszűkebb tér, az otthon, a paraszti világ centruma, a be nem fogható világ pedig annak a perifériája. Az otthon a legszűkebb család, a lakhatás és a termelés tere. Gyüker József otthonát a külsőbőcsi Faluvégi utca 22. szám alatt lehetett megtalálni. Ez 1869. december 31-i állapota szerint egy szobából, két kamrából, egy konyhából álló, „lakásra, és mezei gazdálkodásra” szolgáló épület volt. Az udvaron állt még két kamrája, egy színe, egy istállója.² Hogy miként nézhetett ki, nem nehéz elképzelnie annak, aki a településen sétál és a rozoga, régi épületeket megfigyeli. Kertjével és földjével ez a beltelek, a határban fekvő földjeivel, a kültelekkel a család gazdasági üzeme. Ennek a magjában, bent a házban ült le Öreg Gyüker József, hogy megírja a krónikáját, vagy ahogy művét önmaga nevezte: *Az Emlékezsetnek Méltó történetek megírása*.³ Nem magának írta, hanem kimondottan másoknak. Az utódoknak szánta, és hogy személyes élettörténetén túli közléseket is bőven tartalmaz a forrás, abból nyilvánvaló, hogy nem csak a közvetlen leszármazottainak – az információ átadásának a szándéka tehát egyértelmű.⁴ Közegének – értve ezalatt nemcsak a bőcsi, hanem kora magyar paraszti társadalmát – sajátos kommunikációs gyakorlata vizsgálatom kiindulási pontja. Írásának helye (hipotetikusán a konyhaasztal) a közlés tere, az a tér, ahol a telket, a házat később újjáépítő, öröklő fia, majd a krónikaírást folytató unokája élt. Úgy vélem, hogy ez, a házon belül rögzített helyen elhelyezkedő felület volt – az étkezés mellett – az írás és az olvasás tere is. A krónikaírás, a kalendárium- és idővel az újságolvasás tere. Olyan, nemzedékeken át hagyományozódó térélmény,⁵ ahol a külvilág (a paraszti magvilág perifériája) fokozatosan és *szinte* észrevétlenül nagyvilággá alakul át. Ez pedig egy olyan, a paraszti élet minden terét többé-kevésbé érintő folyamat, amelyet a globalizáció fokozatos, gyengébb-erősebb formájú beszűremkedésének tekintek.⁶ A hagyományos paraszti világ ugyanis az utolsó azon közegek

² Népszámlálás: Zemplén (megye), 1869. Family Search weboldal, DGS 8305504. sz. tekercs. (Online hozzáférés: <https://www.familysearch.org>, letöltés: 2023. júl. 31.)

³ A krónikaként való műfaji meghatározás Hegyaljai Kiss Géza lelkészről származik, 1952-ből, amikor a régebb óta őrzött dokumentumot a Sárospataki Kollégiumnak ajándékozta. A borítón található „Öreg Gyüker József Naplója 1787–1866” írás, Hegyaljai Kiss kézírásával összevetve más kezét sejteti. – Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei (a továbbiakban: SRKTGy) Kt. 3635. Öreg Gyüker József Naplója 1787–1866.

⁴ A gyakorlat értelmezéséhez lásd *Hoppál Mihály*: *Folklór és hagyomány. Válogatott tanulmányok*. (Örökség) Bp. 2004. 153.

⁵ A térélmény kapcsán tett észrevételei miatt lásd *Bali János*; Szilágyi Miklós: A személyes paraszti tudás érvényessége. Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztagazda emlékezetében. *Korall* 8. (2007) 27. sz. 220.

⁶ A globalizáció folyamatértelmezéséhez lásd *Tomka Béla*: Globalizáció: jelentések és definíció. (HistGlob Working Paper 10.) Szeged 2023. 7. (<https://globtort.bibl.u-szeged.hu/wp-content/uploads/2023/06/histglobwp10.pdf>, letöltés: 2023. máj. 31.)

sorában, amelyeket a nagyobb, világszintű társadalmi, gazdasági változások értek – ezt a párhuzamosan tárgyalt forrásokból hozott példákkal közvetlen módon is alátámasztom. A vidéki társadalom átalakulásának fázisait a parasztok mellé beemelt lelkészi és tanítói forrásokkal igyekszem árnyalni. (1. táblázat)

1. táblázat A felhasznált források főbb adatai

Cím	Település (Vármegye)	Szerző	Foglalkozás	Keletkezés ideje	Tárgyalt időszak
Gyüker-krónika	Külsőbócs (Zemplén vm.)	Gyüker I. József; Gyüker III. József és leszármazottai	földműves	1863–1866; 1889–1933; 1940–1944	1787–1944
Helle János feljegyzései	Alsónyék (Tolna vm.)	Helle János	lelkész	1821–1870	1821–1870
A vajszlói krónika	Vajszló mv. (Baranya vm.)	Kis Tóth Dániel	földműves	1830	1700–1830
Kátai Gábor krónikája	Karcag mv. (Jász–Nagykun– Szolnok vm.)	Kátai Gábor	földműves	1838	1700–1838
Arató Lajos visszaemlékezése	Szeghalom (Békés vm.)	Arató Lajos	tanító	1928–1934	1863–1934

mv = mezőváros

Mivel az egymást követő nemzedékek krónikaírásban valamelyest érintett férfijai mind Józsefek voltak, tisztázom, hogy az első krónikaíró Gyüker I. József (1799–1874) vagy Öreg Gyüker József volt. Eddig róla esett szó. A fia, Gyüker II. József (1836–1897) nem folytatta a krónikát, de az ő fia, Gyüker III. József (1862–1932) igen. Gyüker IV. József (1885–1914) még apja életében, az első világháborúban elesett, nem írt. Fia, Gyüker V. József (1909–1993 körül)⁷ tett néhány bejegyzést, majd felhagyott vele, hogy utána a lánya, Gyüker Erzsébet zárja le a krónikát 1944 eseményeivel.⁸ Elemzésem az unoka kéziratát az Öreg Gyükerével együtt megjelentető Igaz Mária gyűjtésén és a Sárospataki Kollégium levéltárában őrzött, Gyüker I. József által írt krónikán alapul.⁹

⁷ Köszönöm a tájékoztatást Szőnyi Tamás böcsi lelképásztornak, a Borsod–Gömöri Református Egyházmegye esperesének.

⁸ A születési és halálozási évek forrása a Gyüker család feljegyzései, a belsőbócsi református anyakönyvek (Family Search DGS 4704131. sz. tekercs) és a belsőbócsi állami anyakönyvek (Family Search DGS 4838079–4838081. sz. tekercs), valamint az 1869. évi népszámlálás felvételi ívei (Family Search DGS 8305504. sz. tekercs). Öreg Gyüker József krónikáját először Varga János közölte és dolgozta fel. – *Varga János: Öreg Gyüker József krónikája 1787–1866. Agrártörténeti Szemle* 6. (1964) 3–4. sz. 453–472.

⁹ Gyüker család feljegyzései i. m.; SRKTGy, Kt. 3635. Öreg Gyüker József Naplója 1787–1866.

A ház a családi élet legszűkebb tereként a családtagok születésének, halálának is a helye, ami az idővel mint egységgel egyre szorosabb kapcsolatban állt. Gyüker I. József számára ugyanis az óra egyszerre volt egy presztízsértékkel bíró tárgy és gazdálkodását segítő eszköz: „5–6 pengőn lehetet veni amijen szegény gazdának kelet”.¹⁰ Unokája viszont már feljegyzi a nap mellett az órát is egy-egy családtag halálakor: „Zsófi kis jányunk meghalt Március 19-ikén este 10 órakor”.¹¹ Az otthon terében viszont nemcsak a családtagok, de a beltelken szolgáló cseléd is élhetett: 1869-ben a 18 éves Bontsér Lajos szolgált Gyüker I. József és fia mellett. Gyüker III. József özvegyiségében alkalmazott egy szolgát, ahogy írta: „Udvari mariska is mint házszerszető [1925. november] 18-ikén foglalta el a hégét”, de a következő évben Udvari Mariska már Miskolcra ment szolgálni, „mer már nálam öszesete magát, mer nem vót se lábbelié, se rendes ruhája”¹² – dohogott Gyüker. Az, hogy Gyüker III. József házvezetőnőnek titulálja a szolgát, az olyan életmódbeli igényt tükröző megfogalmazás, ami már nem a szegény, hanem a módosabb gazda sajátjának tulajdonítható.¹³ Az otthon nemcsak a családi élet és az önfenntartás legalapvetőbb tereként jelent meg, de mint a biztonság helye is: „az ablakok se olvatak ki a nagy hidegbe, ojan nagy hidegek vótak, hogy 32 fokot is meghalata”¹⁴ – írta bentről 1902-ben a krónikaíró unoka, ami nemcsak a benti meleg és kinti hideg világ közötti ellentétet jeleníti meg, de a nemzedékeken átnyúló közös élményről és a természet erejéről is árulkodik. Ebben az esetben ez csak az ablakig ért, de szabályozása előtt a Hernád gyakran ezt a legintimebb teret sem kímélte – ahogy azt nemcsak a krónika korábbi bejegyzései, de az 1869. évi népszámlálás felvételi íveinek két, a Vízaljasi utca 45. és 121. házszámhoz írt megjegyzése is tanúsítja: *elpusztult*.

A parasztnaknál generációk sora őrizte az ősi telek helyének emlékét. 1830-ban Kis Tóth Dániel [*Az Nemzeti vagy eredeti Kronika* című művében (forráskiadásként *A vajszlói krónika* címen jelent meg)] fontosnak tartotta feljegyezni, hogy dédapja az akkorra már Vajszló részévé vált Harasztiban született, és ő költözött be onnan, hogy aztán „vaiszlai után második házában” hunyja le a szemét. Ennek a relevanciája, hogy míg a Gyüker családban egy kézen maradt a föld, az ormánsági Vajszlóban – bár pont Kis Tóth esetében ez nem igaz – a nagycsaládok

¹⁰ Gyüker család feljegyzései i. m. 34.

¹¹ Uo. 46–47.

¹² Uo. 105–106.

¹³ Tehetősebb voltáról nemcsak a kisbirtoküzemelt felváltó kisüzemi gazdálkodása győz meg, de az is, hogy apja kisbirtokosként halt meg 1897-ben. – Belsőböcsi állami anyakönyv, halálozás, 34/1897. bejegyzés.

¹⁴ Gyüker család feljegyzései i. m. 59.

felbomlása gyakran a földek felosztásával járt együtt.¹⁵ Azonban nem könnyen találtak otthonra a falvak két, leginkább mobilis alsó és felső rétegének tagjai sem. Írásos emléket inkább az utóbbiak hagytak, mint Arató Lajos, aki Gyulaváriban született 1864-ben, és később huzamosabb ideig Szeghalmon volt tanító: „Az én tantermem a központon volt, a III. elemi leány osztály. A lakásom azonban távolabb volt, a Biszterczy-féle házban, melyet az egyháznak hagyott.”¹⁶ Nem is a kettő közti egykilométeres gyalogtáv, hanem az a fajta instabilitás tette távolivá a helyet, ami akkor mutatkozott meg, amikor a helyi lelkésztanító elhunyt, és beköltözhetett a helyére, a központba. A szolgálatával járó, változó lakhelye mozgásban tartotta, így már eleve nem eresztett olyan mély gyökeret, mint azon családok, akiknek gyermeke(i)t tanította.

Az udvar

Gyüker I. József istállójában 1869-ben két herélt lova volt bekötve.¹⁷ A gazdálkodásban tehát fia segítségével és az említett két lóval szántottak. Egy tehene tejet adott, hat borja jól eladható volt a környező vásárokon. Ha húst kívánt volna, 16 sertése volt az ólban, de azokat hízlalásra tartották, ahogy már 1811-ben is vagy 1863-ban, amikor a kukoricát a törés után „hajastul hortuk fel a padra, ugy etetük a marhával, disznóval is csutkástul együt vagdaltuk, ugy etetük”.¹⁸ Sőt, inkább eladta, mint megette ínség idején: „1812-ik évre se tehenet nem fejtünk, se disznót nem öltünk, nyomorúságos esztendő vót ránk nézsvé.”¹⁹ A paraszti termelés üzeméhez számítanak tehát a kamrák, az istállók és az eszközállomány elhelyezésére szolgáló szín. A helyi állat-, de koncentráltan a marhatartás fejlesztését – 1956-ban megjelent tanulmányában, jelentős részben támaszkodva Öreg Gyüker feljegyzéseire – K. Kovács Péter a nyomorból való el-, illetve kivándorlással, valamint az egykézéssel történő kiútkeresés melletti, alternatív megoldásként mutatja be.²⁰ A paraszti kisbirtoküzem²¹ kisüzemmé fejlesztésének fontos előzménye volt a helybeni tejtermelés, így érthető, hogy a rétek kihasználása, a széna

¹⁵ *Koloh Gábor*: „Szántani lehet, de vetni nem muszáj”. Az ormánsági egykézés történetei 1790–1941. Bp. 2021.

¹⁶ Szeghalmi Könyvtár és Közérdekű Muzeális Gyűjtemény (a továbbiakban: SzKKMGy) T.86.84.1. Arató Lajos visszaemlékezése.

¹⁷ Family Search DGS 8305504. sz. tekercs.

¹⁸ Gyüker család feljegyzései i. m. 32–33.

¹⁹ Uo. 14.

²⁰ *K. Kovács Péter*: A falu tehene. Szerepe, jelentősége Bács község szarvasmarhatartásának tükrében 1956. Néprajzi Értesítő 38. (1956) 280. Fejtegetései az egykéről és a kivándorlásról nem kellően alátámasztottak.

²¹ Ennek definiálására lásd *Koloh Gábor*: Nagyirtok és kisbirtoküzem. Uradalmi és családi gazdálkodás Baranya vármegyében a 19. században. [Megjelenés előtt álló kézirat.]

minősége visszatérő témája a krónikaíróknak. A kibontakozást amúgy lassan, ám jelentősen elősegítette az 1836. évi urbárium, majd az 1874. évi birtok- és letelekelőkülönítés,²² ami aztán a lábon hajtott jószág eladását is serkentette. A családi állattartás idővel számottevő változást mutatott. 1828-ban, a regnikoláris adóösszeírásban özvegy Gyüker Józsefnének (ő Makai Zsuzsanna, Öreg Gyüker József anyja) két ökre és egy borjatlan tehene (*vaccae steriles*) volt. Pontosabban, ez az ő nevén volt, de Öreg Gyüker már 1822-ben megosztozott a testvérével, így aztán, amennyi állattal tényleg bírt, azok a következők voltak: „jutót két ökör, egy tehén, egy tavaszi ökör, bornyu nekem is, a bátyámnak is”.²³ Juhokról itt sem és az 1869. évi adatok közt sem tesz említést, de, hogy időközben volt neki, kétségtelen: 1850-ben „vettünk Juhot, 12-en őszel két nyálba [nyájba], de nem soká használtuk, mert 53-ba Májusba mindenki elata, mivel a komeszának a hire mán ekor jóformán halatszot. a juhokat mindnyájan lucsrul vetük, mert már ekor ot megvót a komésza, nem engeték tartani, akiknek nem vót”.²⁴

Kátai Gábor krónikás könyvében a karám is – a gazdaság részeként – az ott-honi üzem privát teréhez tartozott. Egy-egy természeti csapás az ebbe történő súlyos betörésnek hatott és ezt az érzést csak fokozta, ha a katasztrófa a szakrális térben is kárt okozott: „1816dik esztendőben Januárii 29dik napján olyan hó volt hogy az épületekkel meg egyezett a város bikáját marháját igen mind meg ölte a tornyot le hánta Hegyeli Jósit is meg ölte hétfűn szerdán találták meg ismét akkor gyümölsótóra olyan fergeteg lett hogy a karámoknál a juhott báránt igen mind meg ölte igen nagy árvíz lett akkor még az tanyák közt is minden hajlásba igen nagy vizek voltak”.²⁵

Aratónál – szemben a paraszti életformát folytató Gyükerrel – a ház és az udvar mindaddig kevés funkcióval bírt, amíg meg nem házasodott. Pályafutása elején, Dobozon épp úgy járt tanítványai szüleihez disznótoros vacsorákra, mint ahogy szeghalmi hivatala idején a környéket járta. Itt kíséretet is kerített, akit rábeszél, hogy „minden vasárnap vigyen el hol egyik, hol másik községbe, még a pusztára is, leánynézőbe”.²⁶ Láthatólag Aratónak meglehetősen nagy nehézséget okozott az otthon megteremtése, ami mögött egyértelműen a hivatalához illő partner megtalálásának nehézsége állt. Arató esetében új ennek a párkeresési

²² K. Kovács P.: A falu tehene i. m. 282–285.

²³ Gyüker család feljegyzései i. m. 16–17.

²⁴ Uo. 24. A komesza vagy máshol komeszta a tagosítást jelentette, a latin commassatio szóból. – Galuska Imre: Határhasználat Kesznyétenben a parasztbirtok kialakulásától az 1945-ös földosztásig. Borsodi történelmi évkönyv 4. Szerk. Deák Gábor – Román János. Miskolc 1973. 40.

²⁵ Kátai Gábor krónikás könyve. S. a. r., bev. S. Püski Anna. Néprajzi tanulmányok. In: A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39. Szerk. Balassa Iván – Újváry Zoltán. Debrecen 1982. 541–550.

²⁶ SzKKMGy T.86.84.1. Arató Lajos visszaemlékezése.

szakasznak a kihívásokkal, csalódásokkal együtt való bemutatása. Kétségtelen tény, hogy térérzékelését életének ez a szakasza is jelentősen tágította. Végül az egyik, Szeghalommal szomszédos település tanítójának a lányát vette feleségül.²⁷

A kisbirtoküzem

A paraszti kisbirtok és kisbirtoküzem közötti alapvető különbség az, hogy az utóbbit a telki állományon túli terjeszkedés, az új eljárásokra való nyitottság, a piacon való megjelenés és a munkaerőszervezés maximalizálása egyaránt jellemzi, míg előbbinél ezek közül egy vagy inkább több elem is hiányzott.²⁸ A világ-gazdaság wallersteini rendszerében az integrációnak meghatározó szerepe van, ami ezáltal a globalizáció teóriájában, illetve annak feltárása során középpontba kerül.²⁹ De mit tudhatott a 16. század óta integrálódó világpiacról a külsőbőcsi Gyüker Józsefek sora? Pedig vetett burgonyát, termesztett dohányt és a harmadik József számára fontos nóvum volt a szövetkezet, azaz a „Hangya” megjelenése a faluban.³⁰ Utóbbi a paraszti termelés szervezőjeként és ezzel üzemi fejlődésének csatornájaként meghatározó szerepet kapott életében, megteremtve a mindkét fél számára több-kevesebb (avagy nem teljesen arányos), de mindenképpen kölcsönös függést, azaz egy újabb elemét a globalizáció rendszerelméletének.³¹ A paraszti világ globalizációja tehát több fázisban, igencsak lassan és emiatt szinte észrevétlenül ment végbe.³²

Gyüker I. József a maga parasztgazdaságát 1822-ben, a bátyjával való osztozást követően alapította meg: „a vizsajon [Vízaljai utca] a kis [Kis] János házsát vetük meg neki és aba ment lakni” – majd a fent idézett, a jószágokra vonatkozó információközlést követően azzal folytatta, hogy – „a föld nálam marat, mivel az édesanyámat én tartotam; a szérüs kert pedig a bátyámé let”.³³ Az öröklött telek-állomány legfontosabb részei (azaz a beltelek és a szántó) tehát az ő kezére kerültek.

²⁷ Arató Lajos és Kis Mária házasságára a vésztői református templomban került sor, 1890. június 4-én. A tanúk a vőlegény barátai, a szeghalmi orvos és a türkevei kántor voltak. Kun Béla lelkész, szintén Arató közeli barátja, nem mulasztotta el kivastagítani a házaspár nevét, hogy kitűnjenek a földművesek és napszámosok közegeből. – Vésztői református házassági anyakönyv, 21/1890. bejegyzés. (Family Search DGS 8265450. sz. tekercs)

²⁸ Koloh G.: Nagybirtok és kisbirtoküzem i. m.

²⁹ Tömke B.: Globalizáció i. m. 19–20.

³⁰ Klein Gábor – Péchy-Horváth Rezső: Községi adattár. In: Borsod vármegye. Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. vármegyék. Szerk. Csíkvári Antal. (Vármegyei Szociográfiák 5–6.) Bp. 1939. 81.

³¹ Tömke B.: Globalizáció i. m. 23.

³² Itt szeretném kifejezni a hálámat Halmos Károlynak, akivel erről a kérdésről többször is hosszan beszélgethettem. Hasznos észrevételei, tanácsai hatással voltak a szövegben megfogalmazott következtéseimre.

³³ Gyüker család feljegyzései i. m. 1617.

Telki állományukon kívül a vénhegyi szőlőn is megosztottak, míg Gyüker József meg nem vásárolta azt is a testvérétől. 1859-ben „vetem meg a nagy [Nagy] Mihájtól a kovarta földet 1190 forintért”.³⁴ Bővült tehát az üzem. Az eddigi példák sora is mutatja, hogy nemcsak a telki állományon túli terjeszkedés, de a piacon való megjelenés is jellemezte Gyüker gazdálkodását. Állatállományát, amikor tudta, növelte, a szántáshoz ökrei helyett idővel lovakat fogott be (ez nyitottság az új eljárásokra, akárcsak az új növények terjedése – még ha később fel is hagytak vele). A kisbirtoküzemi fejlődés útján volt Gyüker, és gazdasága fejlesztését feljegyzéseinek írása is elősegítette, hiszen ami számára még az emlékek lejegyzésére szolgált, unokája keze alatt idővel egyre inkább egy gazdálkodási napló jellegét öltötte. Gyüker III. József szintén növelte a gazdálkodási üzem állományát: „1892. Március 1-én vetem meg Gyüker Julcsa testvéremtől a nagy réti földet a jusából, 350 forintért. 1891-be vót legelsőb a berzseki pap földjéből 1 köblös 14 forintért, így kezstem meg a gazdálkodást, adig nem engete a szüleim, hogy legyen valami.”³⁵ – 1892-ben éltek még a szülők, így a nővér jussa minden bizonnyal a hozománya volt (1876-ban ment férjhez, helyben).³⁶ Van azonban ebben a bejegyzésben több, a család gazdálkodására jellemző fontos részlet. Egyik, hogy a gazdálkodása „megkezdéséhez” magának kellett földet szereznie, ami képesítési feltételként is értelmezhető a szülei részéről. A másik pedig, mivel a szülők közös engedélyéről írt, feltételezhető, hogy a családi gazdálkodás iránya, jövője nem kizárólag az apja döntésétől függött.

2. táblázat A vizsgált települések legfőbb térbeli és népesedési adatai

Település	Régió	Lakosságszám (fő)			Terület 1865-ben (kataszteri hold)	Népsűrűség 1869-ben (fő/km ²)
		1785	1869	1941		
Alsónyék	Dél-Dunántúl	724	998	1991	3172	55
Karcag	Észak-Alföld	7236	14 486	25 551	65 566	38
Külsőbócs	Észak-Magyarország	464	641	915	6548	17
Szeghalom	Dél-Alföld	2675	7255	10 712	36 100	35
Vajszló	Dél-Dunántúl	779	1187	1732	2916	71

Forrás: *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára* vonatkozó kötetei; *Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövedelme*. Buda 1865.³⁷

³⁴ Uo. 28.

³⁵ Uo. 46.

³⁶ Belsőbócsi református anyakönyv, házasság, 5/1876. bejegyzés.

³⁷ „Magyarország történeti statisztikai helységnévtára” című sorozat vonatkozó kötetei: 3. Békés megye. Szerk. Virágh Ferenc. Bp. 1993; 9. Borsod–Abaúj–Zemplén megye. Szerk. Turkovics Barnabás.

A paraszti kisbirtok(üzem) gazdálkodási profilját a térben meghatározza maga a táj, amelyben működik (2. táblázat); épp annyira a táj szerkezete, a föld minősége, mint a legerősebben ható természeti erők. A „tér mint táj – a természet megtapasztalásának története”³⁸ – írta Jürgen Osterhammel, rámutatva, hogy a táj kortárs értelmezése segítségünkre van a kulturális sajátosságok feltérképezésében, annak ellenére hogy maga a vizsgált társadalom nem feltétlenül, sőt leginkább nem rendelkezett tájtudattal. „Parasztnak a természet nem táj: nem kívülről nézi, nem gyönyörködik benne, de nem is támad föl a vágya, hogy leigázza. [...] Parasztnak csak egy tája van, amelybe beleszületett s amihez úgy hozzánőtt, hogy nem is tud róla.”³⁹ – természet és paraszt szimbiózisát Erdei Ferenc fogalmazta meg így. A Gyükerek esztétikai értékítélete az időjárásra, a termésre vonatkozott. 1813-ban „Augusztus 26-ikán szép napfényes idő vót, a keresztek széljel rakni, szárajtani mentünk ki az Anyámal a palagra járóba”, vagy 1862-ben: „csupa száraz porba vetetük három hét múlva szép eső let rá, megázot, ameddig szántva vót. némejek ekor szántotak, vetetek, meletem mészáros miháj is, a vetése szépen kiköt, szépen nevetetek, mivel egy egy kis eső érte”.⁴⁰ Gyüker III. József számára pedig szép volt a búza, szép volt a vetés: „Május is nevelő vót még a föld ki nem szarat, mer májusba nem vót eső. az őszi vetésekre nem vót eső, az nagyon jó vót, mer sok részi meg rogyot vóna, a tavaszi vetések egy kicsit megszínleték, de azért azok is szépek vótak.”⁴¹ (1890)

A természet adott is, el is vett. „Parasztnak a természet nem is ellenség: erő, amit tiszteletben tart és elem, amelyben benne él.”⁴² Gyüker I. József bejegyzései között visszatérően megjelennek a Hernád áradásai, melyek közül az 1834., 1837. és 1855. évi volt különösen emlékezésre méltó. (Utóbbit követően kezdődött a folyó szabályozása.) Öreg Gyüker és unokája bejegyzéseit egybevetve, e vonatkozásban feltűnő, hogy Gyüker I. József a katasztrófa mértékét elsősorban a házak pusztulásával jelzi. 1834-ben a nagy árvíz „megszaggatta” Gyüker Pál kertjét, aki nem várta meg a következő csapást, s „a Belső faluba [Belsőböcsre] ment lakni”. 1837-ben „a víz többször dühösködvén ebe az évbe elszagata a Kis István házát, Gyüker Miháját, Sándor Józsefét, varga györgyét, Nagy Pálébul is egy darabot”.⁴³

Bp. 1996; 10. Tolna megye. Szerk. Jeney Andrásné – Tóth Árpád. Bp. 1996; 14. Jász–Nagykun–Szolnok megye. Szerk. Szikszai Mihály Sándor – Tóth Árpád. Bp. 1999; 18. Baranya megye. Szerk. Kovács József – Ódor Imre. Bp. 2001.

³⁸ Jürgen Osterhammel: *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton 2014. 94–104.

³⁹ Erdei Ferenc: *Parasztok*. (Erdei Ferenc összegyűjtött művei 1.) Bp. 1973. 19.

⁴⁰ Gyüker család feljegyzései i. m. 14–15., 30.

⁴¹ Uo. 43.

⁴² Erdei F.: *Parasztok* i. m. 19.

⁴³ Gyüker család feljegyzései i. m. 19–20.

A nevek nemcsak a rokonok, ismerősök, de a paraszti üzemek sérülését, pusztulását is jelzik. A krónikában felsoroltak közül azonban a legnagyobb pusztítást az 1855. évi árvíz végezte. Ekkor pusztult el a bátyjának vett Vízaljai utcai ház is. 1850 és 1855 között megsemmisült vagy megsérült a külsőbőcsi porták mintegy tizede. Sorra pusztultak a házak a Kertekesi és a Vízaljai utcában, hogy aztán vagy a földesúr jóindulatából kapjanak segítséget, vagy a maguk kertjébe építsenek házat. Az 1852 és 1872 közötti bőcsi református anyakönyvekben mindenestre sorjáznak az olyan bejegyzések, amelyeknél nem tüntették fel a házszámot: a 116. számtól fölfelé ez már egyöntetűen így volt, pedig a népszámlálás során 138 helyet rögzítettek. Ezt az ellentmondást példázza Benedek György esete, aki 1869-ben a 135. szám alatt lakott, míg az előző évben meghalt lánya bejegyzésekor nem tüntettek fel számot. Igaz, hajléka nem is ház, hanem kunyhó volt. Gyűker III. Józsefnél viszont ez a természeti erő már nem jelenik meg, köszönhetően a folyószabályozásnak. Ez a technikai fejlődés lehetővé tette számára a biztonságosabb gazdálkodást. És íme, véglegesen megfordult a rend: míg eddig a parasztok alkalmazkodtak a természet erőihez, most már ők igyekeztek annak erejét hatalmuk alá vonni. Újabb lépés volt ez a modern világ felé, illetve felől, szinte észrevétlenül. A természetet uraló helyzet a világfelfogásukban is változást hozott: az árvíz pusztításától való védelemért már nem kellett többé az Istenhez fohászkodniuk.

Az árvízre, mint a többi elemi csapásra is, nemcsak a gazdálkodási tér sérülése miatt, de a saját legbelsőbb szférájukba való behatolása miatt is érzékenyen reagáltak. A saját gazdálkodási tér személyes térként történő felfogása magyarázza, miért lepődött meg a kisújszállási Szabó Lukács a vele interjúzó Szilágyi Miklós kérdésén, jelesen, hogy pusztán kíváncsiságból gyermekként vagy legényként „bekószálta volna-e az egész Kisújszállást”.⁴⁴ Szabó válasza, vagyis, hogy nem volt rá szüksége, mert gyermekként a játszótársai is a környéken laktak, azonban nem kielégítő. Nemcsak arról van szó, hogy nem létezett falun *flâneur* ('kószáló'), hanem aki valahova ment, oda céllal ment, és ha egy gazda egy másik gazda birtokára elment, rögvest felmerült a kérdés, hogy milyen szándék hajtotta oda. A falu belső tere pedig közel sem volt akkora, hogy ne lehessen pillanatok alatt feltérképezni, különösen annak, aki oda született.

⁴⁴ Szilágyi Miklós: A személyes paraszti tudás érvényessége. Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében. (Néprajzi tanulmányok) Bp. 2006. 20.

Falu és régió

A falu

A 3. táblázatban Öreg Gyüker József és az unokája által említett térbeli helyeket csoportosítva összegeztem. A táblázat fejléce néhány megjegyzést igényel. A *helyben* a Kisbőcsön belüli területet jelöli (ezt részletezi a 4. táblázat). A *folyó* többnyire a Hernádot jelenti, a *település* csoportba különböző, főleg környékbeli lokációk tartoznak, míg a *régió* nagyobb egységeket (például túl a Tiszánt) takar. A *megye* nem csak Zemplént jelöli, voltaképp a vármegyéről mint egységről való gondolkodást tükrözi. Országok és kontinensek említése szintén előfordul náluk.

3. táblázat A Gyüker család feljegyzéseiben említett helyek megoszlása

Évtized	helyben	folyó	település	régió	megye	ország	kontinens	az említések száma összesen
Gyüker I. József (1799–1874)								
1800–1809	3	0	2	0	0	2	0	7
1810–1819	19	1	6	0	0	2	1	29
1820–1829	7	0	3	0	0	1	0	11
1830–1839	23	2	11	0	1	0	0	37
1840–1849	9	5	49	3	3	0	0	69
1850–1859	46	10	20	3	0	0	0	79
1860–1866	23	6	29	4	1	0	0	63
összesen	130	24	120	10	5	5	1	295
arány	44,07	8,14	40,68	3,39	1,69	1,69	0,34	100,00
Gyüker III. József (1862–1932)								
1880–1889	14	5	5	0	2	0	0	26
1890–1899	11	3	9	2	0	0	0	25
1900–1909	14	4	13	3	0	1	0	35
1910–1919	16	3	16	9	1	16	2	63
1920–1930	43	6	14	9	0	9	1	82
összesen	98	21	57	23	3	26	3	231
arány	42,42	9,09	24,68	9,96	1,30	11,26	1,30	100,00

Forrás: *Gyüker család feljegyzései* i. m. 11–120.

A táblázat néhány, a két generáció közötti változásra is rámutat. Az ifjabb Gyüker kevesebbet írt helyekről, többet az árakról: keze alatt a krónika gazdálkodási napló jellegét öltött. A folyó szerepe mindkét szerzőnél meghatározó. Az Öregnél a Hernád és a Tisza mellett, a Sajó is többször említésre kerül: 1855-ben azért, mert akárcsak a Hernád mentén, olyan bőven termett takarmány, hogy „Senki nem ment Bőcsrű a tiszta melé szénát csinálni, de a tiszta mejékiek szükségét látván a takarmányba, a

sok árvíz miá, úgy hogy sokan eljötek a hernád melé kaszálni és szénát veni”.⁴⁵ De megemlítette a Sajót annak kapcsán is, hogy 1849-ben miként vonultak rajta vissza a magyar honvédek, és 1859-ben, amikor elkészült felette a vasúti híd – a meghatározó innováció terjedésének⁴⁶ helyi momentumaként. Gyüker III. Józsefnél már csak a Hernád és a Tisza szerepel, utóbbi elsősorban a fentiekben is említett, az állattartás megkívánta szénavásárlás miatt. A régió szerepének megnövekedése mögött viszont nem elsősorban a gazdasági, kereskedelmi tevékenység extenzivitásának fokozódása állt, hanem a távolabbi vidékek életéről, eseményeiről szerzett információk rögzítésének igénye. Ez elsősorban az első világháború időszakára, illetve az azt megelőző és különösen az azt követő évekre volt jellemző. 1900. július 11-ére keltezve írta, hogy „sok jó eső leest és ojan erős zsvatar vót, hogy pest tájékán a kupék tetejit is felszagata és a gyorsvonatokat 7–8 órát visszatartotta és nem kishejen, hanem országszerte”.⁴⁷ Megnőtt viszont a nagyobb régiók (Kárpátok, Maros szigete, Erdély, Bácska) említésének az aránya a háborús események hatására, ami már a külvilág eseményeinek a Kisbőcs 22. szám alá történő beszűrődését igazolja.

A horizont kitágulását azonban megelőzte magának a falunak az érzékelése. A világ a paraszt számára ugyanis – akárcsak a középkori ember esetében – elsősorban a saját közössége, vagyis a faluja.⁴⁸ Gyüker I. Józsefnek éppúgy, mint az unokájának, Kisbőcs volt az általa belátható világ magja. Igaz, mindketten tisztában voltak az azon kívüli világ tágasságával, de tartalmáról csak Gyüker III. Józsefnek sikerült közvetett, de erősen személyes tapasztalatot szereznie (a fia elesett az első világháborúban). A falu alakját – az 1860-as, 1870-es évek kataszteri térképének hiányában – a második katonai felmérés térképe mutatja.⁴⁹

A falu, ahogy látható, a Hernád szorításában élt, főutcája azt követte, temetőbe futó két nagyobb utcája is afelé gravitál. A falu a török uralom után, 1689-ben kelt új életre, Rákóczi-, majd Aspremont-, végül Erdődy-birtok. Temploma Belsőbőcsön volt, a külsőbőcsi népmozgalmi eseményeket ezért ott rögzítették. Előbb Zemplén, majd Borsod vármegyei település.⁵⁰ Háborgott is emiatt Gyüker III. József: „84-be átal teték Külső Bőcsöt borsodba, adig pedig Zsemlény vót, mer elata falut 6 ember pap szavára titokba, hogy jóban lesz sorunk, de csalódtunk.”⁵¹ A külsőbőcsi társadalmi rétegződés térbeli különbségei – ahogy Braudel írta: „a tér szerveződése

⁴⁵ Gyüker család feljegyzései i. m. 25–26.

⁴⁶ *Tómká B.*: Globalizáció i. m. 17.

⁴⁷ Gyüker család feljegyzései i. m. 55–56. A pár napos késéssel rögzített jelentős viharról a július 8-i Pesti Napló részletesebben tudósít. – Országos eső és vihar. Pesti Napló, 1900. július 8. 9.

⁴⁸ *Pócs Éva*: Néphit. In: Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Szerk. Dömötör Tekla et al. Bp. 1990. 619.

⁴⁹ A projekt honlapja: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary>, letöltés: 2023. júl. 31.

⁵⁰ *Klein G.* – *Péchy-Horváth R.*: Községi adattár i. m. 80–81.

⁵¹ Gyüker család feljegyzései i. m. 39.

önmagában egyenlőtlenségeket és hierarchiákat teremt”⁵² – különben meg is látszottak. 1869-ben az első számú házhely nemes Nagy Gábort illetve, míg a zsidók többnyire egy-egy utca végén laktak, és a falu szélén, az utolsó házsorszámok alatt, de kunyhókban Zsiga András, a helyi muzsikos cigány, Böck János pásztor, továbbá Benedek György, Oláh Mihályné és Csörgő Pál.⁵³

Kintebb a határ az életük, a munkájuk tere volt:⁵⁴ évről évre a gazdálkodás ritmusa az időjárás függvényében. „Határja mindenféle vetést jól terem, réttyei gazdagok, legelője elég” – írta róla Vályi András az 1796-ban kiadott országleírásában, és ilyennek mutatta be Fényes Elek is.⁵⁵ A határra épülő gazdasági és kulturális élet mély sérülését jelentette, amikor 1919-ben a románok megszállták a falut: „nem lehet leírni a kárt, a munkával is el voltunk maradva, nem lehetet a határba kimeni május 24-ikén már menekülni kellett [...] Junius elején gyötünk hazsa a nagy pocséklásra, minden úgy széjel vót hányva [...] a határba se vót szabad kimeni, mer a gojó gyakran megfordult és aztán azt se tutuk, mihe fogjunk”.⁵⁶

Arató Lajosnál a falu határa kevés, és jellemzően más szerepet kapott, mint a földet művelő családoknál. Szeghalomra érkezését követően fejleszteni kívánta a majális ünneplésének helyben gyakorolt szokását, hogy az ne pusztán a folyóparton való kötetlen játszadozásból, a tanítóknak pedig a heveréséből álljon, hanem a pihenés aktív legyen. „Volt Szeghalom községnek a Berettyó mellett egy kis erdeje [...] Királyerdőnek hívták [...]. A következő év május havában odavezettük az iskolás gyermekek seregét. Mi – két fiatal tanító –, szép gyermekjátékokkal, dalokkal szórakoztattuk a szülőket és a megjelent hölgyeket és urakat.”⁵⁷ Hogy kartársai nagyrészt kivonták ez alól magukat, nem meglepő. Ami viszont itt fontosabb, az az erdőnek, a gazdálkodás e speciális helyének a szórakozásra, pihenésre való használata az 1880-as évek végén. Miközben Gyűker III. Józsefnek 1911 őszén épp az okozott örömet, hogy végre vághatták az ónodi erdőt és ezzel szekérszámra juthatott olcsó gallyhoz. Arató viszont eközben új funkciót adott a helyi erdőnek (ebben különben deáksga debreceni évei inspirálhatták), amely ezzel a közösség körében is új jelentést nyert.

⁵² Fernand Braudel: Franciaország identitása I–II. Bp. 2003–2004. I. 128.

⁵³ Népszámlálás: Zemplén (megye), 1869. Family Search weboldal, DGS 8305504. sz. tekercs. (Online hozzáférés: <https://www.familysearch.org>, letöltés: 2023. júl. 31.)

⁵⁴ Bárb János: Település. In: Magyar Néprajz IV. Életmód. Szerk. Balassa Iván et al. Bp. 1997. 68. „A határban lenni nem jelent elkülönülést a falu néptől vagy magányt – hanem éppen fordítva, találkozásokra való bővebb alkalmakat. A faluban a házak elrejtik az emberek tevékenységét, a határban azonban, ameddig a szem ellát, látni lehet, hogy ki van kint a földjén, és mit csinál.” – *Fél Edit – Hofér Tamás*: „Mi, korrekt parasztok...” . Hagyományos élet Átányon. (Korall társadalomtörténeti monográfiák 1.) Bp. 2010. 70.

⁵⁵ Vályi András: Magyar országnak leírása. Buda. 1796. 261.; *Fényes Elek*: Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest 1837. 407.

⁵⁶ Gyűker család feljegyzései i. m. 86.

⁵⁷ SzKKMGy T.86.84.1. Arató Lajos visszaemlékezése.

4. táblázat A Gyüker család feljegyzéseiben előforduló,
Kisbőcsön belüli helyek megoszlása

	ház	kert	építmény	szántó	rét	legelő	major	vasút	egyéb	az említések száma összesen
Évtized	Gyüker I. József (1799–1874)									
1800–1809	0	3	0	0	0	0	0	0	0	3
1810–1819	2	5	3	3	1	0	1	0	4	19
1820–1829	0	0	1	1	3	0	0	0	2	7
1830–1839	12	8	2	0	0	0	0	0	1	23
1840–1849	2	2	3	1	1	0	1	0	0	10
1850–1859	21	1	3	2	11	1	3	3	1	46
1860–1866	1	0	1	2	14	2	0	1	1	22
összesen	38	19	13	9	30	3	5	4	9	130
arány	29,23	14,62	10,00	6,92	23,08	2,31	3,85	3,08	6,92	100,00
Évtized	Gyüker III. József (1862–1932)									
1880–1889	0	2	5	2	0	0	0	3	2	14
1890–1899	0	1	1	3	3	0	0	2	1	11
1900–1909	2	1	0	7	2	0	0	1	1	14
1910–1919	2	0	3	6	1	1	0	0	3	16
1920–1930	1	0	5	30	0	3	0	1	3	43
összesen	5	4	14	48	6	4	0	7	10	98
arány	5,10	4,08	14,29	48,98	6,12	4,08	0,00	7,14	10,20	100,00

Forrás: *Gyüker család feljegyzései* i. m. 11–120.

A 4. táblázatban az előzőben feltüntetett *helyben* oszlopot mutatom be részletesen. A házak említése, ahogy jeleztem, visszaszorult a szabályozás hatására, a kert és a rét helyett – az unoka számára – fontosabbá vált a szántó, míg a vasút a közös érdeklődés tárgyát képezte megjelenésétől egészen a századfordulóig. Ez a változás a gazdálkodás fő profiljában való elmozdulást tükrözi, ami a nagyobb intenzivitást igénylő szántóföldi termelést serkentette. De a lényegi profilváltást nem is ez, hanem a már többször említett, a kisbirtoküzemet kisüzemmé elősegítő szövetkezet idézte elő: „A külső Bőcsi fogyasztási szövetkezet is [1921.

január] 20-ikán indult meg 50000ezer koronával, a Buzsáér atak 1300 forintot mázsájáér.”⁵⁸ Később, 1924-ben: „a szövetkezetet is 16-ikán szenteltük fel nagy pompával; 24-nek az őszen készült, én is 5 mázsa buzsát attam bele két milió értékbe, 10 percsentre – ez a szövetkezet 1921-be kezsődöt”.⁵⁹ Továbbá „1925-re 92 mázsa buzsám vót kiadva, újra 20 százalékos kamatra; a szövetkezetet építkezéséhe 5 mázsát kamatra, 1924. október 1-én.”⁶⁰ A Hangya Gyüker III. József termelését mélyrehatóan átalakította, szervezte; árukészletével így megvalósította a gazdasági – és vegyük hozzá –, kulturális diffúziót. Egyúttal – a szövetkezet jelentős állami támogatottsága miatt – a rendszer működőképességének fenntartásában is érdekeltté tette.

Kisbőcsön illetve a párhuzamként hozott falvakban – reformátusok lévén – a szakrális helyek száma korlátozott volt. Kisbőcs településszerkezeti rendjét a temető és a Hernád szabályozta, de a Belsőbőcsön található templomot magukénak is tekintették.⁶¹ A Gyükerék feljegyzéseiben a templom nem kapott különösebben nagy hangsúlyt. Ha említik is, szinte csak viszonyítási pontként lokalizáláskor: „Belső Bőcsön a falu kertinél bejöt a faluba, minden laposab hejet ellepet és templomnál a malom alá fojt le.”⁶² (1813); „Ágyuk vótak Kiszögezsve, it a hid végén Zsámba János kapuja előtt két ágyú vót kiszögezsve egyenesen a templom ajtajának”.⁶³ (1849). 1927-ben kitisztították a templom gombját, majd – adakozásból, teszi hozzá – bevezették a villanyt. Talán csak a román megszállás következményeinek sorolásakor érezhető némi érzelmi többlet, de az sem az áhítat, inkább a felháborodás hangja: „a templomot is úgy megrongálták, hogy nem lehetet belemen i szteletre, de még egyes házsakat is”.⁶⁴ De nem írnám ezt a világias attitűdöt az egyéni hitélet „számlájára”, sokkal inkább az egyházhoz fűződő viszonyára. Kátai Gábor, amikor a szomszéd település temploma lángra kapott, az okokat kutatva mélyebb összefüggést feltételezett: „1828ba július 11dikre viradóan égett meg a kisujszállási templom a Pap házzal együtt az Úrnak boszszuálló haragja emésztette meg”.⁶⁵ Hogy a bosszú a helység prédikátorát célozta-e, vagy a református közösséget, nem tudni.

⁵⁸ Gyüker család feljegyzései i. m. 90.

⁵⁹ Uo. 102.

⁶⁰ Uo. 103–104.

⁶¹ A szakrális terek szervezőerejéről lásd *Niedermüller Péter*: Térformák és térhasználati szabályok a falusi kultúrában. *Kultúra és Közösség* 8. (1981) 5. sz. 78.; *Silling István*: Immaculata- emlékművek a Bácskában. *Ethnographia* 122. (2011) 305.

⁶² Gyüker család feljegyzései i. m. 15.

⁶³ Uo. 22.

⁶⁴ Uo. 86.

⁶⁵ Kátai Gábor krónikás könyve i. m. 542.

A régió

A 3. táblázat kapcsán már kitértem a különböző régiók említésének hátterére, különösen arra, hogy e mögött inkább a tágabb körből való tájékozódás igényének fokozódása, a tényleges kapcsolatok expanziója állt. Ezt a megállapítást további két mutató segítségével is alá tudom támasztani. Egyrészt az említett települések távolságával, másrészt az exogám házasságkötések sajátosságával.

5. táblázat A Gyüker család feljegyzéseiben említett települések távolsága Kisbőcstől évtizedenként

	Az említett települések száma	Átlagtáv (km)
Évtized	Gyüker I. József (1799–1874)	
1800–1809	2	221,50
1810–1819	5	500,00
1820–1829	3	23,60
1830–1839	10	23,42
1840–1849	43	75,60
1850–1859	18	30,21
1860–1866	27	36,26
nincs adat	11	–
Évtized	Gyüker III. József (1862–1932)	
1880–1889	5	13,00
1890–1899	7	37,43
1900–1909	11	19,25
1910–1919	15	97,61
1920–1930	11	25,35
nincs adat	9	–

Forrás: *Gyüker család feljegyzései* i. m. 11–120.

A Gyükerek által említett települések vizsgálata (5. táblázat) rámutat, hogy a távolabbi lokációk emlegetése a háborús évtizedekre korlátozódik (a francia háborúk apropóján emlegeti Öreg Gyüker József Lipcsét és Párizst, a szabadságharc leírásakor megjelennek a legfőbb helyek: többek között Világos, Komárom és az első világháború idején is hasonló a helyzet: például Varsó, Przemyśl). Ezekről eltekintve azonban egy 20–30 kilométeres átmérőjű kör a Gyükerek megtapasztalt, személyes világa. Sőt, Gyüker III. József idejére még szűkül is a régió, amit az magyaráz, hogy az állattartásról a szántóföldi művelésre került gazdálkodásának a súlya.

Ez a 20–30 kilométeres kör igazából azokat a településeket fedte le, amelyeknek a vásárait látogatták: Miskolcot, Ónodot, Sajókeresztúrt, Szikszót és Szerencset. A vásárok tehát alkalmat kínáltak a körzetbeli „világjárásnak”,

kilépni a faluból pedig új információk gyűjtésére adott lehetőséget: a vásárok tehát ugyancsak a kulturális diffúzió terepeiként jöttek számításba. A vásári kapcsolatok a tágabb piacba történő, mélyülő integrációt biztosították, de még nagyon szoros határokon belül. Ebből a szempontból a szövetkezet a faluban úgy vált előrelépéssé, hogy e téren visszalépésnek tűnt, hiszen a gazdák kevésbé léptek ki a faluból. Ezen túlterjeszkedniük azonban már nem lett volna költséghatékony döntés. Miskolc volt tehát Böcsnek a *város*, éppúgy Vályi országleírásában, mint Gyükereknek nemzedékről nemzedékre.⁶⁶ A vasút sem hozott *számukra* kitörést, hiába ment Pestig,⁶⁷ hiszen ők ki tudtak bontakozni helyben, képesek voltak fejlődni, hozzájuk más utakon érkezett el a nagyvilág. A vásárok egyben ünnepek is voltak: „József napkor az ónodi vásárra bátran lehetett a jégen menni”⁶⁸ (1831), de a természeti erők itt is keresztülhúzhatták a gondos paraszti számítást: „felátadt az északi kegyetlen hideg szél, azt a havat ami eset az előtt, a laposokba öszehorta. A szikszai vásárra nehezen lehet elmenni”⁶⁹ (1865); „a Miskóczi vásár 2 hétel hátrálodot a hó miá odáb”.⁷⁰ Volt azonban még egy fontos változás a két Gyüker helyzetében: az ifjabb feljegyzései között ugyanis már gyakrabban olvasható, hogy a környéken és a szomszédos falvakban mi termett jól és mi nem. Ez pedig már a rendszeres vásárolás gyakorlatára utal, vagyis az áruszállítás helyett a tényleges árukereskedelmi magatartás kialakulását sejteti.⁷¹

A tolnai Alsónyéken viszont a helyi lelkész, Helle János már 1821-től folyamatosan Pestre vetette a tekintetét: az „árvíz úgy megáradt, hogy amint a Pestről utazók mondták, az egész pesti piac, Pestnek felé része, Óbuda, Budának alsó része a vizi város egészen vízben volt; következésképpen Nyéken is a töltést elvitte, a Déllőre és az Oskola Ház udvarába is bejött”.⁷² Hogy az alsónyéki prédikátor számára miért bírt a pesti helyzet relevanciával, azt a fenti bejegyzés elárulja. Sőt, 1838-ban „A maradék hó jég, víz miatt tájunkról a Kereskedők Pestre nem mehettek, vissza jöttek”.⁷³ Ráadásul Helle nem csak a kereskedőktől értesült a Pesten lezajlott eseményekről; leírja ugyanis, hogy „az április hónapban jött Jelenkor című Magyar Újságból olvasta az ezeket feljegyző Pestről, hogy Pesten a házak száma 4581 volt és ezek közül 1146 maradt

⁶⁶ Vályi A.: Magyar országnak leírása i. m. 261.

⁶⁷ K. Kovács P.: A falu tehene i. m. 282.

⁶⁸ Gyüker család feljegyzései i. m. 18.

⁶⁹ Uo. 35.

⁷⁰ Uo. 35–36.

⁷¹ Uo. 64.

⁷² Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár (a továbbiakban: MMgMK) IV. 456. Helle János feljegyzései (1821–1870).

⁷³ MMgMK IV. 456. Helle János feljegyzései (1821–1870). 3.

épségben, 1154 reparállásra vár, 2281 ház pedig összevedült”.⁷⁴ És amit olvasott, az pontosan így szólt: „Hivatalos összeírás szerint Pesten összesen 4581 házhely találtak, ’s az árvíz e’ roppant mennyiségből csak 1146 házat hagyott meg épségben, 2281 ház egészen összedőlt ’s 827 csak nevezetes javítás után fog főnállhatni.”⁷⁵ Helle feljegyzéseiben viszont leginkább az az elgondolkodtató, hogy vajon mennyire tudták az alsónyéki kereskedők és gazdák az ismereteiket kamatoztatni. Törekvésük kimerült volna az ár elleni védekezésben, ami gyorsabb lehetett, mint maga a híráramlás? Esetleg a saját gazdaságuk felkészültebb igazgatására törekedtek, miközben közvetve vagy közvetlenül, de sokat érő tudást közvetítettek a falu gazdáinak? Különben nem kellett a falu első értelmiségijének lenni ahhoz, hogy valaki tágabb régióban gondolkodjon: Kis Tóth Dániel a családja sorsának bemutatásakor leírja, hogy apja a Dráva menti Ormánságból Veszprémig, Győrig is eljutott a sertésekkel, de kupeckedett a Drávától délre is, ahogy az az ormánsági gazdacsaládok esetén gyakorlat volt. Minderre a nagycsaládi együttélés adott lehetőséget, de azok felbomlása a hatékony gazdasági üzemszervezést is visszavetette.⁷⁶ Mindenesetre az, hogy Kis Tóthék régiója ennyivel kiterjedtebb volt, már évtizedekkel korábban lehetővé tette, hogy az apjának nemhogy egy, amolyan szegény gazdának való órája, hanem két zsebórája és egy faliórája is legyen!⁷⁷ Ezzel szemben Kátai világa jóval behatároltabb volt: a Tisza túlsó fele, de még inkább a környékbeli falvak jelentették számára a külvilágot: az égő kisújszállási templom vagy a kunmadarasi megfagyott emberek.⁷⁸

Nem lehet néhány forrásból általános érvényű regionális következtetéseket levonni, de az bizonyos, hogy a paraszti világban is megvoltak azok a csatornák, amelyek a kulturális diffúzió érvényesülését lehetővé tették, mint például az említett vásárok, de még inkább az olyan elementáris térélmények, mint a szabadságharc vagy a világháború. Bár Gyüker I. József a szabadságharcban, Gyüker III. József az első világháborúban nem vett részt, mégis jelentős volt a személyes érintettségük: előbbinek Samu nevű fia harcolt a csatákban, utóbbinak a fia pedig elesett Varsó alatt. A régió szerepének felértékelődését a kisbőcsiek körében jól mutatja a házassági körzet vizsgálata a 18. század végétől a 20. század elejéig.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Jelenkor, 1838. március 28. 96.

⁷⁶ Koloh G.: Nagybirtok és kisbirtoküzem i. m. 119–120.

⁷⁷ A vajszlói krónika 1830. In: *Mándoki László*: Ormánság népeletéből. A Kiss Géza Ormánsági Múzeum állandó kiállításának és szabadtéri bemutatóinak vezetője. (A Janus Pannonius Múzeum füzetei 18.) Sellye 1979. 52–70.

⁷⁸ Kátai Gábor krónikás könyve i. m. 541–550.

6. táblázat A bőcsi reformátusok házasságkötésének száma a vőlegény és menyasszony születési helye szerint

Évkör	Endogám		Exogám		Összesen
	Bőcsön belül	Belső- vagy Külső-Bőcsön belül	Bőcsön kívül	Belső- vagy Külső-Bőcsön kívül	
1790–1791	17	–	13	–	30
1810–1811	20	18	17	2	37
1830–1831	26	17	17	9	43
1853–1854	9	8	6	1	15
1870–1871	27	20	12	7	39
1890–1891	16	13	9	3	25
1900–1901	28	20	11	8	39

Forrás: Belsőbőcsi református anyakönyvek (Family Search DGS 4704131. számú tekercs);
belsőbőcsi állami anyakönyvek (Family Search DGS 4838080. számú tekercs)

A házasságok fele–kétharmada bőcsi felek között kötöttet, roppant magas volt a településeken belüli házasságkötések aránya (6. táblázat). A Bőcsön belüli házasságok aránya ráadásul – a tízévenkénti mintavétel alapján – növekedett. A 18. század végén 56,67% volt az arány, ami 1870–1871-re 69,23%-ra, 1900–1901-re 71,79%-ra nőtt! A Bőcsön kívüli vőlegénnyel vagy menyasszonnyal kötött házasságok rádiusza szinte kivétel nélkül mindig 30 kilométeren belül maradt (a kivétel is egy-egy távoli születésű, de már régebb óta helyben élő felet jelentett). Sőt, az átlag emiatt meglehetősen, igazából Berzékről, Hernádnémetiből és Alsózsoltcáról érkezett a legtöbb vőlegény és menyasszony (hogy aztán egy részük haza is vigye házastársát). A bezárulást magyarázhatja, hogy a szántóföldi gazdálkodás felértékelődésével fontosabbá válhatott a jó földek örököseinek házasítása. A helyben való házasodás erősödő stratégiája azonban – amennyiben az előbbi következtetés helytálló – nem elzárkózást jelentett, hanem paraszti üzemfejlesztést, ami a külvilággal való kapcsolatot valójában inkább fokozta.

A külvilág

A vármegyén túl

A harmadik szint az a világ, amely a parasztember számára már nem vagy kevésbé volt befogadható, ám idővel ezzel is személyes kapcsolata alakult ki. Mennél távolabbi volt egy hely, annál inkább szimbolikus jelentéssel bírt. Ez a jelentés pedig

alakíthatóvá tette a teret, amely így – akárcsak a közeli helyek esetén – érzésekkel felruházhatóvá vált. Mert ki ne értené például, hogy a Szent Ilona-szigetére száműzött Napóleon, azaz a bukott, távolba űzött államfő képe Kossuthra emlékeztethette Gyüker I. Józsefet 1863-ban? A parasztvilág periferiáján elhelyezkedő külvilág egyre több jelentést nyert, olyannyira, hogy Gyüker III. József öregkorára, ha a háború vonatkozásában is, de már – újsággal a kezében – világszintű összefüggéseket értett meg: leírta, tudatosította azokat. Ez az a nagy fordulat, amelynek során a – 17–18. századtól elkezdődött, egyre több jelével megmutatkozó (neve még persze nincs) – globalizáció rendszerré ért a fejében.

Kronologikusan ugyan nem ebben a sorrendben, hanem ennél sokkal életszerűbben, hullámzóbban, de az Öreg Gyüker figyelme is egyre inkább átlépte a régió határát, amikor távolabbi vidékek életére is felfigyelt. Meglátta az ország sorsát, és korai emlékei közül kitörölhetetlenné vált a francia császár európai háborúja. Az 1862. évi karcagi szárazságot Külsőbőcsön is érezni lehetett, mert a kevés széna miatt kiütött marhavész az ő állattartásukat is veszélyeztette. Az ínség kapcsán jelenik meg Ungvár és Nyír[egyháza] is Gyüker I. József krónikájában 1863-ban; de 1891-ben, az unoka idejében is élt még a karcagi kapcsolat, ahonnan „nagy szárazságot montak a kupecsek”.⁷⁹ A 20–30 kilométert meghaladó távolság miatt a lazább kapcsolatok nemzedékeken át fontos szálak maradtak, amelyek kevésbé, illetve egyáltalán nem tapasztalati alapú, mégis személyes érintettséggel bíró kötődések voltak. Míg ebben az esetben a kereskedelem, a gyulavári gazda fia életében a tanulás nyitott kaput a külvilágra: „Mikor elvégeztem a négy elemi osztályt, arra kértem jó Apámat, hogy vigyen engem ősszel Gyulára, polgári iskolába. Én tanulni szeretnék.” – emlékezett Arató az indulásra, majd azt követően, hogy itt végzett, és már a testvérei is sokallották a taníttatását, felázadt: „Én nem leszek paraszt, én megyek Debrecenbe”.⁸⁰ Látható, hogy az egyik világ nyitott ablakot a másikra: a gyulavári paraszt fiának Gyula volt a kitörés helye, de itteni tanulmányait befejezve szűkké vált a vármegye is. Mint a tanítók karrierje gyakran,⁸¹ az ő kibontakozása is megakadt, de a kevés is jóval több volt, mint amire sorstársai legtöbbje számíthatott. Az előző oldalakon példák sora támasztja alá, hogy mennyivel többet fogadott be falusi tanítóként is a világból, és hogy hordozta, közvetítette annak értékeit. Látóhatára földrajzilag kiszélesedett,⁸² de – Gyüker III. Józseffel összevetve – nem ez vált többletté, hanem az, hogy több helyen is megfordult, több helyről volt közvetlen tapasztalata, mint

⁷⁹ Gyüker család feljegyzései i. m. 45.

⁸⁰ SzKKMGy T.86.84.1. Arató Lajos visszaemlékezése.

⁸¹ *Koloh Gábor*: Református lelkészek és tanítók társadalmi mobilitásának diverzitása a Felsőbaranyai Egyházmegyében a 19. század első felében. *Korall* 22. (2021) 86. sz. 170.

⁸² *Tömke B.*: Globalizáció i. m. 3.

Gyükernek. Eközben a külsőbőcsi gazdaembernek is egyre pontosabb fogalma lett arról, hogy mi az a világ, amely az ő közvetlen terén túl van.

Az ország

Az ország az egyre több értelmet nyerő *haza* volt. A hazát pedig csak a többi országok viszonylatában lehetett értelmezni, az azokkal való kapcsolatában lehetett a szerepét, a fontosságát meglátni. Az országban való gondolkodás a külsőbőcsi gazda visszaemlékezésében először 1804-re vonatkozóan jelent meg, a francia háború emlékeként: „1804-be ment a Muszka keresztül Magyarországon, akit félve vártunk, mer ijeztve vót a nép, hogy kutyafejű tatár is jön.”⁸³ A következő emlék a győri csatáé, ahol „Fancia Magyarország nagyob részén keresztül tört győr alá”.⁸⁴ Az országnak tulajdonnévként nem volt a krónikában a politikát mellőző előfordulása, helyette inkább az *országszerte* jól termett a gabona valamint az országszerte megindult az eső típusú fordulatokat használta.⁸⁵ Unokájánál 1909-ben még ugyanez tapasztalható: „a Buzsáér 16 f 50 kraj-csárt atak, mer országszerte rosz aratás vót mindenfele”⁸⁶, viszont 1914-től ő már nem, illetve nemcsak népeket, nemzeteket (például német, muszka, francia) sorol fel, mint a nagyapja, hanem Monarchiát és Oroszországot is említ, 1918-ban pedig Albániát, Bulgáriát, Montenegrót, Olaszországot és Romániát is. Ezt azért tartom fontosnak hangsúlyozni, mert egyrészt látható az információhordozó forrás, jelesen a piacról és a szövetkezetből beszerezhető újság⁸⁷ hatása: az országneveket gyakorlatilag hibátlanul írta le. Másrészt ez egy olyan tudatosulást segített elő, amelyre a későbbiekben még építeni tudott.

Összevetve a többi forrással, a parasztokhoz képest művelt Hellénél a forradalom eseményeinek leírásakor jellemzőbb az ország szerinti megnevezés, és ennek perspektívája is tágabb: „Március 15-kén Magyar Országban a Forradalom Budapesten kiütött a Francia, Olasz országok példájára, Ausztriáéra, mit osztán más országokban is az egy Orosz birodalmon kívül követtek”⁸⁸, de ha a termésről volt szó, akkor ő is az *országszerte*, *országban* megjelöléseket használta, és így járt

⁸³ Gyüker család feljegyzései i. m. 13.

⁸⁴ Uo. 14.

⁸⁵ Uo. 16.

⁸⁶ Uo. 70.

⁸⁷ A Hangyában újsághoz is lehetett jutni, lásd A „Hangya” termelő-értékesítő és fogyasztási szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja első 25 éve. 1898–1923. Bp. 1923. Köszönöm az információt Kaposi Zoltánnak! A piacról szerezhető újságra vonatkozóan lásd „Némely asszony, ha kedveskedni akar az urának, a városból dohányt és újságot hoz neki.” – *Hegyaljai Kíss Géza*: Egy borsodmegyei falu élete. Magyar Szemle 7. (1929) 91–94.

⁸⁸ MMgM IV. 456. Helle János feljegyzései (1821–1870).

el Kátai is. Az országról alkotott felfogás alakulásához hozzájárult annak legfőbb reprezentánsa, az uralkodó személyének megjelenítése is, amely a III. Gyüker mellett Hellénél és Kátainál is előfordul. Az uralkodó 1852. június 27-i szekszárdi látogatását Helle, református prédikátor tárgyilagossággal jegyezte le: „I. Ferenc József osztrák Császár Magyar Országi utazásában Szegzárd Mező Várost is meglátogatta és minden rendű emberektől hódolását elfogadta. [...] egy magasan épült állásról minden oda gyűlt sokaságnak magát megmutatta.”⁸⁹ Kátai gazda ennél nagyobb kíváncsiságot mutatott: „A Felséges Ausztriai Császár Ferentz József Le jött bétsből pestre junius 5,dik napján ott voltam, itt mindent fel vizitált onnan el ment 11,dikén Czeglédre onnan Ketskémétre Mezőhegyesre onnan országolni széjjel.”⁹⁰ Nem tudni, emiatt ment-e Pestre, de a kálvinista Kátai lelkesedése közel sem rokonítható Helle hozzáállásával. A haza, illetve a hazafiság sokkal erősebb jelentést nyert néhány évtizeddel később Aratónak a tanítók szerepéről vallott felfogásában, szerinte ugyanis október 6-a „megérdemli, sőt [a tanítóknak] kötelességük is az igazi hazaszeretetet gyermekeink szívébe is beoltani és e gyásznapot velők és a néppel megismertetni”.⁹¹ Hogy nem elégedett meg ennyivel, bizonyítja, hogy nehezen, de kijárta, hogy 1907-ben a szeghalmi Kossuth-szobor avatásakor Kossuth Ferenc személyesen jelen legyen. Arató az országélménynek – a saját közegében – új formáját képviselte akkor is, amikor sógorával erdélyi körutat tett, csak azért, hogy annak nevezetességeit megnézzék. Ennek a didaktikus hozzáállásnak a jelentősége abban állt, hogy a két, érzelmileg impulzívabb eseménysorozat, tehát a szabadságharc és a világháború közti időben ezzel erősíthették a szeghalmiak nemzeteszméjét, ami a másik illetve mások meghatározásával (ki a magyar és ki nem az?) párhuzamosan mehetett végbe.

A nagyvilág

1914. „November 20-kán már 100 napja vót; hogy mire dől, szívszorulva vártuk, ami nagy fájdalmat okozsot a Családra, mert November 18-án varsó körül zsebrén majornál fejlövést kapót, amitől azonal halálát lelte.”⁹² – írja fia haláláról Gyüker III. József. A tragédia, a gyász és a háborútól való félelem azonban nemcsak egy új világot tett ismertté Gyüker számára, hanem nagyon erős érzelmi, személyes kötődése is kialakult ezáltal ahhoz. Galícia, Isonzó, a Pó folyó völgye generációk emlékezetébe vésődött be kitörölhetetlenül, mert ahogy Gyüker is írta: az „1914-ik esztendő nagyon szomorú vót, sok bánatot hagyot az országba,

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Kátai Gábor krónikás könyve i. m. 541–550.

⁹¹ SzKKMGy T.86.84.1. Arató Lajos visszaemlékezése.

⁹² Gyüker család feljegyzései i. m. 78.

sok családot megkeserítet”,⁹³ vagyis kollektív tapasztalat volt. De a háború miatt tanulta meg Przemysł nevét is: „Premisli várat is 20-ika körül aták fel a magyarok az oroszoknak; 5 hónapig éhezteték őket, vótak bőcsiek is bene sokan”.⁹⁴ A háborút követően az ország megszállása, az országterület összeszűkülése tehát egybeesett a látóhatár kiszélesedésével, ami a meglévő háborús frusztráltságot és traumatizáltságot fokozta: „a béke alá is Junius 4-ikén irtak, mer megint idegen katonák lepték vóna el az országot, hiába verte meg a magyar a Muszkát, románt, szerbet, montenegrói, albániát, az olaszt a németei együt, még is csak ők lettek felül Amerika segitcségével, mer amerikagyöt 5 millió emberei ránk meg a németre; még ekor se vertek vóna meg, de az emberek által le kelet a fegyvert rakni”.⁹⁵

Amerika itt már másodjára, de ugyanabban a narratívában jelent meg a feljegyzéseiben: nem a lehetőségek hazájaként, nem a milliói kíváncsi vágyait beteljesítő kontinensként, hanem a magyar vereség és országvesztés okozójaként. Feltehetően ez az Amerika-kép ezekben az években sokkal meghatározóbb volt, mint korábban, amire a wilsoni elvekben való csalódás is ráerősített.⁹⁶ Mégis, a két háború közötti időszakban a külvilág Külsőbőcsön is egyre inkább a nagyvilággá válik, vagyis az idegen, eddig a paraszti centrumon túli, a periférián lévő tér Gyüker III. József fejében már jelentést hordoz. Amerika immár egy olyan konkrét hely, ami a haza megcsonkítását és ezzel a nyersanyagaitól – „nagy bajba vótunk ugy a só, mint a fa hiányába”⁹⁷ – való megfosztást, saját bőrén meg tapasztalható veszteséget jelentett. Ugyanakkor a következő tíz évben a már újságolvasó, művelődő Gyüker gazdában egyre inkább tudatosult, hogy az a világ, amiben felnőtt, és élete legjavát megélte, visszavonhatatlanul megváltozott. Tíz év távlatából a tetemes személyes veszteséggel és fájdalommal járó, kollektíve traumatikus háborúhoz köti a változás kezdetét, a vélhetően hosszabb ideje érelődő gondolatai a rácsodálkozások sorozatának összegzése: „ezek a háborús évek hozták meg az országokba a nagy változást, a levegő ara let a repülő; 28-ba keztek a tengeren Európából Amerikába átrepülni vagy egyik ország-ból a másikba repülni, ugyan a tenger alatt járni és a motor ótó és motor ekék, aki elébe nem kelet ló, bicsiklisek is egymást érték, nem vót újság; de még drótnéküli távirda, egyik országbul a másikba ugy beszéltek, mint ha egymásai szembe letek vóna; az országok is kiráj nélkül vót”.⁹⁸

⁹³ Uo. 78–79.

⁹⁴ Uo. 79.

⁹⁵ Uo. 88–89.

⁹⁶ Boldizsár Iván a wilsoni elvek negatív hatására hívta fel a figyelmet itt: *Boldizsár Iván: Megtalálni Amerikát? Amerika-képünk egy évszázada*. Nagyvilág 31. (1986) 1229–1230.

⁹⁷ Gyüker család feljegyzései i. m. 85.

⁹⁸ Uo. 110.

Úgy gondolom, hogy ezeknek a soroknak a lejegyzése után Gyüker III. József másképp nézett a világra: a leírással ugyanis rögzült benne a felismerés, megtörtént a tudatosulás. Országhatárokon átnyúló összefüggéseket ismert fel, és hogy ez innentől kezdve a gondolkodása részévé vált, bizonyítja a következő év azon bejegyzése is, amely szerint „az erdős, hegyes vidékeken még a farkasok is megjelentek, különösen más országokban az embereket is megtámadták”.⁹⁹ A helyi eseményeket szintén kontinentális perspektívából szemlélte, amikor azt írta, hogy „lengyenországba 45 fokos hideget irt az újság, az istállóba tehenek és apró szárnyasok fagytak meg; Görög országba százsával hatoltak be a farkasok, 16 gyereket és 6 katonát szétmarcsongtak, a bikbű is csordástól jelentek meg a farkasok és megtámadták az embereket”.¹⁰⁰ A következő néhány évben újra az időjárás változásokról, az árákról és a hazai politikai viszonyokról írt inkább. Talányos, hogy 1930-ban, a gazdasági világválság évében írt bejegyzésében a *föld népi* alatt a parasztságot értette-e vagy a Föld népeit: „nem vót pénz, az áru csikke, a ruha-nemű meg drága vót, anak az árát nem tuták letörni; nagy szükség nézset az föld népíre”.¹⁰¹

Összegzés

„A nagyapám meghalt 1932 Julius 9-ikén; az apám eset a harctéren 1914-ben; ekor én vezetem a naplót, én születem 1909 augusztus 19-én.”¹⁰² – ezek már Gyüker V. József sorai, akinek csak néhány bejegyzése maradt meg, majd a lánya, Gyüker Erzsébet zárja a krónikát 1944 eseményeivel. Mint írta: „Édesapámnak sok a dolga, neki nincs ideje írni”.¹⁰³ A paraszt tere – ahogy azt láttuk – egyszerre volt az otthon, a falu és a régió, valamint a külvilág tere. Az otthon volt a legközvetlenebbül érzékelhető tér, a centrum annak, aki helyben született, gazdálkodott és szórakozott, aki itt is halt meg. Ilyen otthona nem volt sem a lelkésznek, sem a tanítónak, csak neki. Öreg Gyüker József és unokája „kitüremkedései” voltak a paraszti világnak, mert a normán kívül esett, ha egy paraszt krónikát írt, és még inkább, ha a leszármazottai azt folytatták. Az otthon tere egyben az írásuk tere is volt, és ezzel az írással, úgy vélem, lépésről lépésre jutottak közelebb nemcsak a saját emlékükhöz megőrzéséhez, nemcsak a gazdálkodásuk fejlesztéséhez, de az őket körülvevő világban végbemenő változások, a nagy összefüggések tudatosításához is. Innen nézve pedig látható, hogy hol erősebben, hol gyengébben, hol

⁹⁹ Uo. 111.

¹⁰⁰ Uo. 111–112.

¹⁰¹ Uo. 114–115.

¹⁰² Uo. 118.

¹⁰³ Uo. 119.

folyamatában, hol megszakadva, de számtalan tényező segítette őket ebben: az írni-olvasni tudásuk, a vásárolás, a vasút, a házasodási stratégiáik, a szövetkezet és a háborúk, az átélt tragédiák és veszteségek. Annak ellenére, hogy helyben házasodtak, és harminc kilométernél messzebb ritkán mentek, Külsőbőcs 22. házában három generáció alatt kinyílt a világ: a francia háborúk gyermekkori élményétől az árvizek sújtotta falu nehéz évtizedein keresztül és az egyre hatékonyabbá váló kisbirtoküzem működtetésével párhuzamosan eljutottak a távírók, a kontinensek közötti repülés jelentőségének felismeréséig és a királyok bukásának átéléséig. Mindezeknek a változásoknak viszont meg kellett fizetni az árát. Hogy mennyit? Van, ami nem kiszámolható, de a többi a Gyűkerek gazdasági feljegyzései alapján még megbecsülhető.

PEASANT SPACES

Changing Perception of the Space in Hungary in the 19th and 20th Centuries

By Gábor Koloh

SUMMARY

Based on a two-generation chronicle of a peasant family, and various records and recollections of pastors, school-masters and peasants alike, the study explores the changes in the peasants' perception of space. Its aim is an analysis of the favoured metaphor of globalization theories, namely the „contraction of space and time”, concentrating on spatial experiences. The focus on peasant communities is justified by the fact that the awareness of a radically changed world that is the final phase of the globalization process reached latest the traditional peasant communities. The chief conclusion of the analysis is that this took place already in the interwar period, and while it may have appeared as a result of the Great War, such peasant communities had in fact been getting closer to the world almost unconsciously, step by step, for a century.

Baráth Katalin

A TÖMEGKULTÚRA GLOBÁLIS MŰFAJAINAK MEGHONOSODÁSA MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZAD ELEJÉN

(Periodizációs vázlat)*

A 19. század záró évtizede és a második világháború között jelentősen átformálódtak a tömegek szórakozási szokásai – Magyarországon éppúgy, mint más európai országokban. A szórakozás nyilvánvalóan az átalakulás előtt sem volt ismeretlen, de az említett időszakban egyre többek életét könnyítette meg az időkeretek közé szorított munkaidő, s így megszorodhatott a szórakozásra fordítható órák száma.¹ A *szórakozás* jelentését a Czuczor–Fogarasi-féle etimológiai szótár imígyen adta meg 1862-ben: „1) Az észmunkába vett tárgytól a kellő figyelmet elfordítja, s máshova gondol. 2) A komoly művek tárgyalásában kifáradt kedélyét, elméjét nyugtatja, pihenteti, midőn elmederítő tárgyakkal foglalkodik, mulat.”² Hogy mi történik a „kifáradt kedéllyel”, elmével, amikor szórakozunk, még világosabb, ha az *elszóródás* szócikkhez lapozunk, ahol az alábbi jelentéssel is találkozunk: „Szorosabb ért[elemben] az elmének, figyelemnek szándékos elfordítása valamely tárgytól, nehogy a tartós feszültség ártson. Innen 3) Mulatság, vagy oly foglalatosság, mely a fáradt elmét enyhíti. *Társaságokban, színházban elszóródást keresni. Elszóródásul hírlapokat, regényeket olvasni.*”³ (Kiemelés az eredetiben.)

Az etimológia akadémikus szakemberei az elme „elszóródási” foglalatosságai között tehát nem adtak meg hagyományos, úgynevezett „népi kultúrához” sorolható időtöltéseket. Társaság, színház, hírlap, regény – az „elmederítés” e fajtái inkább a polgári, urbánus életvitel tartozékait képezték már Czuczorék idejében is, a betűvetés és -olvasás általánossá tételét célzó népiskolai törvénnyel (1868) egyidőben, a sajtótermékek tömeges előállításának hajnalán.⁴

* A tanulmány az 0322107-es projektszámú MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport és a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatásával készült.

¹ A két világháború között egyre több európai országban és munkakörben vezették be a nyolcórás munkanapot és a fizetett szabadságot. *Tömke Béla*: Európa társadalomtörténete a 20. században. Bp. 2020. 273–277. Magyarországon a szabad vasárnapot elrendelő törvény, akár a betegbiztosítási törvény, 1891-ben született. – *Bódy Zsombor*: A „társadalom kora”. Munkásbiztosítás és munkaügy Magyarországon a 19. és a 20. század fordulóján. Aetas 19. (2004) 1. sz. 10.

² *Czuczor Gergely – Fogarasi János*: A magyar nyelv szótára I–VI. Bp. 1862–1874. V. 1424.

³ Uo. II. 292.

⁴ Az oktatást és a sajtót okkal hangsúlyozom. Ugyanis a sajátos rendszerként fölfogott tömegkultúra kialakulását Jean-Yves Mollier a 19. század második felére teszi, és négy feltételhez köti, elsősorban a

Nem csupán a szótárakhoz fordulhatunk, ha az iránt érdeklődünk, az elkövetkező évtizedekben miként változott meg a szórakozás gyakorlata. A hatóságok ugyancsak számon tartották, mivel tölti szabadidejét a rájuk bízott nyáj. Mi több, fenntartották a jogot az engedélyezésre és adóztatásra, különösen, ha a szórakozás (avagy vigalom) nyilvánosnak minősült. Érthető volt tehát abbéli igyekezetük, hogy minél pontosabban körvonalazzák, mely „elmederítő” multság nem rendezhető meg a beleegyezésük nélkül. A belügyminiszter valamennyi törvényhatóságra kiterjedő 1901-es körrendelete („A hangversenyek, mutatóványok stb. engedélyezése tárgyában”) tételen felsorolta a szórakozás azon nemeit, amelyekhez megkívánta a rendőrség vagy a járási szolgabíró engedélye, illeték ellenében:

„Hangversenyek, táncvigalmak, szavallatok (recitator), felolvasások, daltársulati, bűvészeti, – továbbá circus, valamint egy vagy több állattal bemutatandó előadások, álarcos menetek nyilvános rendezéséhez, – tűzijáték, állatsereglet, anatómiai, panoptikai és más hasonló museum, báb- vagy gépszínház nyilvános bemutatásához, – kintorna, sípláda, citera és általában hangszerekkel udvarokon, utcákon, tereken, nyilvános helyeken kereseti célból való játszáshoz, – végre hinták (lég, hajó, körhinták), erőmérőgépek, hullámvasutak és ezekhez hasonló természetű játékoknak és szórakoztató eszközöknek, illetve hasonló látványoknak nyilvános helyeken való felállításához”.⁵ Ezeken kívül a rendelet megnevezte a szórakozásnak azokat a formáit is, amelyeknek az engedélyezését nem tartotta kívánatosnak. Például az utcai zenélést csak vagyontalan vagy keresetképtelen egyének végezhették, „a szegényebb sorsú tudatlan nép kizsákmányolására irányuló szerencsejátékokat” pedig, úgymint „1. báb (hordozható) tekebáb, 2. golyó, színesgolyó, 3. baba, színesbaba, 4. monaco, 5. mariandhi, 6. birbics, 7. céldobás (kör, karika vagy lemezcéldobás), 8. szín (Farbenspiel), számozott szín és az ezekhez hasonló természetű egyéb játékok”, különösen tilalmazták.⁶ A viga-

francia, brit és amerikai példa alapján: az oktatási reformok megléte, a szabad, változatos tömegsajtó működése, a látványipar kialakulása és a széles körben, akár többféle médiumban (pl. film) terjedő populáris irodalom. – *Jacques Migozzi*: A médiakultúra napja keleten is felkel. Összegzés és perspektívák egy kutatás beindításához. In: *Médiakultúra Közép-Kelet-Európában*. Szerk. Kálai Sándor. Kolozsvár 2016. 17.; *Kálai Sándor*: A magyar (kelet-európai) médiakultúra első szakasza (1840–1920). In: *Médiakultúra Közép-Kelet-Európában*. Szerk. Kálai Sándor. Kolozsvár 2016. 26. E feltételrendszer alkalmazza Kálai Sándor, és a sajtóban megfigyelhető 19. század közepi paradigmaváltástól indulva az 1840 és 1920 közötti évtizedeket megelőző korszaknak tekinti, az 1920 és 1945 közötti szakaszt aranykornak, amelyet 1948–49-től egy felülről irányított, ideologikusan meghatározott kulturális rendszer írt fölül, mígnem az 1960-as évektől a fogyasztói logika újbóli és részleges érvényesülése figyelhető meg. – Uo. 36. E periodizációt a jelen áttekintés, amely elsősorban a Nyugatról érkező modern szórakozási formákra összpontosít, annyiban árnyalja, hogy a látványipar kialakulását az első világháború előttre datálja, az úgynevezett „aranykort” (a tömegkultúra „szabályszerű” működését) pedig inkább a húszas évek közepétől az 1948–49-es államosításokig tartó bő két évtizedre teszi.

⁵ 64.573/1901. B. M. számú körrendelet. Belügyi Közlöny, 1901. augusztus 15. 284.

⁶ Uo. 285.

mak rendezőit az illetéken fölül további díj befizetésére is kötelezték, amely az adott község szegényalapját gyarapította.

Lépjünk előre az időben mintegy négy évtizedet, és lássuk, a század elejéhez képest milyen szórakozási formákat különböztetett meg az az 1943. évi belügyminiszteri rendelet, amely maximálta az önkormányzati közszolgáltatások főváros által kiszabható díjait, köztük a vigalmi adót: állandó jellegű színházak, hangverseny, kabaré-, verieté- [sic], orfeum-, artista-, cirkuszelőadások, állatsegreglet, bármilyen alkalmi előadás, mozgóképszínház (kiemelve, hogy „a vigalmi adót a mozgóképszínház látogatóira kell áthárítani”), táncvigalom, bármiféle verseny (lóverseny, ügetőverseny stb.), hivatásos sportolók közreműködésével rendezett sportverseny („labdarúgás, vívás, box stb.”), jégpálya, kiállítás, mulatóhely, kártya és tombola, kávéház, vendéglő, korcsma, vagyis „ahol cigányzene játszik”, illetőleg „ahol bármilyen más zene (jazz, szinfonikus [sic], strammel stb.) játszik”, továbbá „ahol a közönség táncolhat”.⁷ A kiszabható adók mértéke határozott értékrendet mutat: miközben az állandó színházak a belépőjegy árának csupán 5%-át tartoztak befizetni, a mozik 15%-ot, a sportesemények, jégpályás rendezvények akár 50%-ot is, a belépődíj konkrét árszabásától függően. Ugyancsak tapasztalható megkülönböztetés a belépődíj nélküli, zenés-táncos alkalmaknál: míg a cigányzenés mulatságok résztvevői személyenként 20 fillért fizettek, a többi műfaj élvezői (például jazz, szimfonikus zene) fejenként 40 fillérrel, tánc esetén egy pengővel gyarapították Budapest bevételeit.

A szabadidős lehetőségek fönti listái, bár teljeskörűnek nem tekinthetők, kelőképpen érzékeltetik, miféle változások zajlottak le a szórakozás–szórakoztatás világában a 20. század első felében. (Egyben persze azt is, hogy a bevétel milyen új forrásait fedezték föl az adóhatóságok.) Miközben maradtak állandó elemek, mindenekelőtt a zenés–táncos események és a cirkuszi jellegű mutatványok, a kikapcsolódás teljesen új formái bővítették a kínálatot: a mozi, a hivatásos sportolók részvételével rendezett sportesemények, a színpadi előadás új típusai (orfeum, varieté, kabaré – a megkülönböztetést érzékelteti, hogy az állandó színházak 5%-ával szemben ezeknek is 15% adót kellett fizetniük), a tánczene új műfaja (jazz). A szórakozás kultúrája tehát jelentősen átalakult.

E változás azonban nemcsak a hatóság előírásait böngészve érhető tetten, hanem a szolgáltatók, azaz az adók tényleges befizetőit vizsgálva is. A „Nyilvános színi előadások, mutatványok és táncvigmak utáni helyi díjak” 1899–1903-as budapesti nyilvántartása még csupán egy 177 oldalas kötet, amely egy Várfok utcai „testgyakorlattal” kezdődik, és egy Podmaniczky utcai, kávéházi

⁷ 75.100/1943. B. M. számú rendelet. Budapesti Közlöny, 1943. augusztus 1. 5–6.

„mozgófénykép”-bejegyzéssel végződik.⁸ Az 1929–30-as, immár „Vigalmi adó”-ként⁹ fölcímkezett nyilvántartás ezzel szemben már egy többkötetes monstrum; külön kötetet töltöttek meg a „színházak, mozgóképszínházak, orfeum, kabarék, mulatók, mutatványosok, cirkuszok”¹⁰ vagy a „kaszinók, hangversenyek, sportversenyek”¹¹ befizetései. E nyilvántartások, illetve az 1901-es és 1943-as rendeletek közötti különbségeket mérlegelve nem csupán a szabadidős programválaszték szerkezetének jelentős módosulása, azaz a szórakozás merőben új lehetőségei tűnnek föl, hanem az intézményesülés előrehaladása is. Míg a 20. század elején a mutatványszerűség, az alkalmi és utcai jelleg uralta a vigalmi kínálatot, a század közepén már a helyhez, gyakran kifejezetten az adott időtöltés céljára emelt épülethez, elkerített vagy belső térhez való kötöttség jellemezte azt. A folyamat természetszerűen eredményezte, hogy a szórakozás új színterei – mozik, kabarék, mulatók, sportpályák stb. – szervesültek a városi térben.

Dolgozatomban a fönt érzékeltetett folyamat, avagy a folklorisztikustól eltérő, modernnek nevezhető tömegkultúra hazai kialakulásának állomásait igyekszem kijelölni azzal a céllal, hogy bizonyos kronológiai vázlatot alkossak egy jövőendő teljesebb elbeszéléshez. A vázlat elsődleges fókuszpontja, amennyire a források és feldolgozások engedik, a befogadás, valamint annak a föltérképezése, miféle akadályokkal, esetleges ellendiskurzusokkal találta magát szemben a terjedő „új” tömegkultúra, mennyire könnyen avagy nehezen zajlott az előretörése. Mindezt elsősorban a – korabeli gyűjtőfogalommal – *jazz*nek nevezett új könnyűzene prizmáján át kíséreltem meg, nem mellőzve ugyanakkor az összevetést a modern tömegkultúra többi, főntebb már említett jelenségeivel, leginkább a mozival és a sportversenyekkel, elsősorban a labdarúgással.¹²

A vizsgálat kereteit szintűgy a periodizációs szándék határozta meg, másod-sorban pedig az a törekvés, hogy könnyebben választ találhassunk azokra a kérdésekre, milyen viszonyba került az „új” tömegkultúra a nemzetinek nevezett

⁸ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV. 1413. mm Budapest Székesfőváros Számvevő-ségének iratai (1833–1950), díjak nyilvántartása (1888–1949), 265. kötet.

⁹ A szórakozás alkalmait sújtó vigalmi adó az első világháború idején intézményesült, nem minden til-takozás nélkül. A főváros törvényhatósági bizottsága 1916-ban határozott róla, ám a belügyminiszteri jóváhagyást igénylő adótervezet csak 1918-ban lépett életbe. – *Ignác Károly*: A vigalmi adó szomorú útja. In: Elsovh.hu. Szerk. Kaba Eszter (<https://elsovh.hu/a-vigalmi-ado-szomoru-utja/>, letöltés: 2023. okt. 10.)

¹⁰ BFL IV. 1413. mm 291. kötet.

¹¹ BFL IV. 1413. mm 289. kötet. A levéltár nem őriz minden évről vigalmiadó-nyilvántartást, az 1930-as évek kötetei például hiányoznak.

¹² A labdarúgás mint látványosságspont bevonását a tömegkultúra történetének kutatásába azért tar-tom különösen hasznosnak, mert ilyen módon kevésbé érvényesülhet az a – jöllehet, nem mindig tudatos – fölfogás, miszerint a tömegkultúra nem a kultúra egy sajátos alrendszere, hanem csupán a magaskultúra egyszerűsített és olcsó változata. (Vö. komolyzene – könnyűzene.)

kultúrával, nevezhetjük-e ebben az időszakban amerikanizációnak, netán kulturális gyarmatosításnak e folyamatot. E kérdések ugyanis meghatározóak mind a kulturális globalizáció diskurzusában, mind a globalizációról általánosságban folyó, gyakorta aktuálpolitikai színezetű vitákban, miközben a válaszok keresésére – történeti perspektívában – csak elvétve kerül sor.¹³ Holott éppen az ilyen vizsgálódás vethet fényt arra a tényre, hogy az ellendiskurzusok korántsem újkeletűek, sőt még csak nem is a hidegháború végével meginduló, ma is zajló, hiperglobalizációnak nevezett globalizációs fázis termékei, hanem – ha változó szókészlettel is, de – évszázados hagyományokkal bírnak.

Arra ezúttal nincs tér, hogy a recepció történetét a médiában, mindenekelőtt a nyomtatott sajtóban is kellő alapossággal végigkövessem. Nem tárgyalom a tömegkultúrának vagy populáris kultúrának a – globalizációhoz hasonlóan sokszor használt és legalább olyan sokféleképp magyarázott – definícióit sem, mivel az megkövetelné a definíciókat övező viták ismertetését.¹⁴ Javaslatom, hogy tömegkultúra alatt értsük ezúttal a szórakozásnak, vigalomnak, szabadidő-eltöltésnek a – fogalomalkotás tekintetében talán kevésbé szaktudományos, a történeti vázlatához azonban kellőképp egyértelmű – tevékenységeit. Megközelítésem merőben esetfókuszú, mondhatni induktív; a cél a legegyszerűbb módon figyelemmel kíséreni és szakaszolni némely nyugati-amerikai origójú tömegkulturális fejlemény magyarországi domesztikációjának történetét abban a reményben, hogy a kulturális globalizációról alkotott kép ezáltal is árnyalható, pontosítható.

A felbukkanás évtizede (1896–1906/1910)

Sajátos egyidejűsége a hazai kultúrtörténetnek, hogy miközben a millenniumi emlékévként (1896) rendezvénysorozata a honfoglalás jubileumát, annak örvén pedig a nemzetállamhoz tartozás elbeszéléseit, szimbólumait igyekezett belevésni a szemlélők, résztvevők memóriájába, és a nemzet közös emlékezetében összeforrt „elképzelt közösséget”¹⁵ teremteni, ugyanez az időszak a tömegkultúra új jelenségeinek emblematikus eseményeit is kitermelte. Ahogyan arra Federmayer Éva

¹³ A globalizáció és a kulturális globalizáció fogalmát e helyütt az alábbi munkában felépített definíciós struktúra szerint értem: *Tömke Béla*: Globalizáció: megjelenési formák, szakaszok és determinánsok. Magyar Tudomány 184. (2023) 1223–1234. Az itt meghatározott fogalom alkalmas történeti léptékű globalizációvizsgálatra is, alapelemei pedig (rövidítve) a következők: a globalizáció 1) az országhatárokon átnyúló kapcsolatok bővülése és földrajzi kiszélesedése, többek közt a kultúra terén; 2) a világ társadalmi között kialakuló kölcsönös függés erősödése; valamint 3) e folyamatok társadalmi tudatosulásának világméretű előrehaladása.

¹⁴ Mindezt megteszi *Benyóvszky Krisztián*: Megközelítési szempontok a populáris irodalom és kultúra tanulmányozásához. Nyitra 2019. 9–50.

¹⁵ Lásd *Benedict Anderson*: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. Bp. 2006.

felhívta a figyelmet, a jazz előfutárának, afféle előjazznek is tekintett *ragtime*, valamint az afroamerikai *cakewalk* tánc divatja ugyanekkor vette kezdetét az Egyesült Államokban, és lett hamarosan Európa-szerte népszerű.¹⁶ A ragtime megnevezést – a Federmayer által hivatkozott – Edward E. Berlin jazztörténész szerint „azokra a fekete amerikai kultúrából eredő vagy ahhoz lazán kapcsolódó, ám határozott szinkópákra épülő zenei formákra vonatkoztatták, amelyek különféle színházi műfajokban jelentek meg”, a cakewalk pedig „ragtime alapú és afroamerikai eredetű tánc”.¹⁷ A 19–20. század fordulóján Magyarországot, elsősorban Budapestet is útba ejtették azok a fekete amerikai művészek, akik műsort adva orfeumokban, varietékben, köztük a Millennium alkalmából felépült Ős-Budavára szórakoztatókomplexumban is, a ragtime egyik európai központjává tették a magyar fővárost.¹⁸ (Ez a fejlemény talán a cakewalk-kedvelő Ady Endrének sem lehetett ellenére.)¹⁹

Nem csupán az afroamerikai tánczene hazai megjelenése kapcsolódik valamilyen módon az ezredévi ünnepségekhez. Az a sportpálya ugyanis, ahol 1897-ben a Budapesti Torna Club és a Vienna Cricketers Magyarországon az első nemzetközinek tekintett, pontosabban magyar–osztrák futballmeccset játszott, és amely pályát méltán nevezhetjük a magyar labdarúgás bölcsőjének, eredetileg a millenniumi sportversenyek színhelyéül épült.²⁰ (Utóbbi versenyek között még nem szerepelt a labdarúgás.) A pálya ez okból kapta a Millenáris nevet.

Hogy egy harmadik „új szórakozással” folytassuk a sort, a mozgókép hazai elterjedésének ugyancsak jelentős állomásai kötődnek a Millenniumhoz. Egyrészt a jubileumi évben készültek az első magyarországi filmfelvételek: a Lumière fivérek cégének megbízottai, akik Európa nagyvárosaiban házaltak előző évben debütált találmányukkal, Budapesten is megörökítették néhány látványosságot, köztük a koronázási jelvények tiszteletére – az ezredéves ünnepségek keretében – megrendezett díszfölvonulást.²¹ A Lumière-munkatárs, Eugène Dupont

¹⁶ Federmayer Éva: Millenniumi Budapest és ragtime. A faj, a nem és az osztály (rendiség) mintázatai a korai magyar jazzkorszakban. Replika 28. (2017) 101–102. sz. 41–66.

¹⁷ Uo. 42.

¹⁸ Uo. 48.

¹⁹ „Ady dirigált, néger nótákat rendelt és megindult a kékvak [cakewalk] özön, más dalt Ady nem engedett.” – Révész Béla visszaemlékezését idézi Simon Géza Gábor: Magyar jazztörténet. Bp. 1999. 34. Simon monográfiájában, amelynek megállapításait több okból is vitatja a szakmai közvélemény, a 19. század közepétől indul a jazz monarchiabeli előzményeinek, az „afroamerikai hatásoknak” a története. (A Simon-féle kutatások recepciójáról lásd Jávorszky Béla Szilárd: A magyar jazz története. Bp. 2014. 40–42.) Simont egyebek közt a korabeli tánczene és a jazz „összemosásával” vádolják a jazzkutatók. Mint azonban látni fogjuk, ez a szemlélet a 20. század eleji kortársaktól korántsem volt idegen.

²⁰ Zeidler Miklós: Egy régi pálya a polgári korban – a Millenáris Sporttelep. Korall 2. (2002) 7–8. sz. 117–139.

²¹ Füzi Izabella: A díszmenet politikai nyilvánossága a korabeli vizuális kultúrában. In: *Üő: A vurstlitól a moziig. A magyar vizuális tömegkultúra kibontakozása (1896–1914).* (Apertúra könyvek) Szeged 2022. 85–114.

a (Millenniumra épült) Royal Szállóban ismét csak 1896-ban fogott bele a mozgóképvetítő vállalkozásába, amelyet a hazai filmtörténet az első huzamosan működő ilyen vállalkozásként tart számon.²²

Amennyiben tehát emblematikus dátumot szeretnénk fűzni a szórakozás modern műfajainak hazai megjelenéséhez, akár a Millennium éve is lehet az, amellyel a periodizációs vázlatot kezdjük. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a 19. század utolsó évtizedében kell elhelyeznünk az új típusú vigalmak hazai krónikájának startkövét. Miképp az is feltűnő, hogy a tárgyalt új jelenségek nem közvetlenül a „forrástól”, nem egyenes vonalú pályán és nem is kizárólag Magyarországra érkeztek. Mind a mozgókép francia találmánya, mind az előjazz gyanánt fölfogott fekete amerikai ragtime Európában turnézó művészek, vállalkozók produkciójaként futott be a budapesti pályaudvarokra. Ami pedig „az angol játékot”, a futballt illeti, úgy az eredettörténetek, mint az első nevesített magyarországi játékosok között találunk briteket. Utóbbiak gyakran bécsi működést követően költöztek Magyarországra²³ – vagyis, ami az elterjedés rendjét illeti, a futball esetében is felbukkan a közvettség és a cirkuláció mozzanata. Továbbá azt is megállapíthatjuk – rámutatva az új popkulturális formák Egyesült Államokon kívüli, jelesül francia és angol forrásvidékeire –, hogy a 20. század elejének beáramló tömegkulturális műfajait nem azonosíthatjuk az amerikanizációval. Nyugati eredetükhöz azonban nem fér kétség.

Állandósuló közönségigény és kezdődő ellenállás (1906/1910–1918)

A tömegkultúra Nyugatról érkező új jelenségei a 19. század végén a szórakoztatóipar kornak és befogadó országnak megfelelő rendszerébe illeszkedtek be. A mozgókép és a ragtime a vendéglátás meglévő tereiben talált otthonra mutatvány, illetve egzotikum gyanánt, a labdarúgás szintúgy a már működő sportegyesületek és versenypályák kínálatát gazdagította. Ami azonban a beágyazódásuk ütemét illeti, eltérésekre lehetünk figyelmesek. A mozi viszonylag gyorsan teret hódított: a 20. század első évtizedének közepén megnyíltak az első, mai értelemben vett mozgóképszínházak (azaz a kereslet már fedezte a mozgóképvetítésre szakosodott intézmények működési költségeit),²⁴ és Budapest az első világháború előestéjére kávéház-

²² *Fabó Beáta*: A moziépítészet és a város. Budapesti Negyed 5. (1997) 16–17. sz. 192.; *Magyar Bálint*: A magyar némafilm története. (Filmművészeti könyvtár 32.) Bp. 2003. 30.

²³ *Baráth Katalin*: Nép, nemzet, futball. Az „angol játék” globalizációjának kezdetei. Századok 154. (2020) 1220.

²⁴ Ami a tömegkultúra pénzügyi hátterét illeti, a tárgyalt időszakban mindenekelőtt a piac viszonyai határozták meg azt. A tömegkultúrának azonban nem létfeltétele az önfenntartás, ahogyan az állami segítséggel működtetett filmipar, rádió vagy épp sportágak akkor is, ma is tanúsítják.

városból mozivárossá avanszált.²⁵ A befogadó közeg igényeinek növekedését szintén tükrözi, hogy kezdetét vette a helyi filmgyártás is, amely az első világháború alatt, a szemben álló felek (kiváltképp a kor filmkészítő nagyhatalma, Franciaország) filmimportjának tiltásával nyert igazán lendületet.²⁶ A futball ez idő alatt ugyancsak észrevehetően növelte a népszerűségét: Budapest nemcsak a régió egyesületeit, hanem a sportág művelésében még jó ideig élen járó angol csapatokat is rendszeresen vendégül látta, ráadásul 1909-ben a nemzetközi szövetség, a FIFA éves gyűlésének is helyt adott.²⁷ A recepció léptékváltását talán az jelzi leglátványosabban, hogy 1911-ben és 1912-ben megépültek az első, több tízezres befogadóképességű stadionok,²⁸ amelyekben a – futball európai vérkeringésébe a háború előtti 4–5 évben aktívan bekapcsolódó, külföldi körutakra induló – magyar csapatok itthon is számottevő érdeklődés mellett játszhatták le mérkőzéseiket.²⁹

Az afroamerikai tánczene, a ragtime ezzel szemben nem látszott túlhatolni egy szűk fővárosi kör érdeklődésén, habár hibridizációs (ha tetszik: globalizációs) fejleményekre azért itt is akadt példa. Ezek közül leginkább a manapság is ismert ragtime-örökzöld, Irving Berlin *Alexander's Ragtime Band* című szerzeményének hazai lemeze vétele emelhető ki úgy, mint a honosodás során a két eltérő kulturális felület érintkezéséből születő új kultúra gyümölcse. Az említett zeneszám ugyanis *Medvetánc* néven szerzett ismertséget a hazai zenehallgatók között, lemeze pedig Berkes Béla cigányzenekara játszotta 1912-ben.³⁰ A ragtime-nak tehát, ha a mozihoz hasonló népszerűsége nem is tett szert, sikerült kilépnie a varieték falai közül, és bekerülnie a korabeli szórakoztató zene szolgáltatóinak két jellegzetes csoportja, a cigány- és a katonazenekarok repertoárjába. A lemezfelvétel eseménye részben azt is előrejelzi, a jövőben milyen technológiai feltétel lesz szükséges ahhoz, hogy az egyes zenei divatok tömegkulturális jelentőséget nyerhessenek.

Az afroamerikai gyökerű táncmuzsika áttöréséhez, „tömegesedéséhez” az első világháború végéig kellett várni, pontosabban az amerikai hadsereg csapatainak huzamosabb nyugat-európai állomásozására volt szükség hozzá.³¹ A fordú-

²⁵ Fabó 1906 és 1914 közé teszi „az első és legjelentősebb virágkort”. – *Fabó B.*: A moziépítéset i. m. 198–199.

²⁶ *Magyar B.*: A magyar némafilm i. m. 110–143.

²⁷ *Baráth K.*: Nép, nemzet i. m. 1230.

²⁸ *Baráth Katalin*: „Gegenpressing”. Az első stadionépítési láz részvénytársaságai: FTC és MTK (1908–1943). *Korall* 21. (2020) 81. sz. 100–137.

²⁹ *Baráth Katalin*: A magyar futball útitelével-irodalma és a globális identitás problémája, 1911–1939. *Korall* 22. (2021) 85. sz. 47–71.

³⁰ *Federmayer É.*: Milleniumi Budapest i. m. 50.

³¹ Következésképpen a megszállt Rajna-vidék városaiban (Bonn, Koblenz, Köln, Wiesbaden) hamarabb elterjedt, mint Berlinben. – *Jonathan O. Wipplinger*: Jazz Occupies Germany: Weimar Jazz Culture between the Rhine and Berlin. In: *Uő*: The Jazz Republic. Music, Race, and American Culture in Weimar Germany. (Social history, popular culture, and politics in Germany) Michigan 2017. 21–50.

latot az is előmozdította, hogy előzőleg kitört az úgynevezett „tangoláz”, amely – ismét csak egy tengerentúli zenés-táncos jelenség – kellően föllazította a társastáncok bevett etikettjét, vagyis megengedőbb viszonyult a közvetlen testi kontaktushoz, mint például a keringő vagy a csárdás.³² Ami a charleston, shimmy, foxtrott és hasonló táncok, velük pedig a fekete amerikai tánczeneként értett jazz magyarországi elterjedését illeti, ismét csak a közvetettség motívumára lehetünk figyelmesek. (Habár egyes későbbi narratívák a jazz hazai színre lépését közvetlenül a fekete katonák megjelenéséhez kötik, ezt az egykorú tudósítások – látni fogjuk – nem támasztják alá).³³

A Nyugat szórakoztatóipari újdonságainak befogadástörténetével kapcsolatban két további észrevételre még mindenképpen ki kell térnem. Az első a korszakolást illeti: bármennyire vonzó is az első világháborút általános korszakhatárként a tömegkultúra új jelenségeinek terjedéstörténetére is kiterjeszteni, a 20. század első évtizedének vége felé egy határozottabb vonalú cezúra mutatja magát – amennyiben befogadói oldalról igyekezünk megejteni a periodizációt. Budapesten 1906-ban nyíltak meg az első, kizárólag mozgóképvetítésre szakosodott intézmények, ráadásul „a város ütőerében”,³⁴ a Nagykörúton és vonzaskörében, a labdarúgás népszerűsége pedig 1911-ben és 1912-ben nyitotta meg az FTC és az MTK új stadionjait, amelyek ma is az ekkor kijelölt helyükön állnak

³² Az 1913-ban jelentkező tangoláz (de a háború utáni táncokat szintúgy) övező diskurzus jellegzetességeit érzékelteti az egykorú véleménycikk: „Engemet csak azért nem vett le még egészen a lábamról a tangoláz, mert nem a táncban magában, de körülötte talállok néminemű hibát. Azt hiszem ugyanis, hogy ha az ország első gavallérja a retyezáti juhászok táncát akarná a szalonokba bevinni, fölsülne vele, még ha a tánc szép volna is. Viszont, ha egy sánta táncmester hozza is át az amerikai cowboyok vagy a párisi apósok, tengerparti részeg matrózok táncát, az rögtön népszerűvé lesz s az előkelő ajtókat is megdöngeti. [...] Kérdés tárgya lehetne még az, hogy a rosszabb májú, rigorózusabb apák mennyire barátkozhatnak meg az új táncal, amelynek nagy népszerűsége világosan jelzi, hogy egy kicsikével erotikusabb mozgást kíván, mint a boszton, one-step, two-step és társaik.” – Sz. B.: Divatláz. Budapesti Hírlap, 1913. november 7. 9.

³³ Petrovác Gyula, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt képviselője így interpretálta a tömegkultúra változásait az országgyűlésben, Joséphine Baker közelgő fellépése alkalmából (1928): „Én ezeket a jelenségeket, amelyek nyugatról áramlanak ide felénk, bizonyos tekintetben háborús jelenségeknek tartom. [...] Háborús jelenségnek tartom azt is – különösen a világháborúban a nyugati nemzetek mellett harcolt színes csapatokkal kapcsolatosan – hogy ide bizonyos néger kultúra szüremkedett át, néger tánc, néger zene és néger kosztümök is. (*Derűlség és mozgás.*) Ezek, mélyen [iszte]t] Képviselőház, a nyugaton még bizonyos decens formában jelentkeznek, ellenben méltóztatnak tudni, hogy nálunk és különösen Budapesten azok a hibák és azok a fogyatékoságok, amelyek a külföldön mutatkoznak, mindig torzított mértékben szoktak megjelenni.” – Képviselőházi napló, 1928. április 25. 288. Bár az „idegen” zenéről és táncról folyó országgyűlési diskurzusok külön elemzést érdemelnek, annyit előzetesen megállapíthatunk, hogy a viták a húszas évek közepétől lángoltak föl, és folytatódtak (hullámmozgás) a háború végéig, sőt azon is túl. Többnyire a jobboldali, de jellemzően nem kormánypárti képviselők vetették föl a témát, és rasszista, antiszemita szövegekkel tűzdelt, a magyar kultúra védelmét célzó interpellációik egyik sajátos vonása, hogy az Amerika-ellenesség hiányzik belőlük.

³⁴ *Fabó B.*: A moziépítészet i. m. 198. – A Projectograph és az Apolló a két legfontosabb, 1906-ban nyílt új intézmény, azaz mozi.

(Üllői út, Hungária körút).³⁵ A világháborút inkább a nemzetközi kapcsolatok meglazulásában iktathatjuk be korszakzáró eseményként, tekintettel arra, hogy mind a futballcsapatok körútjai, mind a filmimport szokásos útvonalai megszűntek. A szórakozás, benne a sportesemények és a filmvetítések iránti igény azonban ekkor sem lankadt. Mi több: a háborús filmimporttilalom következtében borult virágba a hazai filmgyártás, az MTK vezetősége ugyancsak a háború miatt, bécsi internálásból hozta Budapestre az angol Jimmy Hogant, akinek edzői szakértelme meghatározónak bizonyult a magyar futball európai elitbe emelkedésében.³⁶ Mindebből az a kérdés fakad, hogy a külkapcsolatok meggyengülése elegendő érv-e amellet, hogy a háború éveit deglobalizációs korszaknak tekintsük a szórakoztatóiparban, miközben a külföldről érkezett szabadidős tevékenységek meghonosodása, lokalizációja éppen ebben az időszakban mélyült el.

Az új szórakozási formák immár szembetűnő voltát szintén bizonyítja, hogy a média mellett a hatóságok figyelmét is fölkelte. Ez különösen a mozira igaz, amivel szemben mindenekelőtt a legfőbb versenytárs, a színház érdekében igyekeztek föllépni. A fővárosi rendőrfőkapitány például rendeletben tiltotta be a „színház” szó szerepeltetését a filmvetítő intézmények (mozgóképszínházak) nevében (1908),³⁷ a kaposvári rendőrkapitány pedig egyenesen a mozielőadásokat tiltotta be, s csak az alispán intervenciójára üzemelhettek tovább, igaz, csak hétfvégén (1913).³⁸

A turbulens évtizedforduló – a térhódítás és tiltás évei (1918–1925)

A közkeletű *roaring twenties* elnevezésből könnyen kikövetkeztethető, hogy a húszas években a tömegkultúra globalizációja „társadalmi tudatosulásának világméretű előrehaladása” zajlott. Ebben az évtizedben változott meg a nyilvános szórakozóhelyek és a privát vigalmak akusztikája és koreográfiája, méghozzá igen gyorsan és visszafordíthatatlanul. A populáris zene és társastánc világában támadt viharos változásokat támogatta és alighanem föl is gyorsította az amerikai filmipar erődemonstrációja, amely mozgóképes történetek formájában

³⁵ Az igény felmerülése még korábbi, hiszen az elsősorban a futballeredményei miatt népszerű FTC 1908-ban kért először a fővárostól pályaeépítésre alkalmas telket. – Baráth K.: „Gegenpressing” i. m. 110.

³⁶ „Mindent, amit erről a sportágról tudunk, Jimmy Hogantól tanultuk”, szokás idézni az MLSZ-elnök Barcs Sándornak a nevezetes 6:3 után tett nyilatkozatát. – Baráth K.: Nép, nemzet i. m. 1221.

³⁷ Lajta Andor: A magyar film története I. 1896–1911. Kézirat. Nemzeti Filmintézet, Filmarchívum Szakkönyvtár (a továbbiakban: Filmarchívum), raktári jelzet: D 385/1. 18.; Fabó B.: A moziépítészet i. m. 203.

³⁸ Lajta Andor: A magyar film története II. 1912–1918. Kézirat. Filmarchívum, raktári jelzet: D 385/2. 159.

propagálta, de legalábbis közvetítette az amerikai életmódot – pontosabban annak imaginárius koncepcióját –, vele pedig az amerikai „típusú” tömegkultúrát. Tehát a szórakozás vizuális vetülete is döntő változáson ment keresztül.

Mindettől nem függetlenül a formális–informális hatalom és a tömegkultúra viszonya is módosult. A szolgabíráktól a parlamentig úgy az alsóbb, mint a felsőbb szintű törvényhozó és végrehajtó testületekben, de az elitkultúra kapuőreiben is ekkor tudatosult a tömegkultúra és az életmód terén bekövetkező földindulás, amelynek kisebb-nagyobb eréllyel igyekeztek gátat vetni, de legalábbis irányt szabni. Az irányítás vágya nemcsak a populáris kultúra turbulenciáival, hanem a rendszerek erősödő autoriter vagy épp diktatorikus természetével is összefüggphetett, ám nem általános érvénnyel.³⁹

1929-ben az ismert budapesti táncmester, Saphir Imre a századelős táncstória alábbi elbeszélését osztotta meg a nyilvánossággal: „Hosszabb ideig tanultam külföldön a táncokat, [...] majd 1889-ben 17 éves koromban önállósítottam magam. Megnyitottam az iskolát, és a legmodernebb táncokat kezdtem tanítani: *a hopszpolkát, a mazurkát, a körmagyart, a kállai kettőt, a pas de quatret és persze a francia négyest*. Akkoriban ezek voltak a legdivatosabb táncok. A boszton csak 1900 táján jött, amikor a »Bob herceg«-ben *Fedák* Sári énekelt, hogy »Londonban van hej számos ucca«.⁴⁰ Később jött az első néger tánc, a cake-walk [sic], majd a onestep és végül 1913-ban a *tangó*. A tangó valósággal fanatizálta akkor az embereket, mindenki csak tangózni akart. *Tangóőrület dühöngött egy szezonon át*, és ennek bizony sajnos kilengései is voltak. Mikor a háború kitört, megszűnt a tánc kedv, és az iskolám három évig szünetelt. A háború után aztán jött a foxtrott, a simmi és a mai táncok.”⁴¹ (Kiemelések az eredetiben.)

A tapasztalt tánctanár emlékezete nem cáfolhatatlan. A tangót például még 1917-ben is ott találjuk a tánciskolai programban, sőt frissebb, „Tangó 1920”-nak nevezett változatát később is,⁴² és habár az áttörés évének valóban 1913 tűnik, a *Tolnai Világlapja* már 1911-ben hosszas, a lépéseket fényképes illusztrációval bemutató cikket közölt a táncról, ezt írván: „argentiniai nemzeti tánc, amelyet Mistinguette

³⁹ A jazzláz például Svédországban is konfliktusba került a nemzeti kultúra nem egy védelmezőjével, „aki kiállt a nyilvánosság elé lángoló szózatával és rasszista, moralizáló és nacionalista érveivel.” – *Zipernovszky Kornél*: „Ki fog győzni – a jazz vagy a cigány – nehéz megjósolni”. A cigányzenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát. Replika 28. (2017) 1–2. sz. 70.

⁴⁰ Huszka Jenő 1902-ben bemutatott operettje. A 19. század derekán született operettnek korántsem áldozott le a csillaga az első világháborúval, habár aranykorát túlhaladta. A könnyűzene átalakulása azonban a zenés színpadi darabok témáit és dallamvilágát sem hagyta érintetlenül. Bővebben: *Hanák Péter*: A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye. Budapesti Negyed 5. (1997) 2–3. sz. 9–30.

⁴¹ Sz. n.: A szépviseletől és éptantól a simiig. Beszélgetés a jubiláns Saphir Imrével, 80 tánc tudósával. Az Est, 1929. november 6. 4.

⁴² Egy kaposvári táncmester az alábbi táncok betanítását hirdette: „Csárdás, Walcer, Boston, Double Boston, Onestep, Twoostep, Tango, Maxime Bresiliene, Pas de Carre, Polka, Sir Roger, Körmagyar, Francia Négyes stb.” – Hirdetmény! Somogyi Hírlap, 1917. március 11. 6.

ismert francia színésznő mutatott be Párizsban, és amelyet a párizsi táncmesterek azután néhány pótfigurával szalon táncává avattak fel”.⁴³ A tangó tehát a francia fővárosból érkezett Magyarországra. A jazzről ezzel szemben mint londoni jelenségről tudósított *Az Est* a proletárdiktatúra tavaszán, igyekezve meg is magyarázni a kifejezést: „London kapitalista társadalma a pénz és győzelem élvezeteit hajszolja, és nincsen más dolga, mint a »jazz«-tánc. [...] A »jazz« a legújabb hóbort és táncőrület. Ez is a nyugatindiai néger szigetekről jött, a hajdani rabszolgák országaiból, és a rabszolgák muzsikája és tánca mulattatja ma is Amerikát és Angliát. [...] Eldőlt a nagy kérdés is, hogy mi a »jazz« szó eredete. A déli államok négerai a »yes« helyett úgy mondják, hogy »jazz so«, és ebből maradt meg a »jazz«. Chicagóból indult világgá az izomrángásnak ez az újabb tébolya, és most minden angol, amerikai szalonban és lebujban jazzt táncolnak. Zenei magyarázata is van a jazznek. Megkérdezték a Dixie Band zenei vezetőjét, hogy mi a jazz, mire ő így válaszolt: egy harmonikus melódia szinkopálása. A táncot több tagú zenekar kíséri: kürt, klarinét, zongora, dob és üstdob.”⁴⁴ Az első hazai híradás tehát rögtön rámutatott a jazz mindenekelőtt tánczenei értelmezésére, sőt az ütem, valamint a hangszerelés sajátosságaira is.

A jazz sajtódiskurzusa 1919 őszén élénkült meg látványosan. Egyre több lap tudósított jazzoktató tánctanárokról (nem csak Budapesten!), a jazz mibenlétéről, sőt már jazzparódiáról is. Saphir mester például hírül adta, hogy „sikerült a legelső amerikai, angol és svájci mesterektől az egész világot lázba ejtő legújabb eredeti modern táncokat elsajátítani, és akik nálam e táncokat megtanulják, megállják a helyüket, ha internacionális társaságba kerülnek. Oktatom Valse de Francais, Fox-trott, Stork-trott, Jazz, Tangó 1920.”⁴⁵ Egy, már 1919 őszén műsorra tűzött jazzparódia Párizst jelölte meg a táncőrület forrása gyanánt,⁴⁶ a *Népszava* pedig már francia tiltásról számolt be, amit a hatóságok szénhiánnyal indokoltak.⁴⁷

⁴³ Sz. n.: Új táncz. Tolnai Világlapja, 1911. március 12. 613.

⁴⁴ London legnagyobb gondja. *Az Est*, 1919. április 19. 3.

⁴⁵ S-án: Mi is az a jazz? *Az Ujság*, 1919. november 29. 4. Hasonló választékot hirdetett egy esztergomi tánctanár („Gobelin-trott, Jazz, Francia-Valse, Stolk-trott, »1920« tangó, valamint a magyar táncok”), de egy miskolci kollégája is („Dolly Jazz, Tango 1920, Dandy Trott, Göbelme Trott stb. tanulmányozása végett Budapestre és Bécsbe utazott, hogy közönségét azok legújabb alakzataival is megismertesse”). – Értesítés. Esztergom, 1920. január 24. 2.; Tóth Károly tánctanár [...]. Miskolci Reggeli Hírlap, 1919. november 30. 6. Egy kaposvári tánctanár megpróbált ellenállni a nyomásnak: „A »Rag-time« (Regteim) táncot, mely valószínűleg oly népszerű lesz, mint a One-step, a legelső koszorúcska alkalmával bemutatom, tanítani is fogom. A Jazz (Dzsessz), Fox-trott stb. fölösleges táncal azonban nem rabolom táncitanítványaim idejét.” – Néhány szó a Korona-szállodában levő tánciskoláról. *Uj-Somogy*, 1920. január 21. 4.

⁴⁶ „Párizst lázban tartja a Jazz-tánc groteszk, kacagtató, amellet ritmikus figuráival. Nálunk a Fővárosi Orfeumban, a »Vénus a pokolban« c[ímű] operettben Huszár Károly és Mezey Ilonka a Jazz-paródiájával esténként óriási derűtséget keltenek.” – (A Jazz-láz.) Magyarország, 1919. október 23. 8.

⁴⁷ „Az ideges Paris lázban van. Nem járhatja többé a jazz, foxtrott-táncokat, mert a rendőrfőnök az összes tánchelyiségeket bezáratta. Ezek a furcsa nevű táncok mostanában egész Európát megbolondították, nálunk is rángatják a táncderviseket, valami elszabadult, nekiduhajodott rángatózás a formája,

A hazai tánctanárok elsősorban Bécsbe mehettek eltanulni az új módit, és ott – vagy még nyugatabbra, ha hihetünk a hirdetéseknek – francia, angol, amerikai kollégáktól lesték el sietve a lépéseket, nehogy tanítványaik szégyent valljanak, ha „internacionális társaságba kerülnek”. (A globalizáció egy indexe bukkan föl itt: a nemzetközi ízlés megléte és a neki megfelelés igénye.) A zenészek sem maradtak el a táncmesterek mögött: a lapokban egyre-másra jelentek meg a magyar szerzőségű, címükbe a „jazz” szót illesztő kották, lemezek reklámjai. Hirdetésében a honosítás (glokalizáció?) módjának tanulságos történetét osztotta meg a *City-Jazz* című dal kiadója: „Hozzánk is elkerült ez a tánc, s elmondhatjuk, »jött, táncolják, győzött«. Csakhogy míg Amerikában az eredeti »Jazz« tánc dominál, addig nálunk megjelentek »csárdás tempóban« írt »Jazz« táncok is, hozzá nem értő dilettáns zeneszerzőktől. Most azonban a »Színház és Divat« zeneműkiadó vállalata az igazi és eredeti amerikai »Jazz« tánc leírását megszerezte, s ennek alapján Hetényi-Heidberg Albert, sok népszerű tánc szerzője csinált egy pompás »Jazz«-t, a címe »City Jazz«. [...] Szellemes szövegét Szenes Andor kiváló szövegírónk írta, s így a »City-Jazz« egyben pompás énekszám is. Akik a »Jazz« tánc kottáját meg akarják venni, csak a »City-Jazz«-t kérjék, mert ez az eredeti.”⁴⁸

Láthatjuk tehát, a szórakoztatóipar hazai szereplői igen gyorsan reagáltak és alkalmazkodtak a Nyugaton dívó tömegkulturális fordulatokhoz. Különösen feltűnő az adaptáció sebessége, ha a futball századelős elterjedésének a keletkezés helyéhez képest húsz–harminc esztendő, a filmgyártásnak pedig az évtizedes „késésével” vetjük össze. A tér- és időtáv látványosan megrövidült, amint ez tíz év elteltével, a hangosfilm jóval bonyolultabb technológiai adaptációt megkövetelő elterjedésekor is tapasztalható volt. Azonban a nyugatabbra fekvő „közvetítőállomás” (Bécs, Párizs, London), velük a közvetettség mozzanata továbbra is megmaradt. Az új tánczene magyar zeneszerzőkkel, előadókkal, szövegekkel Magyarországon kiadott művei pedig – a *Medvetánc* alakult *Alexander's Ragtime Band* példájára – hibridet csiholtak két különböző zenekultúra felületének

érzéki, dühös elrugaszkodás, mintha azt rikkantaná a táncolója: egye fene a világháborút, lesz ez még rosszabbul is... [É]s minden népek között a hisztérikus Párizs járja a legvadabbul az újfajta kánkánt, és valósággal fölsikolt, hogy ezt az örömet most el akarják venni.” – *Sz. n.*: A fölzúdult Páris. Népszava, 1919. november 30. 5.

⁴⁸ A táncoló Amerikából [...]. Nemzeti Sport, 1920. január 20. 16. Hasonló hirdetés, amelyben már említik a jazz hazai művelőit és helyszíneit is: „Megjött a gyors... c. dal és tánc, a »Royal Orfeum« legújabb slágere, Pártos Jenő és Eleky Anny éneklí és táncolja az orfeumban, a közönség osztatlan tetszése mellett. A nálunk annyira divatos »Jazz« táncok közül kétségen kívül ez a tánc lett a legerterjedtebb, úgyannyira, hogy ma már minden cigány ezt húzza, és minden bar-ban erre táncolnak és énekelnek. A dal és tánc kottája most jelent meg a »Színház és Divat« zeneműkiadó-vállalat kiadásában, Budapest, VII. Károly körút 3., ahol 100 koronáért megkapható, valamint minden jobb könyv- és zeneműkereskedésben is. Ízléses címlapját Szánthó Imre festőművész rajzolta.” – Megjött a gyors... Nemzeti Sport, 1920. január 27. 2.

érintkezéséből. Ezt a gyakorlatot követte a Horthy-korszakban – sőt tulajdonképpen követi ma is – a könnyűzenei produkciók jelentős hányada.⁴⁹

Az új populáris dal, de különösen a hozzá kapcsolódó tánc befogadása azonban jóval explicitebb ellenállásba ütközött, mint egy-két évtizeddel korábban az új művészeti ágnak is tekintett mozgóképé vagy a nemzetek vértelen küzdelmeként is fölfogott labdarúgásé. 1922 farsangja után a pécsi rendőrkapitányság például betiltotta a shimmyt, tangót, one stepet, two stepet és foxtrotot. A hivatalos indoklás szerint ezek „sértik a közerkölcsöt, mert az erotikát szolgálják és nem a szórakozást”.⁵⁰ A rendőrség vagy más hatóság még számos településen eszközölt tiltást, és az egyházak is az új táncok ellen szólaltak fel. Az 1924. májusi tiszaföldvári csendőrbálon ugyanakkor „maga a tiszaföldvári járási csendőrparancsnok, Gereöffy Géza főhadnagy a járás területén betiltott »one-step« táncot lejtette, és azt annak ellenére folytatta, hogy az ellenőrzésre kirendelt Petyus András községi rendőrtanácsos a figyelmét erre a tiltásra felhívta. Patrubány [István főszolgabíró a megyei csendőrparancsnokhoz intézett] tiltakozó levelében kiemelte: *»Mit várhatok másoktól, ha épen a rend és hatósági intézkedések betartására hivatott testület vezetője nem respektálja a hatósági intézkedéseket?!«*” A onestep-kedvelő csendőrtiszt elleni eljárásban ugyanakkor „arra hívták fel Patrubány figyelmét, hogy a *»vans-tepp tudvalevőleg ma már közismerten bevett tánc és a legelőkelőbb körökben is szalonképes«*. Erre az érvre az alábbiakban reagált a főszolgabíró. *»Táncaesztétikai vitákba, illetve magyarázatába bocsátkozni itt nincs szándékomban, de annak ezúttal helye sincs, hanem csak annyit kívánok megjegyezni, miszerint a budapesti erkölcsökből nem kérek, azokat irányadóknak el nem ismerem s a falusi életbe átplántálni nem tűröm.«*”⁵¹ (Kiemelések az eredetiben.)

A vidék népének a „budapesti erkölcsök” átplántálásával meggyanúsított csendőrparancsnok mellett a várost megjárt cselédek, kereskedők, iparosok, olykor az uradalmi kastélyokban szolgáló inasok tanították meg igen hamar az „úri táncok” új divatját. Györfly István néprajztudós már 1922-ben imigyen tudósított: „Szűkebb hazámban, a Nagykunságon jártam a minap s úgy jött sora, hogy egy túrkevei lakodalomba kerültem. Az etnográfus mindig el van készülve, hogy a civilizáció valamelyik újabb vívmánya felüti fejét a jó vidéken, s legfeljebb egy mély sóhajással veszi tudomásul, hogy megint egy lépést tettünk a »nyugati

⁴⁹ Elég csupán a tánc típusok alapján rákeresni a korabeli hanglemezekre, hogy élénk tárljon a magyar szövegű és dalszerzőségű foxtrotok, tangók és egyebek tárháza: <https://hangtar.oszk.hu/>.

⁵⁰ Idézi *Vámos Eszter*: Dübörgő húszas évek Trianon után? Jazz és modern táncok az 1920-as évek Magyarországon. Újkor.hu, 2018. augusztus 3. (<https://ujkor.hu/content/duborgo-huszas-evек-trianon-utan-jazz-es-modern-tancok-az-1920-evек-magyarorszagan>, letöltés: 2023. okt. 10.)

⁵¹ *Bojtos Gábor*: Legyen tánc! Gereöffy Géza főhadnagy esete a „destruktív” táncokkal. – Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltára, 2021. április 28. (https://mnl.gov.hu/mnl/jnszml/hirek/legyen_tanc, letöltés: 2023. okt. 10.)

civilizáció» felé. Ami azonban a túrkevei lakodalomban látható volt, az már olyan megbotránkoztató haladást mutatott, hogy sóhajtással nem lehetett napirendre térni fölötte: Kuthen ivadéakai azon módon csizmában, nyakkendő nélkül one-stepet és tuszteppet táncoltak.”⁵² A meghonosodás történetének vidéki forrásai a helyi hatalom ellenállásán túl azt is példázzák, hogy nemcsak a zene, hanem a tánc is gyorsabb ütemben ágyazódott be a szórakozás fővároson kívüli gyakorlatába, mint a világháború előtt érkező vigalmi divatok, köztük az intézményesült mozi, labdarúgás vagy éppen a ragtime.

Az új táncok és a talpalávalót szolgáltató jazz bandek alkalmi vagy tartós betiltása mellett a legnagyobb horderejű ellendiskurzust a magyar népzene autentikus művelőiként számontartott cigányzenészek indították el (a sajtó „négerinváziót”, „négerhadjáratot” kiáltó orgánumainak hathatós támogatásával). Az elcsatolt területekről a trianoni Magyarországra emigrálni kényszerülő cigányzenészek munkanélküliséggel küzdöttek, és helyzetük – érvelésük szerint – a jazz bandek elterjedésével kiváltképp súlyossá vált.⁵³ A cigányzenészek lobbizásával egyetemben a belügyminiszter, Scitovszky Béla a közerkölcs zászlaját lobogtatva 1927-ben több rendelettel is szabályozta–szorgalmazta a társastánc új formái, az úgynevezett „rögtönzött táncok” betilthatóságát. (Az eseti intézkedést azonban inkább a helybéli rendőrkapitányságokra bízta.) Az egyik ilyen rendelet szövegében az erkölcs védelmén túl „a külföldről beszüremkedő káros befolyások” magyarázata is előkerült,⁵⁴ amely ma is ismerős eleme a globalizációellenes retorikának.

Reguláció és professzionalizáció (1925–1933)

Az említett belügyminiszteri föllépés azonban már a következő korszakhatáron túli esemény. A húszas évek közepén ugyanis mind az átalakulóban lévő populáris tánczenében, mind a periodizációhoz segítségül hívott, összehasonlítási alapul szolgáló mozgókép- és látványsportiparban olyan események következtek be, amelyek együttesen egy korszakjelölő határvonal meghúzására sarkallják a tömegkultúra történetének tanulmányozóját.

⁵² Idézi *Dóka Krisztina*: A magyar táncfolklór átalakulása 1896–1945. Doktori disszertáció (ELTE). Bp. 2011. 121.

⁵³ A korabeli jazz band egy definíciója: meghatározott hangszer-összeállítású tánczenekar, „amely a húszas évek során a vendéglátásban és a szórakoztatóiparban, tipikusan az éjszakai életben és a kávéházakban az amerikai nagyvárosokban ekkorra kialakult, több stílusárnyalatot magába foglaló zenét adta elő. A zenekar faji és etnikai összetétele az európai szintén gyakran vegyes volt, [...] de az autentikusnak tartott, követendő mintát minden esetben az afroamerikai énekes és hangszeres előadók adták”. – *Zipernovszky K.*: „Ki fog győzni” i. m. 71.

⁵⁴ Idézi *Zipernovszky K.*: „Ki fog győzni” i. m. 76. A belügyminiszteri fölbuzdulást végül a kultuszárca vezetője, Klebelsberg Kuno hűtötte le, hatásköri túllépésre figyelmeztetve kabinetbéli kollégáját.

Az évtized közepére, ahogyan az a táncoslábú csendőrpáncsnak elleni 1924-es vizsgálatban elhangzottakból kihüvelyezhető (a „vanstepp tudvalevőleg ma már közismerten bevett tánc és a legelőkelőbb körökben is szalonképes”), az első világhétség vége óta forrongó „társastáncmező” az évtized közepén „lehűlni”, normalizálódni látszott. Az országba egyre nívósabb, afroamerikai művészeket nem csak mutatónak szerződtető jazzprodukciók látogattak el, a fővárost az európai jazzkörforgás fontos állomásának rangjára emelve. Hogy a fekete amerikai eredetű szórakoztató muzsika tekintélye, művészi súlya elérte a kritikus tömeget, jelezte, hogy a kor neves formációjának, a Sam Wooding irányította Chocolate Kiddies-csoportnak az 1925. novemberi zenés–táncos műsorát⁵⁵ az a Bartók Béla is megtekintette, aki nemcsak George Gershwin műveit ismerte jól, de később, 1938-ban darabot írt a jazzlegenda Benny Goodman számára is.⁵⁶ Hasonló tendenciát jelez, hogy a kor zenetudósa, Molnár Antal monográfiát írt a jazz bandról.⁵⁷

A könnyűzene modern, immár több kontinensen divatozó műfajainak hazai történetébe a tömeges, tehát olcsó lemezgyártás mellett alighanem a rádiózás megjelenése és sebes elterjedése hozott újabb nagy fordulatot, ismét csak az évtized közepi választóvonal szükségét erősítve. A Magyarországon 1925 végén induló, de 1930-ban már több, mint 300 ezer előfizetőt vonzó rádiós műsorsugárzást jelentős részben könnyűzenei programok töltötték ki. A zenebarátok jazz bandet is rendszeresen hallgathattak – igaz, a cigányzenéhez képest jóval kisebb arányban.⁵⁸

Mi volt a helyzet az „új” tömegkultúra többi ágazatával?

Ami a labdarúgást illeti, az első világháborút követő évek ott is a turbulens időszaknak bizonyultak. Míg a pályán és a nézőtéren egyaránt elharapózott az

⁵⁵ „A jazztörténetírás egységesen úgy ítéli meg, hogy ezeknek az éveknek a legnagyobb jelentőségű, az előadás színvonalát tekintve is a legmagasabbra tehető európai turnéja a Sam Wooding vezette Chocolate Kiddies szereplése volt.” Két évvel később, 1927-ben a Frank Withers Stomp Jazzers adott huzamosabb ideig műsort Budapesten a Parisien Grill és a Royal Orpheum mulatókban. Utóbbi volt a helyszíne Joséphine Baker elhíresült 1928-as fellépésének is. – *Zipernovszky K.*: „Ki fog győzni” i. m. 74.

⁵⁶ *Retkes Attila*: Bartók Béla és a jazz. Új Holnap 5. (1994) 3. sz. 72–85.

⁵⁷ *Molnár Antal*: Jazzband. Bp. 1928.

⁵⁸ A pontos arányokat azért nehéz utólag meghatározni, mert a statisztika olyan zenei műsorokról (pl. katonazenekar, szórakoztató zenekari hangverseny, gramofon hangverseny) is számot ad, amelyeket a játszott művek ismerete alapján lehetne csak műfajilag besorolni. A hazai rádió 1929-es kínálatában az alábbi zenei programok szerepeltek (%-os arányban a teljes műsoridőhöz képest): cigányzene (9,6), énekar (1,3), filharmonikus és szimfonikus hangverseny (2,1), gramofon hangverseny (5,6), gramofon-opera a Stúdióból (0,2), hangverseny szólistákkal (12,5), hangverseny a Vigadóból (0,6), hangverseny a Zeneakadémiából (0,5), házikvartett (3,4), jazz band (1,7), kamarazene (1,3), katonazenekari hangverseny (3,9), könnyű és szórakoztató zenekari hangverseny (4,5), magyar nótáest cigánykísérettel (1,4), Magyar Királyi Operaház előadása (1,3), operaközvetítés belföldről (0,1), operaházi zenekar hangverseny (2,7), operaközvetítés külföldről (0,1) operettelőadás, közvetítés belföldről (0,4). Nem kizárt, hogy a felsoroltakon kívül a „külföldi átvitel” (0,7) és a „helyszíni közvetítés” (0,5) is tartalmazott zenét. – *Elekes Dezső*: Budapest szerepe Magyarország szellemi életében. (Budapesti Statisztikai Közlemények 85/1) Bp. 1938. 213.

erőszak,⁵⁹ megemelkedett a külföldre kivándorolt játékosok száma.⁶⁰ Ennek, valamint a játékosok teljesítményének titkolt jutalmazásából eredő botrányok hatására a Magyar Labdarúgó Szövetség ugyancsak az évtized közepén, 1926-ban bevezette a profizmust.⁶¹ Utóbbira a sport korifeusait a regionális futballpiac megváltozása is rákényszerítette, a játékosokat ugyanis Ausztriában 1924-től, Csehországban 1925-től legálisan fizethették. Vagyis fennállt a veszélye, hogy az amatőr magyar labdarúgók még nagyobb számban áramlanak majd külföldre. A sport népszerűsége tovább nőtt, egy-egy nemzetközi (kiváltképp osztrákokkal játszott) válogatott mérkőzésre 40 ezren is jegyet váltottak.⁶² Az évtized végén a sikerebb vagy nagyobb vállalkozókedvű csapatok hosszú mérkőzéssorozatokra utaztak Dél-, Közép- és Észak-Amerikába, elsősorban profitszerzés céljából. A nemzeti válogatottat ugyanakkor az első, Uruguayban rendezett világbajnokságra (1930) pénzühiány okán nem nevezték, a gazdasági világválsággal pedig a klubcsapatok tengerentúli túráinak is befellegzett.⁶³

Ahogy a régió más országaiban, a regnáló rendszer Magyarországon is jellemzően a két világháború között fedezte föl a sportban rejlő üzleti, de főként a rendszer- és nemzetépítési lehetőségeket. A labdarúgásra elsősorban a testnevelés és testmozgás egyéb területeinek finanszírozójaként tekintettek, habár a nemzetközi kapcsolatok és az országimázs erősítésében hasznát vették a futballsikereknek. A kormányzat mindazonáltal az egészséges, harcra kész nemzet eszményének inkább megfelelő tevékenységeket (iskolai testnevelés, leventemozgalom) támogatta.⁶⁴

A mozgókép népszerűsége az első világháború után a futballéhoz hasonlóan töretlenül ívelt fölfelé. Annál nagyobb károkat szenvedett a háború alatt 30%-kal zsugorodott, a Tanácsköztársaság idejére államosított mozihálózat, valamint a filmgyártás is. Míg az elsőt az állami beavatkozás, főként a moziengedélyek 1921-es belügyminiszteri újraosztása tizedelte meg (a moziengedélyeket kivették

⁵⁹ *Szegedi Péter*: „Ha a bajonett most nálam volna, keresztülszúrnám!” Futballerőszak a két háború közötti Kelet-Magyarországon. *Korall* 2. (2002) 7–8. sz. 155–186.

⁶⁰ *Szegedi Péter*: Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig. Bp. 2016. 217–258.

⁶¹ Magyarország a világon ötödikként legalizálta a profizmust. – *Szegedi P.*: Az első aranykor i. m. 9.

⁶² *Rákosi Jenő*: Sport mint művészet. *Új Idők* 31. (1925) 328.

⁶³ *Baráth K.*: A magyar futball i. m. 61–68.

⁶⁴ A sportirányítás legfelsőbb szerve az 1924-ben újjászervezett, a kultuszminisztérium ernyője alatt működő Országos Testnevelési Tanács lett. Az 1921-ben megszavazott, ám végrehajtani csak az évtized derekán kezdett testnevelési, azaz 1923. évi LIII. törvény értelmében „a befizetett összeg elsősorban a Nemzeti Stadionra, a testnevelési főiskolára, továbbá az olympiasok előkészítésére és költségeire, másodsorban és különös méltánylást érdemlő esetekben sporttestületek támogatására fordítandó”. Idézi és a futballra vonatkozó következményeit tárgyalja *Szegedi P.*: Az első aranykor i. m. 439. Továbbá lásd *Szikora Katalin*: Az első magyar testnevelési (sport) törvény megszületésének körülményei. *Hadtörténelmi Közlemények* 125. (2012) 531–541.

a tapasztalt üzemeltetők kezéből, hogy a háború kárvallottjait jutalmazza vele, mindenekelőtt a keresztény felekezetűeket),⁶⁵ az utóbbit a filmkészítők derékhadának (például Kertész Mihály, Korda fivérek) emigrációja, illetve a gazdasági helyzet, jelesül az alapanyag- és valutahiány sodorta nehéz helyzetbe. A mozisok és a nézők életének a filmcenzúra is a húszas években lett intézményesen része.⁶⁶

A legjelentősebb strukturális változást azonban az amerikai filmgyártásnak és -forgalmazásnak az első világháború idején kialakult gazdasági és szakmai fölénye okozta szerte Európában, így Magyarországon is. Bár protekcionista intézkedésekkel az európai államok szinte mindegyike megpróbálta lelassítani az amerikai filmhengert, az évtized közepére nyilvánvalóvá lett, hogy a kontinens filmgyártásának meg kell hajolnia a tengerentúli alkotások látványossága (másképp: az európai filmesek számára megfizethetetlen gyártási költsége), valamint a hollywoodi történetmesélés vonzereje előtt. A nézők ugyanis hamar megkedvelték a tengerentúli filmeket.⁶⁷

Ennek következtében szintén az évtized közepének krónikájába róhatjuk föl azt az eseményt, hogy – a weimari Németországhoz és a régió többi államához hasonlóan – Magyarországon is bejegyeztették magukat a nagy hollywoodi stúdiók forgalmazással foglalkozó leányvállalatai. Ezek között külön megemlíten-dő a Fanamet, azaz a Paramount, a Metro-Goldwyn és a First National fúziójából keletkező forgalmazó tröszt, amely Berlin után Kelet-, illetve Dél-Európa számos más államában is megtelepedett, beleértve Magyarországot is (1926). A Fanamet működését késleltette a magyar filmgyártás újjáélesztését célzó filmipari rendelet, amely előírta, hogy a forgalmazóknak 1926. január 1-től az importált filmek egy-egy métere után 3000 koronát kell fizetniük, ezen fölül minden bemutatott harminc külföldi alkotás után kötelesek forgatni egy magyart is. A tengerentúli forgalmazókból olyan heves ellenállást váltott ki a tervezet, hogy az amerikai nagykövet lépett föl az érdekében a magyar kormány-nál.⁶⁸ Az *Est* a tárgyalásokról tudósítva aláhúzta, hogy „a magyar mozgalom csak folyománya annak az Európa-szerte megindult kétségbeesett védekezésnek az amerikai filmek ellen, amelyek elárasztották az egész világot, és lehetetlenné

⁶⁵ Fabó B.: A moziépítéset i. m. 210–212.

⁶⁶ Záhonyi-Ábel Márk: Filmcenzúra Magyarországon a Horthy-korszak első évtizedében. Médiakutató 13. (2012) 2. sz. 91–101.

⁶⁷ Az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság 1925-től közölt adatai szerint az alábbi %-os arányban estek át a kötelező cenzúrán a filmek (csak az első három helyezett és Magyarország): 1925-ben: USA 65,25, Németország 15, Franciaország 7,5 (Magyarország 3); 1938-ban: USA 43, Németország 14,32, Franciaország 12,03 (Magyarország 21,5). Megjegyzendő, hogy a válság utolsó éveiben az amerikai és a német filmimport szinte teljesen kiegyenlítőddött, mindkettő 40% körüli arányt ért el. – Záhonyi-Ábel Márk: Külföldi filmek a Horthy-korszak Magyarországon. In: Nyitott-zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció, 1914–1949. Szerk. Feitl István. Bp. 2013. 240.

⁶⁸ Sz. n.: Az amerikaiak kieroszakolják a filmrendelet revízióját. Az Est, 1926. február 17. 14.

tették az európai filmiparok bárminemű terjeszkedését.”⁶⁹ Az „amerikai–magyar filmháborúban” a hazai filmesek érdekeit az 1925-ben életre hívott és a kereskedelmi miniszter alá rendelt kormány szerv, a Filmipari Alap képviselte. Az Alap valamivel később megszerezte a csődbe jutott Corvin Filmgyár műtermét, hogy ebben a hamarosan modernizált és Hunniának átkeresztelt stúdióban, a Mafilm elődjében kezdődjék majd meg – a harmincas évek nyitányaként – a magyar filmgyártás termékeny hangosfilmkorszaka.

A befogadói gyakorlatok módosulására abból is következtethetünk, ahogyan a moziépítészet változott. Szintén a húszas évek közepén tűntek el a régimódi, a technikai, biztonsági és egészségügyi követelményeknek meg nem felelő kisebb mozik, és kezdődött el egy kényesebb nézői ízlést szem előtt tartó felújítási–modernizálási hullám. Ezzel egyidőben gyarapodtak a többszáz fő befogására alkalmas elegáns, korszerű, akár nyitható tetővel is felszerelt mozgóképszínházak, köztük az UFA és a Fórum.⁷⁰ A gazdasági válság a szórakozás helyszínei, így a mozik között is „rendet vágott”, de a „tisztulási” folyamatot ugyanezekben az években a jelentős anyagi beruházást megkövetelő hangosfilm átállás is felgyorsította. Az amerikai hangosfilmgyártás sorrendben második terméke, a *The Singing Fool* (1928) már 1929-ben eljutott a hazai nézőkhöz, 1931-re, az első magyarul beszélő filmek bemutatásának évére pedig 505 moziból 198 szerezte be a lejátszáshoz szükséges berendezést.⁷¹ (Kényszerűen, hiszen a némafilmgyártás lényegében megszűnt.)

Azonban tévedés volna úgy vélnünk, hogy a némafilmmel az univerzális tetőzés lehetősége is megszűnt, feltételezve, hogy a hangosfilm a nyelvek különbségével elválasztotta egymástól a globális tömegfilmkultúra közönségének eltérő anyanyelvű csoportjait, és így deglobalizációs hullámot keltett a szórakoztatóiparnak ezen a területén. Azon túl ugyanis, hogy a játékfilmek feliratozása már az első világháború előtt bevett szokássá vált,⁷² az angol nyelv szűk körű ismerete a hangosfilmkorszakban sem lassította le az amerikai filmek hazai

⁶⁹ Sz. n.: A kormány megegyezett az amerikai filmesekkel. Az Est, 1926. február 24. 6.

⁷⁰ *Fabó B.*: A moziépítészet i. m. 218–220. A populáris zene fontosságára mi más mutatna rá jobban, mint az, hogy „Az éneklő bolond”-ot megelőző első hangosfilm a „The Jazz Singer” címet kapta. Szintúgy tanulságos, hogy az első magyar hangosfilm, „A kék bálvány” egy „amerikai” film: ott kezd új életet a vagyonát veszített, Jávor Pál alakította báró. – *Baski Sándor*: A kék bálvány. Nemzeti Filmintézet, Alapfilmek (<https://nfi.hu/alapfilmek-1/alapfilmek-filmek/jatekfilm/a-kek-balvany.html>, letöltés: 2023. okt. 10.)

⁷¹ A mozik Budapesten 1932-re, a városokban és nagyközségekben 1934-re, vidéken 1936-ra tértek át a hangosfilmre – kivéve azt a tucatot, amely inkább megszűnt. – *Fabó B.*: A moziépítészet i. m. 222.

⁷² Radó István – saját bevallása szerint – nem tudta kinyomozni, mikor indult a filmfeliratozás Magyarországon, ő maga 1910-ben kezdte ezt a munkát joghallgatóként. A korban a feliratozókat, fordítókat nevezték filmdramaturgnak. – *Radó István*: Egy filmdramaturg emlékiratai. Kézirat. Filmarchívum, raktári jelzet: Ké 201/10. 14–15.

diadalmenetét. Holott még a német filmek terjesztésével foglalkozó és a hasonló német filmgyárral szoros kapcsolatot ápoló UFA Részvénytársaság 1931. évi igazgatósági jelentése is ellenkező elvárásokról tanúskodik. Az UFA remélte, hogy a hangosfilm a nyelvismeret okán előnyt biztosít majd a német filmek számára. Ám „[...] kiderült, hogy a magyar közönség néhány nagyváros kivételével a német nyelvet egyáltalán nem érti. A nagyobb városok lakosságának is csak egy része az, amely a német nyelvű filmet megérti, és így a könnyebb megérthetőség előnye teljesen elveszett. Ezzel szemben az amerikai filmek versenyképessége növekedett, mert az amerikai filmgyárak, számolva a nyelvi nehézségekkel, pazar kiállítású revue filmeket hoztak forgalomba, amelyek újdonság erejével hatottak, és a nyelvi nehézségeken a nézőközönséget átsegítették. Mindehhez járult még az is, hogy anyagi eszközök hiányában a mozgósínházak igen kis része rendezkedett csak be hangosfilmek előadására, és így bekövetkezett az, hogy a mozgósínházak túlnyomó része megszűnt azért, mert néma filmet gyártás hiányában nem kapott, hangvisszaadó készüléket anyagi eszközök hiányában beszerezni nem tudott, és az általános nyomorúságtól egyébként is sújtva, kénytelen volt üzemét megszüntetni.”⁷³

Konszolidáció és közreműködés (1933–1938)

A gazdasági világválság következményeit bizonyosan megérezték az új szórakoztató műfajok szolgáltatói és fogyasztói is, ám hogy milyen mértékben, annak a földelésére leginkább a mozi területéről rendelkezem adatokkal.⁷⁴ Ott sem feltétlenül megbízhatóakkal, hiszen a mozik világában, akárcsak a mulatókban, kezdettől meglehetősen fluktuáció volt tapasztalható – a gyártás, forgalmazás és bemutatás intézményei folyamatosan keletkeztek és szűntek meg. Az 1927/28-as idényben Magyarországon 524 mozi működött (17% Budapesten), 180 049 férőhellyel (Budapest: 23,1%), 157 648 előadással (Budapest: 47,4%), 23 326 000 eladott jeggyel (Budapest: 47,1%). Az 1934/35-ös számok: 410 mozi (18,3%), 152 615 férőhely (23,9%), 148 995 előadás (46%), 18 509 000 jegy (41,7%).⁷⁵ Vagyis a visszaesés közel sem volt drasztikus.

⁷³ BFL VII. e Pesti (1875-től) Budapesti Királyi Törvényszék (1946-tól Budapesti Törvényszék) iratai (1872–1950), cégbírói iratok (1876–1949), Ufa Filmipari és Filmkereskedelmi Rt. (1923–1963). Közgylési jegyzőkönyv, 1931. szept. 1., 23564/1924.

⁷⁴ A játékosoknak a válság folyamánként megindult újabb emigrációs hullámát „második futball-expanzióknak” nevezi *Szegedi P.*: Az első aranykor i. m. 403.

⁷⁵ *Elekes D.*: Budapest szerepe i. m. 193. Az előadások és az eladott jegyek 1934/35. évi adatairól az összesnél (410) valamivel kevesebb, 395, illetve 345 mozi nyilatkozott. Érdemes egy pillantást vetni a budapesti mozik számának hosszú távú alakulására is: a kezdetektől 1938-ig tartó időszak csúcsát 114 mozi jelentette (1913), ami 1918-ra 77-re esett vissza, 1934-ben pedig 73-ra. A férőhelyek száma

Ami a harmincas évek derekát illeti, a kultúra minden területén elsősorban az alkotókra és alkotásokra koncentráló történeti elbeszélések – a húszas évekhez képest – már egy menetrendszerűen működő, paradigmatiszta fordulatoktól és új szempontokat érvényesítő vagy különösen kiélezett vitáktól mentes szórakoztatóipart tárnak elénk. Ennélfogva a válság évei, valamint a kultúra terepén dolgozók diszkriminációját is célzó zsidótörvények meghozatala között a tömegkultúra konszolidációs időszakáról beszélhetünk. Azaz egy olyan időszokról, amelyben körvonalazódott, hogy az előző évtizedek újdonsült szórakoztató műfajai és kikapcsolódási módjai közül melyek maradnak tartósan életben.⁷⁶ A jazz bandek ekkor már otthonra találtak a fővárosi mulatók és a vidéki szállodák tánctermeiben, az új táncok egy része⁷⁷ bekerült a csárdás és a keringő mellé, az előkelő bálók és a gramofonos háziestek táncrendjeibe.⁷⁸ A magyar mozinéző és -üzemeltető továbbra is az amerikai filmeket részesítette előnyben, ámbár egyre több magyar film vetült a vásznakra. A magyar futball nimbusza ebben az évtizedben jutott története egyik csúcsára a válogatottnak a franciaországi világbajnokságon (1938) kivívott ezüstérmével. A nézők eddigre hozzászokhattak a bajnokságok menetrendjéhez,⁷⁹ sőt a régió klubcsapatainak sűrű szerepléseihez is, hiszen a transznacionalitás ideálképe, az 1927-től megrendezett Közép-európai (azaz Mitropa) Kupa találkozóin a kisantant államainak legjobb egyesületei csakúgy színre léptek, mint Ausztriáé, Magyarorszáé, Olaszorszáé vagy Svájcé. A Nemzeti

ugyanezen években: 31 658 (1913), 25 852 (1918), 35 304 (1934). A férőhelycsúcs (43 385) éve 1929 volt. – Uo. 194.

⁷⁶ A harmincas évek konszolidációs jellegét támasztja alá, hogy az öltözködés, a testápolás vagy épp a vakáció terepére az első világháború után megérkező újdonságok ugyancsak ekkor válnak végérvényesen megszokottá. Lásd *Mohácsi Gergely*: Szép, erős, egészséges: szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében. *Korall* 2. (2002) 7–8. sz. 34–55.; *Baráth Katalin*: Titkolt tekintetek: a nap-szemüveg elterjedése és színváltozásai Magyarországon (1900–1944). *Me.dok* 17. (2022) 3. sz. 5–39.

⁷⁷ Csak a hozzáférhető korabeli lemezfelvételekből (<https://hangtar.oszk.hu/>) kiindulva mindenekelőtt a tangó, a foxtrott és a slowfox lett tartósan része a társastánckultúrának. Utóbbi a jelen dolgozatban vizsgált tömegkultúra-műfajok közül talán a legkevésbé kutatott terület, de a korabeli táncdalok zene- és szövegvilága is több irodalom- és társadalomtörténeti figyelmet igényelne.

⁷⁸ „Ma már a tanulmányozások és a kísérletezések kora lejárt. A jazz visszahúzódtott szerény szórakoztató zenének. Viszont e minőségében a világ szórakozni vágyó közönségének közkinccse. [...] Mégis, amióta kiderült, hogy sem világmegrontó, sem világhódító tervei nincsenek, kevesebb szó esik róla. Sem híveinek, sem ellenségeinek a táborra nem növekszik”, foglalta szóba a konszolidációt a jazz band már említett monográfiusa, Molnár Antal. – *Dr. Molnár Jenő Antal*: Huszonöt éves a jazz. *A Pesti Hírlap* Naptára 1939. 239.

⁷⁹ A futball vidéki meghonosodásának ütemét jelzi, hogy míg az első hazai bajnokságot az MLSZ 1901-ben írta ki, az első vidéki, négy kerületre osztott meccsorozatot 1907-ben, ám a színvonal-különbség miatt a fővárosi és vidéki csapatok csak 1926-tól játszottak ugyanabban a versenykiírásban. – *Szegedi P.*: Az első aranykor i. m. 34–35.

Stadiont azonban hosszas tervezés után sem sikerült megépíteni, legalábbis ebben az érában.⁸⁰

„A világ társadalmi között kialakuló kölcsönös függés erősödése”, említettem a dolgozat elején a Tomka-féle globalizációfogalom három tartópillérének egyikét. Eleddig kevés szó esett arról, milyen mértékben kapcsolódtak be a magyarok a tömegkultúra új jelenségeinek globális körforgásába, és függött-e a hozzájárulásuktól az adott tömegkulturális jelenség léte, működése, alakulása. Erre a kérdésre, mivel a kultúra számokkal kevésbé leírható, mérhető dimenziójáról van szó, meglehetősen nehéz arányokkal vagy százalékokkal válaszolni. Helyette inkább úgy érdemes föltenni a kérdést: globális volna-e a kultúra szóban forgó szegmense a világ kultúráinak hozzájárulása nélkül? Aligha – hangozna a válasz. Mint láthattuk, sem a jazz, sem a mozi vagy a foci befogadását, mindennapos gyakorlattá mélyülését nem kísérte a kibocsátó kultúrák kényszere. Még a hollywoodi film gazdasági túlereje sem lett volna egyedül elég a világ más tájain élő közönség moziszkéhez szögezéséhez – kivéve persze, ha a befogadókat passzív, kiszolgáltatott, saját identikus és közösségi kultúrával, szocializációval nem rendelkező fogyasztóknak tekintjük, nem pedig a kultúra (mint kommunikáció) résztvevőinek. Bár a jelen tanulmánynak nem célja az úgynevezett „hétköznapi ember” és az egyes társadalmi rétegek korabeli kultúrafogyasztási szokásairól közvetlen és átfogó képet alkotni, annyit a megemlített esetek alapján is kijelenthetünk, hogy 1) az új, globalizálódó szórakozási formák a fővárosi közönségtől egyre gyorsabban jutottak el akár a falvak népéig, és hogy 2) e formák idővel lokális tartalommal töltődtek meg, így képessé lettek a helyi vagy épp nemzeti identitás kifejezésére, építésére – a táncdalszövegektől a filmekben elmesélt történeteken át a futballmérkőzésekig.

A modern tömegkultúra globális körforgásába a magyar befogadók ennél személyesebb módon is bekapcsolódtak. A magyar filmipar Berlinben, Londonban, Hollywoodban állomásozó emigránsairól már esett szó – tegyük hozzá, az emigráció a tárgyalt időszak nagy részében nem jelentett soha vissza nem térést.⁸¹ Ugyancsak utaltam a globális futballnyilvánosságot nemcsak a nemzetközi körútjaikon, de az olasz, német, sőt dél-amerikai csapatokhoz játékosként, majd edzőként elszegődve alakító magyar labdarúgókra, akik – cseh és osztrák

⁸⁰ Zeidler Miklós: A Nemzeti Stadiontól a Népstadionig. In: Tanulmányok Budapest múltjából 26. (Budapest várostörténeti monográfiái 35.) Bp. 1997. 9–87.

⁸¹ Van olyan elképzelés, amely szerint az Osztrák–Magyar Monarchia művészi hagyománya – közte az operettkultúrával – döntő befolyást gyakorolt az amerikai filmre a Monarchia területén szocializálódott, majd kivándorló filmalkotók (színészek, rendezők, zeneszerzők stb.) tevékenységén keresztül. – *Muszatics Péter*: Bécs, Budapest, Hollywood. Ausztria–Magyarország hatása az amerikai filmre. Bp. 2018.

pályatársaikkal egyetemben – világszerte elterjesztették az úgynevezett „dunai iskola” játékfölfogást.⁸²

A fekete amerikai hagyományokat érvényesítő tánczene hazai művelőinek effajta „globális hozzájárulása” kevésbé ismert, kevésbé tűnik jelentősnek. Annyi bizonyos, hogy az új műfaj kitapasztalásához (egyben pénzkereseti céllal) a zeneszerek rendszerint hónapokra, évekre külföldre, nem ritkán Amerikába utaztak, és bárók, mulatók, óceánjárók soknemzetiségű zenekarokban játszva sajátították el a megfelelő technikát, zenei jellegzetességeket. A hazai jazztörténet több olyan világvándort nevesít, akik huzamos ideig a legkülönbözőbb zenekarok tagjaként működtek. Ilyen például a Borneóig jutó dobos (és önéletrajzíró) Orlay Jenő „Chappy”, az Oslóban is muzsikáló klarinétos-énekes Buttola Ede vagy a több hangszeren remeklő, Párizsban tanuló és zenélő Herrer Pál, a hegedűs Radics Gábor (Gabriel), aki éveken át vezette Joséphine Baker nemzetközi kísérezzenekarárt.⁸³ A korai jazztörténetben különösen fontos szerep jutott a zeneszerző Seiber Mátyásnak, Kodály tanítványának. Seiber 1927-ben szintén elszegődött egy évre egy tengerjáró jazz-zenekarába, onnan viszont egyenesen a frankfurti konzervatórium frissen indított jazzprogramjába került oktatóként. Ez volt a világ első olyan programja, ahol akadémiai keretek között tanítottak jazzt, és mint ilyen, számtalan támadást kellett visszavernie. A frankfurti években elméleti munkákat is közlő Seiber a zsidó és külföldi tanárokat sújtó 1933-as elbocsátási hullám során veszítette el állását. Egy rövid budapesti és oroszországi kitérő után életre szólóan Angliába emigrált, zeneszerzői és kórusműszakértői munkásságával ott fejtett ki jelentős hatást.⁸⁴

Tanulságok

Hogyan, milyen lépésekben ágyazódtak be a szórakozás Nyugatról érkező új formái a szabadidő eltöltésének meglévő rendjébe Magyarországon a 20. század első felében? Dolgozatomban a választ rejtő története(ke)t igyekeztem fölvezetni, előszörban a korabeli szóhasználattal jazznek nevezett tánczene, másodsorban – a tánczenével összevetve – a mozi és a labdarúgás (mint szórakoztatás) szintúgy a 19. század végétől írható hazai krónikájával.

Az új típusú szórakozás e történeteinek áttekintése mindenekelőtt azzal a tapasztalattal járt, hogy a terjedés üteme eltérhet műfajonként, terenként és

⁸² *Jonathan Wilson: The Names Heard Long Ago: How the Golden Age of Hungarian Soccer Shaped the Modern Game.* London 2019.

⁸³ *Jávorszky B.: A magyar jazz i. m. 47–50.*

⁸⁴ *Kathryn Smith Bowers: Egy váratlan fordulat Seiber Mátyás pályafutásában. Parlando 42. (2000) 1. sz. 24–36.*

időszakonként (az új divatok érkezése és eltanulása az első világháború után ütemet váltott). A példák nyelvére fordítva: a mozi lett a leggyorsabban közkedvelt, miközben a futball csak lassan jutott ki a fővárosból, az előjazznek tekintett ragtime pedig alig. Az első világháború után jelentkező jazz és az új táncok ezzel szemben egy-két éven belül a falvakba is tartósan beköltöztek.

Ami a korszakolást illeti, a lappangás néhány éve után, a 20. század első évtizedének végén az új formák „kritikus tömeget” tudtak megszólítani ahhoz, hogy intézményesülésük megkezdődhessék. Ebben a passzívabb, „befogadó”, elsajátító szakaszt követő fázisban a szórakoztatóipar hazai szereplői (filmkészítők, futballjátékosok) aktívan bekapcsolódtak az új műfajok nemzetközi körforgásába – ha tetszik: a bontakozó kulturális globalizációba.

A húszas évek eleje nemcsak a gazdaságban és a politikai életben, de a szórakozás terén is turbulens időszakkal bizonyult: a szórakozás új formái, élükön az afroamerikai gyökerű zenével és táncokkal a beágyazódás század eleji tempójánál jóval gyorsabban hódították meg a háború múltán szórakozni vágyó tömegeket, morális pánikot váltva ki a közönség nehezebben csábuló rétegeiből. (Ezt a pánikot mind az az elképzelés, hogy a mozifilmek erkölcstelenségre és erőszakosságra „hajlamosítanak”, mind a sport világában fölbukkanó pénz ki tudta, tudja váltani.) A szabályozás hatósági igénye korán fölmerült minden új szórakoztató műfaj történetében, az intézményesülés, a rendszeressé, szokássá alakulás pedig minden esetben határozottabbá tette ezt az igényt. A helyi és a központi hatalom regulációs törekvése megmutatkozhatott az adó mértékében, az engedélyek kiadásának korlátozásában, a rendőri jelenlét előírásában, az államosításban, a cenzúrázásban, a felekezeti diszkriminációban, a betiltásokról nem is szólva. Az állami beavatkozásnak legnagyobb mértékben a mozi volt kitéve – az első világháború végétől tulajdonképpen folyamatosan –, amit részben a filmgyártás finansziális kiszolgáltatottsága indokolt, továbbá a filmforgalmazás, moziüzemeltetés lukratívnak tetsző tevékenysége, illetőleg a protekcionista reflexeket kiváltó hollywoodi térhódítás. A hatalom a húszas években ébredt rá látványosan és reagált érzékenyen a nemzet- és az országimázs-építésnek mind a filmgyártásban, mind a sportban rejlő lehetőségeire, a zene és a tánc új jelenségeit pedig a kulturális önvédelem és az erkölcsi paternalizmus jegyében igyekezett ellenőrzése alá vonni.

Abban a konszolidációsnak is nevezhető időszakban, amely az évtized második felében kezdődött, és a szórakoztatóipart is érintő gazdasági világválság letűntével végződött, a tömegkultúra új műfajai megszűntek újnak lenni, és tartósan beépültek a szabadidő eltöltésének gyakorlatába. Ekkorra nyilvánvalóvá vált, hogy a főként amerikai filmekkel jelentkező mozi, a nemzetközi sikereket és közösségi sikerélményt szállító labdarúgás, valamint a klasszikus képzettségű zeneművészek érdeklődését is kiváltó jazz immár a hazai tömegkultúra része. Az is

világos, hogy az új műfajok nem törölték el a hagyományosnak és a nemzetinek tekintett kultúrát vagy szórakozásmódokat, sokkal inkább felzárkóztak melléjük, újabb „fogásként” a kulturális fogyasztás „menüjében”. Ezeket az újabb fogásokat ugyanakkor már a világ számos táján ismerték és fogyasztották.

A tömegkultúra tárgyalt jelenségeit valamely konkrét államalakulathoz vagy nemzethez láncolni megkérdőjelezhető eljárás onnantól kezdve, hogy e jelenségek kiáramoltak keletkezési helyükről. Abból következtetve, ahogyan a hazai szórakoztatóipar szolgáltatói és közönsége bekapcsolódott a körforgásba, ahogyan elsajátították a műfajok szabályait, és saját tartalommal, jelentéssel töltötték meg, indokoltabbnak tűnik a tömegkultúra e globalizálódó műfajait sajátos entitásnak, afféle kommunikációs keretrendszernek tekinteni, amelynek tartalmát, jelentéseit a részvétel különböző fokain álló befogadók szünet nélkül alakítják. Hiszen a globális tömegkultúra köröző–keringő természetéről már az első fázisok „körutazó” szereplői tanúságot tettek akkor, amikor európai vagy tengerentúli turnéra vitték filmfelvevő és -vetítő gépezetüket, játék- és tánc tudásukat, szinkópált ritmusú zeneművészetüket.

THE IMPLANTATION OF THE GLOBAL GENRES OF MASS CULTURE IN HUNGARY IN THE EARLY 20TH CENTURY

(A Periodization Outline)

By Katalin Baráth

SUMMARY

The aim of the study is to establish the chronology of the implantation of new forms Western entertainment in the existing order of recreation in Hungary, using the examples of dance music called jazz, cinema and football.

It was on the eve of World War I that the new forms reached a „critical mass” and thus started to institutionalize. The actors of Hungarian entertainment industry joined then actively the international circulation of new genres, the emerging cultural globalization. The early 1920s were in this respect also an especially turbulent period: new forms of entertainment, led by dance music of Afro-American roots, conquered the masses with increasing speed, causing moral panic in certain circles. Although the need for regulation appeared earlier, it was in this decade that the authorities became aware of the opportunities of shaping the image of nation and country alike provided by the new mass culture.

From the late 1920s on, while the new genres of mass culture became solidly embedded in the practice of popular recreation, this did not involve the disappearance of traditional forms of entertainment, but rather resulted in their simultaneous existence.

VÍZERŐMŰVEK ÉS KÖRNYEZETVÉDŐ MOZGALMAK

Adalékok az 1980-as évek osztrák–magyar kapcsolataihoz*

A környezeti problémák nem érnek véget az államhatároknál. A környezetvédelem a 20. század második felében vált politikai témává Európában.¹ Az 1970-es évek olajválságai események egész láncolatát indították el, amit Joachim Radkau „nagy láncreakciónak” nevezett.² Állami szinten környezetvédelmi jogszabályokat hoztak, külön minisztériumokat állítottak fel mind a keleti, mind a nyugati blokk országaiban.³ A nemzetközi politikai színtéren pedig hatalmas visszhangot kaptak a Római Klub jelentései, valamint az ENSZ 1972. évi világkonferenciája, amit e tárgyban tartottak Stockholmban.⁴ Magyarországon 1976-ban fogadták el az emberi környezet védelméről szóló törvényt,⁵ 1988-ban pedig (egy évvel a rendszerváltozás előtt) saját tárcát kapott a kérdéskör: ez lett a Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Minisztérium.⁶

Az események kísérőjelensége volt, hogy az országokon belül megszerveződő környezetvédő mozgalmak összekapcsolódtak egymással. Ennek eredményeként az Európai Parlament első, közvetlen választásán, 1979-ben már fellépett egy zöld párt (Die Grünen) is,⁷ és 1984-ben – Európában elsőként – az NSZK-ban bejutottak a zöldek a szövetségi parlamentbe.⁸ A keleti blokkban is az 1970-es évek végén jelentek meg az első környezetvédő csoportok: az NDK-ban az evangélikus egyház égisze alatt, a térség többi országában pedig önálló szerveződés-ként. Először Lengyelországban alakult meg a Lengyel Ökológiai Klub 1979-ben, majd Magyarországon és Csehszlovákiában néhány hasonló szervezet pár évvel

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizáció-történeti Kutatócsoport (a projekt száma: 0322107) támogatásával készült.

¹ *Christian Wenkel et al.*: Editors' Introduction. In: *The Environment and the European Public Sphere: Perceptions, Actors, Policies*. Eds. Christian Wenkel et al. Winwick 2020. 3–14.

² *Joachim Radkau*: The Great Chain Reaction. The “Ecological Revolution” in and around 1970. In: *Uő: The Age of Ecology*. Cambridge 2014. 79–113, itt 79.

³ *Michel Dupuy*: The Western European Public Sphere and the Environment in Eastern Europe During the Cold War: Between Model, Utilisation and Denunciation. In: *The Environment and the European Public Sphere* i. m. 70.

⁴ *Radkau, J.*: The Great Chain Reaction i. m. 84.

⁵ 1976: II. tv. az emberi környezet védelméről. Magyar Közlöny (1976) 20. sz. 318–323.

⁶ *Faragó Tibor*: A hazai környezetügy az elmúlt negyedszázadban. Tények, adatok, előzmények és nemzetközi háttér. Bp. 2013. 9., 36.

⁷ *Wenkel, Ch. et al.*: Editors' Introduction i. m. 7., 13.

⁸ *Paár Ádám*: A zöld mozgalmak esztörténeti gyökerei Magyarországon. Kommentár 15. (2020) 1. sz. 66–76., itt 73.

később.⁹ A környezetvédők célja nyugaton az állammal és a vállalati szektorral szemben való fellépés volt. A globalizáció előrehaladtával a transznacionális cégek ellenében már nemzetközi civil szervezetek is sikra száltak.¹⁰ Keleten a pártállami diktatúra miatt az állam és a vállalatok valójában nem számítottak külön aktornak, és a cselekvési tér és a nemzetközi kapcsolatok is csak nagyon szűkre szabottan léteztek. Magyarországon már néhány évvel korábban is tevékenykedtek természetvédő körök (az 1974-ben alapított Magyar Madártani Egyesület, az 1970-es évek végén létrejött Bükki Nemzeti Park Baráti Köre, az 1983-ban megalakult ELTE Természetvédelmi Klub), de ezek politikamentes egyesületek voltak.¹¹ A politikai fellépésre való tömeges igény egészen a Duna-mozgalomig, a bős–nagymarosi vízlépcső ellen való tiltakozásokig nem is jelentkezett.

Több dunai vízerőmű tervezése is folyt ebben az időszakban: Bécs és Pozsony között az ausztriai Hainburgnál, a Csehszlovákiához tartozó, Pozsony alatti Bősnél (Gabčíkovo), valamint Magyarországon, Budapeستől északra, Nagymarosnál. Ezeket a vállalkozásokat nem csupán a folyó kapcsolta össze, hanem az építkezések megvalósítását szorgalmazó politikai kapcsolatok és a tervek ellen fellépő tüntetések is. Mivel az Ausztria és Magyarország (illetve Csehszlovákia) közötti határ egyben a nyugati és a keleti blokkot is elválasztotta, az országok környezetvédőinek kapcsolatfelvételéből és együttműködéséből nemzetközi szintű összefüggéseket is feltárhatunk. A helyi mozgalmak ráadásul gyakran kerültek kapcsolatba nemzetközi civil szervezetekkel is, sőt akár részükké is válhattak, ami egyben a globalizáció térhódítását is jelzi. (Az INGO-k száma a II. világháború után nőtt meg.)¹²

A környezetvédelmet célul kitűző szervezetek vasfüggönyön átívelő kapcsolatai csak nehezen jöttek létre. Ennek elsősorban politikai okai voltak. A két német állam (NDK és NSZK) aktivistáinak helyzetét legalább valamelyest megkönnyítette a közös nyelv.¹³ A kelet-európai környezetvédelmi mozgalmak többsége

⁹ Dupuy, M.: The Western European Public Sphere and the Environment i. m. 79.

¹⁰ Peter Newell: Environmental NGOs and Globalization. The Governance of The TNCs. In: Global Social Movements. Eds. Robin Cohen – Shirin Rai. London–New York 2000. 117–133.

¹¹ Schmuck Erzsébet: A zöld mozgalom. In: Tények Könyve. Zöld. Szerk. Kereszty András. Bp. 1998. 351–352.

¹² INGO: International Non-Governmental Organization, azaz 'nemzetközi nem-kormányzati szervezet'. – John Boli – George M. Thomas: World Culture in the World Polity: A Century of International Non-Governmental Organization. American Sociological Review 62. (1997) 2. sz. 171.

¹³ Astrid Mignon Kirchhof – John Robert McNeill: Introduction. Environmentalism, Environmental Policy, Capitalism, and Communism. In: Nature and the Iron Curtain. Environmental Policy and Social Movements in Communist and Capitalist Countries 1945–1990. Eds. Astrid Mignon Kirchhof – John Robert McNeill. (Russian and East European Studies) Pittsburgh 2019. 9.; Astrid Mignon Kirchhof: The Impact of East German Nature Conservationists on the European Environmental Consciousness in the Twentieth Century. In: The Environment and the European Public Sphere i. m. 106–107.

ugyan hazai alapítású volt, és saját országának problémáira fókuszált, a nyugati szervezetekkel való kapcsolatok segítségükre voltak szerveződésükben és érdekérvényesítésükben.¹⁴ A környezetvédelem ügye az egyes országokban más és más hangsúllyal jelent meg a kommunista államok közéletében. Amíg Erich Honecker keményvonalas NDK-jában a kérdés a tüntetések középpontjában állt, addig Lengyelországban marginálisabb témának bizonyult. Itt azonban – az NDK-hoz képest viszonylag nagyobb szabadság miatt – az aktivisták könnyebben ki tudták építeni hálózataikat.¹⁵ Csehszlovákiában pedig a disszidensekből álló Charta '77 csoport képes volt a Csehszlovák Tudományos Akadémián és egyéb csatornákon keresztül közvetítő szerepet játszani Nyugat és Kelet között.¹⁶ A gorbacsovi reformok idején a Szovjetunió környezeti problémáiról egyre több részletes beszámoló jutott el Nyugatra.¹⁷ A keleti blokk környezetvédő csoportjai többször is lehetőséget kaptak arra, hogy az általuk feltárt szennyezéseket – például a Bajkál-tóhoz tervezett papírgyár ügyét – a nyugati médiában (például a BBC-ben vagy a Szabad Európa Rádióban) bemutatthassák. Az adók egy része a kommunista államokban is fogható volt.¹⁸ A mozgalmak aktivitásának az 1986-os csernobili atomkatasztrófa adta a legnagyobb lökést.

A bős–nagygyarosi vízlépcső

A Duna középső medencéje – ez csaknem egybeesik a Kárpát-medencével – északnyugaton, a Dévényi-kapunál kezdődik, amely a Kisalföldre (Győri-medencére) nyit utat. Ennek területe megoszlik (Cseh)Szlovákia és Magyarország között, nyugati csücske pedig Ausztriához tartozik. 10 millió évvel ezelőtt itt az egykori Pannon-tenger partvidéke volt, az Ős-Duna deltájával; a folyó idővel feltöltötte hordalékával.¹⁹ Ennek mai maradványa néhány hatalmas sziget Pozsony és Komárom között, a Csallóköz (Žitný ostrov) Szlovákiában és a Szigetköz Magyarországon. A hordalékkúpon lévő főmeder komoly árvíz kockázatot jelent.

¹⁴ Kirchhof, A. M. – McNeill, J. R.: Introduction i. m. 9.

¹⁵ Julia E. Ault: Environmental Activism in East Germany and Poland, 1980–1990. In: *Nature and the Iron Curtain* i. m. 152., 168.

¹⁶ Eagle Glassheim: Building a Socialist Environment. Czechoslovak Environmental Policy from the 1960s to the 1980s. In: *Nature and the Iron Curtain* i. m. 147–148.

¹⁷ Kirchhof, A. M. – McNeill, J. R.: Introduction i. m. 8.

¹⁸ Dupuy, M.: The Western European Public Sphere and the Environment i. m. 71–74.

¹⁹ Orsolya Sztanó et al.: Late Miocene Sedimentary Record of the Danube / Kisalföld Basin: Interregional Correlation of Depositional Systems, Stratigraphy and Structural Evolution. *Geologica Carpathica* 67. (2016) 6. sz. 536–538.

(Lásd az 1954. évi komáromi és az 1965. évi csallóközi, halálos áldozatokkal és komoly anyagi kárral járó árhullámokat.²⁰)

Már a 19. században, az Osztrák–Magyar Monarchia idején megkezdődtek itt a mederszabályozási munkálatok. Ennek nemcsak az árvízvédelem volt a célja, hanem a belföldi és a nemzetközi hajóforgalom élénkítése is, elsősorban az áruszállítás érdekében. Az I. világháború előtt és után is születtek tervek a vízenergia hasznosítására és a Duna-szakasz hosszú távú szabályozására, ezek azonban nem valósultak meg.²¹ Végül 1977-ben a csehszlovák és a magyar kormány Budapesten aláírt egy vízművek építéséről szóló szerződést.²² A megvalósítást azonban 1981-től kezdve nemcsak a főleg magyar oldalon jelentkező tiltakozó cikkek, viták és tüntetések akadályozták, hanem az akut pénzhiány is.²³ A rendszerváltozás után azonban a csehszlovák fél (egyoldalúan) mégis megépítette a vízlépcsőt amely ma az atomerőművekkel együtt hozzájárul az 1993-ban létrejött Szlovákia energiaellátásához. Annak ellenére tehát, hogy Magyarország 1989-ben felfüggesztette a munkálatokat, sőt 1992-ben fel is mondta az államközi szerződést, a bösi Duna-csatorna és maga az erőmű is megépült.²⁴

Osztrák–magyar állami kapcsolatok és a vízlépcső terve

A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke és Ausztria kancellárja az 1980-as években évente találkozott. A Magyar Szocialista Munkáspárt vezető szervei – a Központi Bizottság, a Politikai Bizottság és a Titkárság – dokumentumai alapján kigyűjthetők azok az alkalmak, amikor a magyar miniszterelnök, az Elnöki Tanács elnöke vagy a tényleges hatalom birtokosa, az MSZMP főtítkára miniszteri vagy magasabb szintű találkozókra vett részt.²⁵ A legfontosabb

²⁰ *Erdélyi Mihály*: A Kisalföld hidrogeológiája a vízlépcsők megépítése előtt és után. *Földrajzi Értesítő* 39. (1990) 1–4. sz. 15., 26.

²¹ *Hajdú Zoltán*: A magyarországi vízi energia hasznosításának száz éve. *Magyar Tudomány* 44. (1999) 948.

²² 1978. évi 17. törvényerejű rendelet a Magyar Népköztársaság és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság között a Gabčíkovo–Nagymarosi Vízlépcsőrendszer megvalósításáról és üzemeltetéséről Budapesten, 1977. évi szeptember hó 16. napján aláírt Szerződés kihirdetéséről. *Magyar Közlöny* (1978) 61. sz. 634–641.; *Nick Manning*: Patterns of Environmental Movements in Eastern Europe. *Environmental Politics* 7. (1998) 2. sz. 108.; *Celia Donert et al.*: Unlocking New Histories of Human Rights in State Socialist Europe: The Role of the COURAGE Collections. In: *The Handbook of COURAGE: Cultural Opposition and Its Heritage in Eastern Europe*. Eds. Balázs Apor – Péter Apor – Sándor Horváth. Bp. 2018. 506.

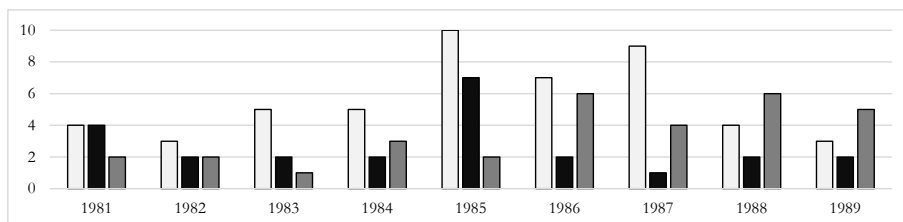
²³ *Judit Galambos*: An International Environmental Conflict on the Danube: The Gabčíkovo–Nagymaros Dams. In: *Environment and Democratic Transition: Policy and Politics in Central and Eastern Europe. (Technology, Risk, and Society 7.)* Eds. Pál Tamás – Anna Vári. Dordrecht 1993. 179–180.

²⁴ Uo. 192–193.

²⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), M-KS 288 A Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai, Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Szervei (1945–2004).

kormánytagok egyben mindig párttagok is voltak, ezért az adatok az ország vezetése szempontjából relevánsnak tekinthetők.

1. ábra Ausztria az MSZMP központi szerveinek jegyzőkönyveiben (1981–1989)

Jelmagyarázat: Ausztria említései; Legmagasabb szintű találkozók; Kormányzati vagy párttisztviselők találkozói.

Forrás: Saját szerkesztés az MNL OL M-KS 288 alapján.

Az MSZMP számára kiemelkedően fontos volt az osztrák, parlamenten kívüli kommunista párttal való kapcsolattartás is, ezért szinte minden évben megrendeztek egy találkozót Bécsben vagy Budapesten. Ezeken magyar oldalról leginkább az állampárt Politikai Bizottsága képviseltette magát. A vizsgált időszak legfontosabb kormánypártjával, a szociáldemokrata SPÖ-vel 1986-ban létesítettek kapcsolatot, a jobbközép ÖVP-vel pedig csupán 1988-ban, mindössze egy évvel a rendszerváltozás előtt.

Az 1960-as években Ausztriát még csak egyetlenegyszer említették a jegyzőkönyvekben, az 1970-es években hétszer, az 1980-as években pedig már ötven alkalommal. 1985 kiemelkedő év volt az osztrák–magyar kapcsolatokban. Lázár György, a Minisztertanács elnöke februárban Bécsbe látogatott, majd Friedhelm Frischenschlager (FPÖ) osztrák védelmi miniszter júliusi budapesti látogatása után felgyorsultak az események. Szeptemberben Fred Sinowatz (SPÖ) kancellár Budapesten díszdoktori címet vehetett át Lázár György jelenlétében az Eötvös Loránd Tudományegyetemen,²⁶ majd a következő hónapban Norbert Steger alkancellárt (FPÖ) és Leopold Gratz külügyminisztert (SPÖ) is fogadta Lázár. Steger és Rudolf Kirchschlager államelnök két alkalommal is találkozott Kádár János pártfőtökarral. (1. ábra) Ezek az összejövetelek nyilvánvalóan azt az 1985 decemberében aláírt megállapodást készítették elő, amely a bős–nagygyarosi vízlépcső építésében való osztrák részvételtől szólt.²⁷ Eszerint osztrák vállalatok

²⁶ Ez nem csupán diplomáciai gesztus volt, hanem egy több évtizedes irodalomtudományi együttműködés elismerése is. – Sz. n.: Fred Sinowatz Budapest. Délmagyarország, 1985. szeptember 26. 1.

²⁷ MNL OL M-KS 288. 5/957. ő. e. Az MSZMP PB jelentése, 1985. dec. 3.

magyar pénzen, osztrák technológiával vettek volna részt az építkezésen, amire elsősorban az alkalmatlan szovjet *know-how* lecserélése miatt volt szükség. Az újkeletű osztrák–magyar együttműködésnek már két évvel korábban is volt egy nagy volumenű eredménye: 1983 novemberében a Ferihegy 2 repülőtér építése osztrák kölcsönből indult meg.²⁸

Civil szervezetek a határ két oldalán és Bős–Nagymaros

A párt és a kormányzat kapcsolatainak rekonstruálásánál Magyarország pártállami jellege miatt jóval nehezebb a civil szervezetek kapcsolatainak feltérképezése. A vízlépcsők témájával összefüggő viszonyrendszer megismeréséhez komoly forrásértékkel bírnak a Szabad Európa Rádió adásai, illetve ezeknek a Vera and Donald Blinken Open Society Archive-ban őrzött lejegyzései. Ezekben nem csupán a magyar (MTI) és külföldi hírügynökségek, lapok híreit szemlézték, hanem a magyar civil szervezetekét is, köztük a bős–nagymarosi vízlépcső megvalósítása ellen alapított Duna Kör híradásait is.²⁹ A Duna Kör nem az egyetlen, ilyen céllal létrejött szervezet volt. 1984-ben többek közt a „Duna Barátai”, a „Kékek”, a „Szövetség”, valamint a „Bizottság a Dunáért” is ugyanazért küzdött. Az egyesületek közül mégis a Duna Kör lett az újjáalakuló civil társadalomban a politikai részvétel és a rendszerkritika fóruma, amely elsősorban, de nem kizárólagosan, a vízlépcső ellenzésében fejeződött ki.³⁰ A Duna Kör levéltári iratanyaga³¹ a vizsgált időszakra nézve sajnos nem tartalmaz releváns információkat, így a szervezet részéről csupán a publikált anyagok és a Daniela Apaydin (korábban Neubacher) által készített interjúk használhatók fel a kutatásban.

1984. szeptember 19-én a Szabad Európa Rádióban elhangzott az az Ausztriában kiszivárgott hír, hogy az osztrák állam a tulajdonában lévő Creditanstalton és a Länderbankon keresztül anyagi segítséget kíván nyújtani a bős–nagymarosi vízlépcső magyarországi részének felépítéséhez.³² A Duna Kör erre egy, több ezer magyar által aláírt petícióban az osztrák közvéleményhez fordult, amiről az *Associated Press* is beszámolt.³³ Szeptember 20-án a Joseph Büchner

²⁸ MNL OL M-KS 288. 7/684. ő. e. Az MSZMP Titkárság jelentése, 1983. nov. 14.

²⁹ Köszönettel tartozom Vadas Andrásnak (ELTE), aki megtalálta és beszkenelte ezeket a forrásokat.

³⁰ *Máté Szabó*: Greens, Cabbies and Anti-Communists: Collective Action during Regime Transition in Hungary. In: *New Social Movements. From Ideology to Identity*. Eds. Enrique Laraña – Hank Johnston – Joseph R. Gusfield. Philadelphia 1994. 292–293.

³¹ Budapest Főváros Levéltára X. 7. Duna Kör egyesület iratai (1988–2006).

³² *John Fitzmaurice*: Damming the Danube: Gabčíkovo/Nagymaros and Post-Communist Politics in Europe. Oxford 1998. 135.

³³ Blinken Open Society Archive (a továbbiakban: OSA) 300-40-1. Energetika, Erőművek, Vízerőmű, Bős–Gabčíkovo–Nagymaros, Szabad Európa Rádió, 1984. szept. 19.

által vezetett osztrák Egyesült Zöldek (Vereinigte Grünen Österreichs) is támogatásáról biztosította a magyar civil tiltakozást.³⁴

Egy hasonló riport látott napvilágot november 18-án, ismét csak bécsi információk alapján. Ez egy osztrák kölcsönről és a Donaukraftwerke (DKW) osztrák vállalat építkezésbe való bevonásáról számolt be. Az osztrák *Die Presse* szerint a hitel nyolc milliárd schillinget tesz ki – a magyar oldal építési költségének több mint felét –, és egyben megoldást jelent majd arra a jelentős osztrák társadalmi ellenállásra, amely a Bécs közelében, Hainburgnál tervezett osztrák vízerőművet övezi. Magyarország ugyanis a kölcsönt 24 évig nem pénzben, hanem áramban szándékozik majd törleszteni. Ez a „cinikus megoldás” egészen biztosan nem kedvező Magyarország számára, kommentálta a hírt a Szabad Európa Rádió.³⁵ Az osztrák *Kurier* e témában publikált cikkének igen kifejező címet adott: „Hainburg Magyarországon”.³⁶ Az osztrák szerepvállalásról egy évvel később állapodtak meg a felek, amelyről a magyar közvélemény részleteiben csak ezután értesülhetett: a *Népszabadság* 1985 karácsonyán megjelenő számában szerepelt egy interjú, amelyben Havas Péter kormány megbízott a szakmaisággal indokolta az osztrákok – a DKW mellett az Österreichische Verbundgesellschaft, valamint az Österreichische Kontrollbank – bevonását.³⁷

Gyökeres fordulatot hozott az osztrák közvélemény vízerőműhöz való hozzáállásában a rendőrség által erőszakkal felosztatott békés tüntetés Hainburgnál, 1984. december 19-én. Körülbelül háromezren, csaknem két hétig tüntettek a helyszínen, jelenlétükkel elzárva az építési területet. Főleg az erőszakos rendőri fellépés miatt fokozódott a nyomás a kormányon és Sinowatz kancelláron, s emiatt a kormány elvetette az építkezés tervét.³⁸ A Hainburg–Nagymaros párhuzam később több helyen is felbukkant a médiában, így például a prágai *Mlada Fronta* 1985. január 9-én megjelent számában,³⁹ a kanadai magyar *Krónikában*, 1986 áprilisában,⁴⁰ májusban a müncheni *Süddeutsche Zeitungban*,⁴¹ valamint a bécsi

³⁴ Vereinigte Grünen Österreichs: El a kezekkel a magyar dunai vízlépcsőtől. APA, Eisenstadt. A Duna Kör hírei 1. (1984) 1. sz.

³⁵ OSA 300-40-1, Szabad Európa Rádió, 1984. nov. 18.

³⁶ *Ottmar Labodinsky*: Hainburg in Ungarn. Profil, 1984. november 19. 25.

³⁷ Sz. L.: Külföldi részvétel a bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer tervezésében. Népszabadság, 1985. december 24. 6.

³⁸ *Bernd Lötsch*: Das Wunder von Hainburg. In: Der Kampf um die Donauauen. Erfolge und Niederlagen der Naturschutzbewegung. Hrsg. Bund Naturschutz in Bayern e. V. – Gregor Louisoder Umweltstiftung – Claus Obermeier. München 2015. 67–80.

³⁹ OSA 300-40-1, Szabad Európa Rádió, 1985. jan. 19.

⁴⁰ Sz. n.: Az otthoni közvélemény hangja. Újabb tájékoztató a Bős–(Gabcikovo–)Nagymarosi Vízlépcsőrendszer (GNV) hátrányairól és a várható káros következményekről. Krónika, 1986. április 1. 8–10.

⁴¹ OSA 300-40-1, Szabad Európa Rádió, 1986. máj. 28.

Trend hasábjain is.⁴² Utóbbi kivételt jelent abban a tekintetben, hogy támogatóan szólt a bős–nagymarosi vízlépcsőről. Eközben nézetkülönbségek is felmerültek az osztrák és a magyar környezetvédők között. Előbbiek ugyanis egyértelműen az atomenergia használatával szemben foglaltak állást, míg a magyarok közül sokan a vízlépcső alternatíváját látták benne.⁴³ Az európai és az emigráns magyar sajtóban mindenesetre a beruházás terve és az elhibázottságáról szóló vélemények közismertté váltak.⁴⁴ A Hainburg–Nagymaros párhuzam használatának elterjedésében minden bizonnyal közrejátszott, hogy a Duna Kör szószólója, Vargha János 1985. decemberi stockholmi beszédében Ausztriát a két esetben azonos mérce alkalmazására kérte.⁴⁵

Daniela Apaydin kutatása alapján a Duna Kör alapítói a kezdetektől fel akarták hívni magukra az osztrák környezetvédők figyelmét. Néhány vezetőjüknek kiemelt figyelmet szenteltek: Peter Welshnek, aki központi szerepet játszott a hainburgi tüntetéseken, Günter Schobesbergernek, aki később a Duna Körrel együtt tüntetett Magyarországon, Günther Nenning SPÖ-tagnak, akit a tüntetéseken való részvétele miatt kizártak a pártból 1985-ben, valamint Freda Meissner-Blaunak, akit az osztrák Zöldek színeiben parlamenti képviselővé választottak 1986-ban.⁴⁶ (Eközben Magyarországon a választási rendszer részleges reformjával lehetővé vált, hogy az egyes választókerületekben ne csak egy, hanem két jelölt is megmérethesse magát. Több, a Duna Körhöz kötődő független jelölt is elindulhatott így az 1985. évi parlamenti választásokon.⁴⁷)

1986. január 16-án osztrák, nyugatnémet és magyar környezetvédők megállapodtak egy közös demonstrációról, amelyet „erőszakmentes ellenállásnak” neveztek el.⁴⁸ Február 8-án 800 tüntető, köztük 60 osztrák gyűlt össze Budapesten annak ellenére, hogy maga a Duna Kör is lefújta az akciót a várható provokációk miatt. A budai Duna-parton a magyar rendőrök gumibotokkal oszlatták fel a csoportot, az eseményeket filmező Franz Goess osztrák újságíró pedig letartóztatták.⁴⁹ Ezután április 16-án 30 magyar magánszemély fizetett hirdetése jelent meg a *Die Presse* hasábjain, kérve az osztrák közvéleményt a magyar nép nevében, hogy akadályozzák meg a bős–nagymarosi vízlépcső beruházását, idézve

⁴² OSA 300-40-1, Szabad Európa Rádió, 1986. ápr. 25.

⁴³ Daniela Apaydin: Stop Nagymaros! Die Geschichte einer Grenzüberschreitung. Göttingen 2023. (Zeitgeschichte im Kontext 19.) 184.

⁴⁴ Erről összeállítást közöl: *Mailáth István*: „Felelőtlen gigantomania”. *Krónika*, 1985. április 1. 3–5.

⁴⁵ Vargha az alternatív Nobel-díjként ismert Right Livelihood Award átvételekor mondta ezt. – *J. J.*: Hol kezdődik a hazafisággal való visszaélés? *Krónika*, 1988. december 1. 15–16.

⁴⁶ Daniela Neubacher: Wetlands of Protest. Seeking Transnational Trajectories in Hungary's Environmental Movement. In: *The Environment and the European Public Sphere* i. m. 117–118.

⁴⁷ Szabó, M.: Greens, Cabbies, and Anti-Communists i. m. 293.

⁴⁸ N. N.: Donaukraftwerk: Umweltschützer Protestieren. *Kurier*, 1985. január 20. 3.

⁴⁹ OSA 300-40-1, Szabad Európa Rádió, 1986. febr. 7. és 8.

az Európai Parlament idevágó határozatát és más környezeti, pénzügyi és ivóvízbiztonsági érveket.⁵⁰ Hangsúlyozták, hogy Magyarországon tilos a tiltakozás bármilyen formája, amire legjobb példa a februári „csendes séták” feloszlatása.⁵¹ A hirdetésnek pozitív visszhangja volt Ausztriában. Felkeltette azonban a magyar pártállam érdeklődését is; ami megjelent a titkosrendőrség napi jelentéseiben is,⁵² valamint az MSZMP Politikai Bizottsága számára készült egy magyar fordítás, egy belső nyomozás részeként.⁵³ A hirdetésre válaszul megjelentettek egy cikket a *Népszabadság*-ban, amelyet többek között a Szabad Európa Rádió is szemlézett. Ebben az egyébként a társadalom megbecsült szereplőinek számító aláírókat exhibicionizmussal és kormányellenes tevékenységgel vádolták,⁵⁴ a *Die Presse*-ben viszont egy sokkal visszafogottabb, tárgyilagosabb válaszcikk jelent meg ugyanazon szerző, Szabó János tollából.⁵⁵ Marjai József, a Központi Bizottság tagja pedig ausztriai útján Melkben demonstratívan meglátogatott egy osztrák vízerőművet.⁵⁶

1986 szeptemberében az Osztrák Természetvédő Társaság bécsi regionális csoportja sajtótutat szervezett Magyarországra, amelynek során titokban találkozott nagyjából 60 fővel, köztük a Duna Kör vezetőivel is.⁵⁷ A következő év áprilisában már osztrák tüntetőket vettek őrizetbe Budapesten, köztük az első osztrák zöldpárti parlamenti képviselőket.⁵⁸ A Duna Kör ugyanebben az évben készített egy angol nyelvű broszúrát *Nagymaros News* címmel, amelyet bemutatnak a bécsi Ökológiai Intézetben (Ökologie-Institut) is, nem sokkal később pedig a WWF (World Wide Fund for Nature) Ausztria is megjelentette hasonló című kiadványát.⁵⁹ A tiltakozások újabb felvonásaként 1987 áprilisában az osztrák Global 2000 környezetvédő csoport aktivistái a Creditanstalt központjának tetején egy „Nagymaros” feliratot feszítettek ki. Az akció azonban nem érte el a kívánt célt, mivel az arra sétálók jelentős része nem értette a szöveget, s hogy mit

⁵⁰ OSA 300-40-1, Szabad Európa Rádió, 1986. ápr. 17. Az aláírók körében az értelmiség mellett a társadalom számos csoportja képviseltette magát. A teljesség igénye nélkül köztük volt Balczó András olimpikon, Bibó István politikai gondolkodó, Csoóri Sándor író, Hegedűs András volt miniszterelnök, Kocsis Zoltán zongorista és Rajk László építész.

⁵¹ OSA 300-40-1, Szabad Európa Rádió, 1986. ápr. 17.

⁵² Pl. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), 2.7.1. Napi Operatív Információs Jelentések (a továbbiakban: NOIJ), Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökség, 28/2/1986, 1986. máj. 21.

⁵³ MNL OL M-KS 288. 5/967. ő. e. Az MSZMP PB jelentése, 1986. ápr. 22.

⁵⁴ OSA 300-40-1, Szabad Európa Rádió, 1986. máj. 21. Az eredeti cikk: *Szabó László: Hirdetés. Népszabadság*, 1986. április 19. 6.

⁵⁵ *Dénes Gyula: Környezetvédelem és politika. Beszélő 3.* (1986) 2. sz. 479–480.

⁵⁶ *Apaydin, D.: Stop Nagymaros! i. m. 188.*

⁵⁷ Találkozás Vargha Jánossal, Bába Ivánnal, Vásárhelyi Judittal, Perczel Annával, Vit Lászlóval és Dragon Pállal. – Uo. 188.

⁵⁸ OSA 300-40-1, Szabad Európa Rádió, 1987.

⁵⁹ *Neubacher, D.: Wetlands of Protest i. m. 119.*

akarnak ezzel elérni.⁶⁰ Szeptemberben a WWF, a Nemzetközi Folyók Hálózata és a Duna Kör konferenciát szervezett Budapestre, *A dunai gátak* címmel,⁶¹ az elhangzott előadásokat pedig egy évvel később meg is jelentették.⁶² Ugyanebben az időben hét osztrák zöldpárti képviselő fizetett hirdetést kívánt feladni a magyar HVG című hetilapban, a nagymarosi munkák leállítását követelve, az újság azonban visszautasította a hirdetés felvételét. A szerzők ezért külön füzetben jelentették meg a szöveget, amelynek fő üzenete a következő volt: *Fogjunk össze a Dundért és a demokráciáért!*⁶³ 1988. május 27-én a Duna Kör szervezésében Budapesten összegyűlt több ezer tüntető többek között az osztrák nagykövetség előtt is tiltakozott, amelynek során át is adtak egy, a bécsi kormányhoz címzett tiltakozó levelet.⁶⁴ Ekkorra a tüntetések már országos méretűvé váltak, amiről szeptember 12-én, a fővárossal egy időben tartott szegedi tüntetés is tanúskodik.⁶⁵

Több osztrák ellenzéki képviselő is részt vett az újonnan alapított, ellenzéki Magyar Demokrata Fórumnak a külföldi újságírók jelenlétében megtartott esztergomi kongresszusán, 1988 szeptemberében. Köztük volt a zöldpárti Freda Meissner-Blau (akit ott találunk a HVG-hez eljuttatott szöveg aláírói között is), Erhard Busek (ÖVP), valamint a pártonkívüli környezetvédelmi szakértő, Franz Mesiter (Ökológiai Intézet).⁶⁶ 1989-re a média már természetes tényként kezelte, s így is kommunikálta, hogy a bős–nagymarosi vízlépcső ellen tiltakozó magyar és osztrák környezetvédők együtt lépnek fel a vízlépcső megvalósítása ellen.⁶⁷

Ausztriai vélemények az osztrák szerepvállalásról

1988-ban megjelent egy interjúkötet Magyarországon, amely összegyűjtötte a témával kapcsolatban kialakított (egymással nemritkán) ellentétes álláspontokat. Ebben a kormányzó osztrák SPÖ képviselői visszafogottan nyilatkoztak a bős–nagymarosi beruházástól, s inkább igyekeztek a hangsúlyt az ausztriai ellátásbiztonságra és a Magyarországnak nyújtandó segítségre helyezni. A környezeti

⁶⁰ *Apaydin, D.*: Stop Nagymaros! i. m. 192–193.

⁶¹ *Sz. n.*: Állásfoglalás. Beszélő 3. (1988) 25. sz. 86–88.; *Fitzmaurice, J.*: Damming the Danube i. m. 153.

⁶² Utánunk az özönvíz. Szerk. Dobos Lídia – Rác Judit – Vit László. Bp. 1989.

⁶³ ÁBTLL III. Gyűjtemények, hagyatékok levéltára 1. 21. Családok, személyek, testületek iratai; Kriston Péter gyűjteménye. A Nagymaros-bizottság és más szervezetek felhívása a budapesti Vörösmarty téren, szeptember 12-én tartandó tüntetésre, 1988. aug. 11.

⁶⁴ *Sz. n.*: Tiltakozás Budapesten a Bős–Nagymaros terv ellen. Amerikai–Kanadai Magyar Élet, 1988. június 14. 18.

⁶⁵ *Dlusztus Imre*: Bős–Nagymaros vízlépcső. Tüntetés Szegeden is. Délmagyarország, 1988. szeptember 13. 3.

⁶⁶ *Apaydin, D.*: Stop Nagymaros! i. m. 195.

⁶⁷ OSA 300-40-1, Szabad Európa Rádió, 1989. máj. 9. A prágai Rude Pravo lap nyomán.

hatásokat meg sem említették, viszont kihangsúlyozták Magyarország szuverenitását és döntéshozatali képességét.⁶⁸ A jobboldali ellenzék részéről Erhard Busek, az ÖVP alelnöke aláhúzta, hogy amennyiben Magyarország felmondja az Ausztriával kötött szerződést, az osztrák fél anyagi kártérítésre tarthat igényt. Emellett határozottan visszautasította azt a vádat, mely szerint Ausztria csak exportálja saját környezeti problémáit.⁶⁹ A Zöldek egyértelműen a beruházás leállítás mellett foglaltak állást, amelyet Freda Meissner-Blau pártelnök egyenesen sztálinista projektnek nevezett.⁷⁰

A Donaukraftwerke vezérigazgatója természetesen támogatta a beruházást⁷¹ – jellemző, hogy egy 1986. évi Népszava-interjúban egyszerűen nem válaszolt arra a kérdésre, miért volt akkora a tiltakozás a hainburgi erőmű ellen.⁷² A vízépítő-iparági lobbí egyik vezető szakértője⁷³ a korábbi osztrák vízépítési gyakorlatnak a környezeti károkat bőven meghaladó előnyeit emelte ki, a Bécs feletti griesenstein-i erőművet hozva fel példaként.⁷⁴ (Ez utóbbi, 1985-re üzemkész beruházás esetében azonban fontos különbséget jelentett, hogy a környező településekkel szoros együttműködésben, azok javára valósították meg.⁷⁵) Egy, a projekttel szemben kritikus tudós a Duna ausztriai szakaszán meglévő nyolc vízerőmű és a tervezett építmény közötti különbségeket emelte ki, az eddig ismeretlen technológiai megoldással és egyéb várható következményeivel együtt.⁷⁶ A Global 2000 környezetvédő mozgalom egyik, a hainburgi, majd a nagymarosi beruházás elleni tüntetésekben is fontos szerepet játszó tagja Ausztria „ökológiai imperializmusáról” és a magyarországi demokratikus vita hiányáról beszélt.⁷⁷ A Nagymaros-füzet ezzel közel azonos szóhasználattal, „gazdasági gyarmatosító törekvésként” jellemezte a hivatalos osztrák alapállást.⁷⁸

A csehszlovák kormánynak és az állami tisztviselőknek ennél összehasonlíthatatlanul egyszerűbb dolga volt. Egyrészt, mert a bősi beruházás melletti fő érv a Csallóköz árvízvédelme és fejlesztése volt, másrészt mert a tiltakozók kevés

⁶⁸ OSA 300-40-1, Szabad Európa Rádió, 1986. ápr. 25. Helmut Dité; *Havas Henrik*: A Bős–Nagymaros dosszié avagy egy beruházás hordalékai. Bp. 1988. 104–105. Heinz Fischer, az SPÖ parlamenti frakcióvezetője.

⁶⁹ *Havas H.*: A Bős–Nagymaros dosszié i. m. 100–101.

⁷⁰ OSA 300-40-1, Szabad Európa Rádió, 1988. szept. 13.

⁷¹ *Havas H.*: A Bős–Nagymaros dosszié i. m. 95–97. Eric Schmidt.

⁷² *Sz. n.*: Az osztrák megoldás. Népszava, 1986. május 7. 13.

⁷³ *Havas H.*: A Bős–Nagymaros dosszié i. m. 102–104. Herbert Krejci, az Osztrák Iparszövetség elnöke.

⁷⁴ Uo. 95–97. Otto König, az Osztrák Ökológiai Intézet igazgatója.

⁷⁵ *Andreas Kuchler*: Die Entwicklung der österreichischen Wasserkraft nach Zwentendorf und Hainburg. Dissertation (Universität Wien). Wien 2015. 225–226.

⁷⁶ *Havas H.*: A Bős–Nagymaros dosszié i. m. 94–95. Franz Meister, az Osztrák Ökológiai Intézet tagja.

⁷⁷ Uo. 98–99. Alexander Edit.

⁷⁸ *Michael Köcher*: Vorwort. In: Nagymaros. Hrsg. Michael Köcher. Wien–Bp. 1987. 12.

és akkor is elsősorban ökológiai szempontból megfogalmazott kritikával, vagy az itt élő magyar kisebbségre nehezedő egzisztenciális fenyegetettség veszélyével léptek a közvélemény elé.⁷⁹

Civil szervezetek és finanszírozás

Az említett osztrák civil környezetvédelmi szervezetek nemzetközi beágyazottságuk szempontjából két csoportba oszthatók: 1. Eleve egy nemzetközi szerveződés fiókszervezeteiként jöttek létre. 2. A helyben, legfeljebb országos szinten működő egység betagozódott egy nemzetközi szervezetbe. Az elsőre jó példa az 1961-ben Genfben alapított WWF,⁸⁰ amelynek osztrák leányszervezete két évvel később, 1963-ban jött létre.⁸¹ A WWF Österreich a Duna Körön kívül más, a bős–nagy-marososi beruházással foglalkozó magyar szervezettel is kapcsolatban állt, így például az 1987-ben Győrött megalakult⁸² REFLEX-szel.⁸³ Hasonló volt a helyzet az 1970-ben alapított, s a tüntetéseken osztrák oldalról szintén részt vállaló Greenpeace esetében, amelynek osztrák fiókszervezete nagyobb késéssel, 1983-ban, egy évvel a hainburgi tömeges tiltakozás előtt alakult meg.⁸⁴ A Global 2000 esetében ez éppen fordítva történt. Ez a szervezet jóval az 1982. évi alapítása után, 1999-ben lett tagja az 1971-ben alapított Friends of Earth-nek.⁸⁵ A magyar környezetvédelmi egyesületek – érthető módon – csak jóval később jöttek létre, maga a Duna Kör is csupán 1984-ben, és nem is voltak tagjai nemzetközi szervezeteknek.

A magyar környezetvédők nemzetközi támogatásokhoz elsősorban a Soros Alapítványon keresztül jutottak. Az alapítvány 1984-ben irodát nyitott Budapesten, miután a magyar állam megteremtette ennek törvényi előfeltételeit.⁸⁶ A Magyar Tudományos Akadémiával közös bizottságban nyújthatott támogatásokat. Így kaphatott a Duna Kör alapítója, az állásából korábban szerepvállalása

⁷⁹ Havas H.: A Bős–Nagymaros dosszié i. m. 106–118. Vladislav Lokvencz kormánybiztos; Juraj Mesík, a Szlovák Természetvédők Uniója pozsonyi csoportjának képviselője; Duray Miklós, a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának elnöke; Csibrey István, a dunaszerdahelyi járás Nemzeti Bizottságának alelnöke.

⁸⁰ George Ritzer: *Globalization: The Essentials*. Chichester 2011. 127.

⁸¹ Die Geschichte des WWF Österreich. (<https://www.wwf.at/wwf-oesterreich/geschichte-wwf/>, letöltés: 2023. máj. 24.) Daniela Neubacher tévesen 1967-et tünteti fel alapítási dátumként. – Neubacher, D.: *Wetlands of Protest* i. m. 119.

⁸² "REFLEX" Győr-Sopron m. Környezetvédők Egyesülete nyilvántartásba vétele. Határozat, 7602-2/1987. Győr Városi Hivatal, 1987. márc. 11. (<http://reflexegyesulet.hu/index.php/rolunk/multunk>, letöltés: 2023. máj. 24.)

⁸³ Fitzmaurice, J.: *Damming the Danube* i. m. 165.

⁸⁴ Neubacher, D.: *Wetlands of Protest* i. m. 120.

⁸⁵ Uo. 120.

⁸⁶ Szabina Kerényi – Máté Szabó: *Transnational Influences on Patterns of Mobilisation within Environmental Movements in Hungary*. *Environmental Politics* 15. (2006) 805.

miatt elbocsátott⁸⁷ Vargha János is két évre 8000 Ft-os ösztöndíjat – ami az 1987. évi magyar átlagfizetésnek felelt meg⁸⁸ – *Az ökológiai válság egyes társadalmi problémái* című projektjére.⁸⁹ Ez nem rendszeres, hanem inkább *ad hoc* jellegű támogatás volt, viszont Vargha személyén keresztül nyílt lehetőség külföldről a Duna Kör céljainak támogatására.⁹⁰ 1988–1989 körül a Kör vezetői közül a nyugati nyelveken beszélők számos meghívást kaptak különféle egyetemekre és civil szervezetekhez, hogy előadásokat tartsanak a bős–nagymarosi beruházásról.⁹¹ Magának Soros Györgynek komoly fenntartásai voltak a környezetvédelmi mozgalmak hatékonyságát illetően, ezért csupán 1989-ben határozta el magát egy idő- és pénzigényes, ökológiai problémákkal foglalkozó magyarországi intézet megalapítására.⁹² A Soros Alapítványon kívül a Rockefeller Brothers Fund hasonló egyedi támogatásokat nyújtott ebben a témában.⁹³

Narratívák és globális kontextus

Tágabb perspektívából több mintázat is megfigyelhető az 1980-as évek vizsgált osztrák és magyar fejleményeinek alakulásában, amelyek különféle narratívák szerint foglalhatók össze. Ezek közül az első a politikai narratíva. Eszerint a magyarok a környezet védelmének kérdésein, a környezetért megvalósult tiltakozásokon keresztül olyan politikai témákról is beszélhettek, amelyekről egyébként a pártállamban nem volt szabad.⁹⁴ Hasonló volt a helyzet a keleti blokk más országaiban, így például Bulgáriában is,⁹⁵ ahol egy romániai vegyipari üzemből érkező légszennyezés nyomán jött létre az Ekoglasnost mozgalom.⁹⁶ Antonio Gramsci nyomán megállapítható, hogy itt az állammal szembeni ellenállás a civil társadalomban

⁸⁷ Juhani Nagy János: Vízlepcső-dosszié. Folyó vita. Történet Bőstől Nagymarosig. Magyarország, 1988. augusztus 5. 24–25.

⁸⁸ Az átlagfizetés Magyarországon 1987-ben 6987 Ft, 1988-ban 8968 Ft volt. – KSH STADAT: Gazdaságilag aktív személyek, átlagos bruttó kereset 1960–2020. (https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qli001.html, letöltés: 2023. máj. 24.)

⁸⁹ Soros Évkönyv 1987. Bp. 1988. 2. melléklet.

⁹⁰ Interjú Szekfű Andrással, 2023. júl. 20. – A szerző tulajdonában.

⁹¹ Uo.

⁹² Nővé Béla: Tény/Soros. A Magyar Soros Alapítvány első tíz éve 1984–1994. Bp. 1994. 274–276.

⁹³ Támogatta például a Biokultúra Egyesületet. – Uo. 275.

⁹⁴ Havas H.: A Bős–Nagymaros dosszié i. m. 174–175.

⁹⁵ Susan Baker – Petr Jehlička: Dilemmas of Transition: The Environment, Democracy and Economic Reform in East Central Europe – An Introduction. *Environmental Politics* 7. (1998) 1. sz. 10.

⁹⁶ JoAnn Carmin – Adam Fagan: Environmental mobilisation and organisations in post-socialist Europe and the former Soviet Union. *Environmental Politics* 19. (2010) 694.; Bernd Bamugartl: Environmental protest as a vehicle for transformation: the case of ekoglasnost in Bulgaria. In: *Environment and Democratic Transition* i. m. 157–175.

formálódott meg.⁹⁷ A nyugati világhoz tartozó Ausztriában – ehhez képest – sokféle vélemény megjelent: a környezetvédők elsősorban közvetlenül a beruházás környezeti vonzataihoz szóltak hozzá, a vezető politikusok igyekeztek szomszédjuk, a keleti blokk részét képező Magyarország politikai érzékenységet tiszteletben tartani, a Zöldek pedig éppen a vízlépcsőépítések ellenzéséből kovácsoltak maguknak politikai tőkét, és jutottak be az osztrák parlamentbe 1986-ban.

A második narratíva szerint a tudományos és technológiai haladás hivatalosan a merev tervutasításos rendszerben működő magyar gazdaság egyik fő vezérelve volt, s ebbe az ideológiai keretbe egyszerűen nem lehetett beleilleszteni, hogy az állam maga is okozhat környezeti problémákat. (Csak a profitorientált – elsősorban nyugati – vállalatok lehettek felelősek az ilyenfajta károkozásért.) A szólás- és véleményszabadság hiánya tehát nehezítette a probléma felismerését és a veszély elhárítását.⁹⁸ Azért is voltak a tüntetések olyan fájdalmasak a kormányszámára, mert közvetve az államot egyben tartó ideológia tudományos pillérét kezdték ki. Ehhez képest a kapitalista gazdasággal működő Ausztriában a hainburgi vízlépcső ellen kialakult társadalmi nyomás viszonylag gyorsan kikényszerítette az irányváltást. A technológiailag fejlett(ebb) szabadpiaci vállalatok profitmaximalizálásra való törekvése a közösség ökológiai megfontolásaival szembe állítva komoly morális kérdéseket vetett fel. Az osztrák kormánynak és vezető politikusoknak az volt a dilemmája, hogy saját, jól felfogott érdekükben nem bírálhatták a magyarországi politikai berendezkedést, így kívülről úgy tűnhetett, pénzért feladják az elveiket, és a nagyobb összefüggések helyett NIMBY (*not-in-my-backyard*) attitűdöt képviselnek. Ez a hozzáállás ma is számos beruházás kapcsán ismert.⁹⁹ (Talán a leggyakrabban előforduló és leginkább kutatott jelenség a fejlett országokból a kevésbé fejlettek felé irányuló nemzetközi hulladékkereskedelem.¹⁰⁰) Van azonban egy természetes összefüggés is: amikor egy folyót csak részben szabályoznak, a nem szabályozott vidékek vízszintproblémái felerősödnek, különösen a folyásirány szerint lejjebb, mélyebben fekvő területek esetén. Ahogyan a Duna ausztriai szabályozása rákényszerítette a magyar kormányt a Duna kotrására és szabályozására, úgy a 20. században épült osztrák vízerőművek is növelhették az árvízveszélyt Csehszlovákiában és Magyarországon.

⁹⁷ Antonio Gramsci: Prison Notebooks I–III. (European Perspectives) Ed. Joseph A. Buttigieg. New York 1992–2007. I. 214–215.

⁹⁸ Baker, S. – Jehlička, P.: Dilemmas of Transition i. m. 7.

⁹⁹ Anne Schwenkenbecher: What is Wrong with Nimby? Renewable Energy, Landscape Impacts and Incommensurable Values. Environmental Values 26. (2017) 711–732.

¹⁰⁰ Irodalmára lásd Faragó Tibor: Planetáris környezetünk veszélyeztetése és megmentése. Mérgező nehézfém örökségünk, veszélyes szennyező anyagaink, kikezdett ózonpajzsunk, túlhevülő közös üvegházunk. Bp. 2018. 76–77.

A harmadik a környezeti narratíva. Az osztrák környezetvédőkön keresztül a magyarok a környezetvédelmi világszervezetekhez is kapcsolódtak. A bős–nagymarosi vízlépcső kapcsán a Hainburgnál tervezett erőműhöz hasonlóan ugyan nem globális, csupán regionális léptékű problémáról volt szó, az Ausztriában ekkor már működő WWF mégis jelentős szerepet játszott a tüntetéseken. A Duna Kör nemzetközi elismerését az is mutatta, hogy 1985-ben elnyerte az alternatív Nobel-díjként is ismert Right Livelihood Award kitüntetést,¹⁰¹ amit azonban – a magyarországi állambiztonságra jellemző módon – a kiutazási engedély megszerzésének nehézségei miatt csupán Vargha János tudta egy személyben átvenni.¹⁰² Daniela Apaydin kutatásai alapján egyértelmű, hogy 1984 és 1986 között került sor a határokon átnyúló kapcsolatok létesítésére, 1987-től pedig a tömegtüntetések súlypontja már áthelyeződött Magyarországra.¹⁰³ A globális dél országaival kapcsolatos újabb kutatási eredmények ugyan rámutattak, hogy az emberi jogok kérdése nem volt kiemelt téma a keleti blokk országaiban,¹⁰⁴ a bős–nagymarosi eset ebben kivételt jelent. Ugyanis a vasfüggöny mindkét oldalán a nyugati értelmezés szerint interpretálták a civil társadalom és az emberi jogok fogalmát. Mary Kaldor szerint a civil társadalmak az 1970-es és 1980-as években Kelet-Európában és Latin-Amerikában egymással párhuzamosan, a diktatúrákkal szembeni tüntetések során történő (újja)alakulása közvetlen előfutára volt a globális civil társadalom 1990-es években történő kialakulásának.¹⁰⁵

Epilógus

Míg az említett osztrák környezetvédő szervezetek ma is jelentős társadalmi befolyással rendelkeznek – többek között nemzetközi beágyazottságuknak köszönhetően –, addig a Duna Kör a rendszerváltozás kezdeti lelkesedése után gyorsan eltűnt a politikai közéletből. Meghatározó tagjait felszívták a politikai pártok

¹⁰¹ *Apaydin, D.*: Stop Nagymaros! i. m. 222.

¹⁰² ÁBTL 2.7.1. NOIJ – III/III-2/1/1985, Duna Kör, 1985. nov. 20.

¹⁰³ *Apaydin, D.*: Stop Nagymaros! i. m. 247–252.

¹⁰⁴ *Kim Christiaens – Idesbald Goddeeris*: Competing Solidarities? Solidarnosc and the Global South during the 1980s. In: *Alternative Globalizations: Eastern Europe and the Postcolonial World*. Eds. James Mark – Artemy M. Kalinovsky – Steffi Marung. Bloomington 2020. 289.; *Paul Betts*: Rights. In: *Socialism Goes Global*. Eds. Paul Betts – James Mark. Oxford 2022. 180–181.

¹⁰⁵ Mary Kaldor a civil társadalom következő jelentéstartalmait gyűjtötte össze: jogállami és politikai közösség; az etikai életnek a család és az állam szintje közötti színtere; a polgároknak a hatalom újraelosztására irányuló önszerveződése; a nonprofit egyesületi szektor; valamint a nyugati kultúrában megjelenő pluralizmus és viták színtere. Globális léptékben egyfajta világrendet; gazdasági, társadalmi és kulturális globalizációt; a globális nyilvánosságot; a demokráciaépítés „privatizációját”; valamint a társadalmi viták globális hálózatait fejezi ki. – *Mary Kaldor*: *Global Civil Society: An Answer to War*. Cambridge–Malden 2003. 1–12.

és háttérintézményeik.¹⁰⁶ A felsorolt nemzetközi környezetvédelmi szervezetek – Greenpeace, WWF, Friends of Earth – egyike sem nyugat-európai vagy észak-amerikai környezetvédők más területekre kiterjesztett programjainak a része, hanem mindegyikük alapvetően lokális tömegbázisra épül,¹⁰⁷ s feltehetően ez a sikerük titka. Az említett nemzetközi (ernyő)szervezetek a globalizáció hatásaként az 1990-es évek óta Magyarországon is stabilan jelen vannak.¹⁰⁸

HYDROPOWER PLANTS AND ENVIRONMENTAL PROTECTION MOVEMENTS

Remarks on Austro-Hungarian Relations in the 1980s

By Márton Simonkay

SUMMARY

In the 1980s, the environmental protection movements that had gained strength in the countries of the Western Block in the second half of the 20th century built connections with the environmentalists of the Eastern Block. Such a connection point was the protest against the construction of the planned hydroelectric power plants on the Danube in Hainburg in Austria, Gabčíkovo in Czechoslovakia, and Nagymaros in Hungary. The study examines the environmental movements' pre-history, connections, and survival after the fall of the Communist regimes in the East.

¹⁰⁶ *Lányi András*: Harminc év múlva. Ellensúly 2. (2019) 3. sz. 50.

¹⁰⁷ *Anton van der Heijden*: Globalization, Environmental Movements and International Political Opportunity Structures. *Organization & Environment* 19. (2006) 1. sz. 38.

¹⁰⁸ Például a WWF Magyarország, vagy a Friends of Earth részét képező Magyar Természetvédők Szövetsége. – *Susan Rose-Ackerman*: The Voluntary Sector and Public Participation: The Case of Hungary. *Annals of Public and Cooperative Economics* 79. (2008) 613.

Tóth Endre

IMRE HERCEG HALÁLÁRÓL

Milyen hír érkezett 1031 őszén Hildesheimbe?

Kerny Terézia emlékére

A Szent Imre születésének ezredik évfordulójára megjelent kötet előszavában Kerny Terézia az alábbiakat írta a vadkanról: „E hagiográfiai toposz (amely csupán a XIX. század végétől jelenik meg Szent Imre ikonográfiájában) eredetének föltárása egy minél előbb elvégzendő feladat lenne, már pusztán azért is, mert hogy végre gátat vessen a már régtől fogva elterjedt igen zavaros, többnyire a költő-hadvezér Zrínyi Miklóssal párhuzamba állított összeesküvés elméleteknek”.¹ Sajnálom, hogy hosszú ideig készült tanulmányom befejezését Kerny Terézia már nem érthette meg. A herceg halálához kapcsolódó toposz keletkezésének feltárásához a legfontosabb inspirációt Jacques de Molay templomos nagymester és Richard Wagner adta.

A *Hildesheimi Évkönyv* írója kétségtelenül jól értesült volt, olyan adatokat ismert Imre hercegről, amelyeket sem Magyarországon, sem máshol nem jegyezték fel: „1031. Ugyanebben az évben a császár fia, Henrik király, aki egyben Bajorország hercege, és István magyar király kölcsönös esküvel megerősítették a békét. Továbbá István király fia, Imre, az oroszok hercege, akit egy vadászatban vadkan hasított fel, siratni való módon szerencsétlenül járva meghalt.”² Különleges a távoli, szászföldi városban írt közlés, amelynek a magyar forrásokban és hagyományban nincs nyoma. Az évkönyvíró feljegyezte tehát, hogy Imre Istvánnak, a magyarok királyának a fia és *dux Ruizorum* volt, akit vadászat alkalmával vaddisznó ölt meg; emellett ismerte a herceg halálának évét is. Ilyen részletesen egyetlen külföldi forrás sem emlékezett meg Imréről. A feljegyzés egykorú az eseménnyel. A bejegyzést hitelesnek kell tartanunk, az állítások értelmezése azonban vitatott.

¹ Kerny Terézia: Szerkesztői gondolatok. In: Szent Imre 1000 éve. Székesfehérvár 1007–2007. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából. Szerk. Kerny Terézia. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 1.) Székesfehérvár 2007. 9.

² Az államalapítás korának írott forrásai. Előszót írta, vál., szerk. Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár (a továbbiakban: SzKK) 15. Szeged 1999. 215–216.; „imperatoris filius Heinrichus rex et ipsa dux Baioariae, et Stephanus rex Ungaricus cum iuramento invicem firmaverunt pacem”, majd így folytatta: „Et Heinrichus, Stephani regis filius, dux Ruizorum, in venatione ab apro discissus, periit flebiliter mortuus.” – Annales Hildesheimenses. Hrsg. Georg Waitz. (Monumenta Germaniae Historica [a továbbiakban: MGH]. SS rer. Ger. 8.) Hannover 1878. 36.

Az évkönyvbejegyzést elsőként értelmező Pray György csodálkozásának adott hangot, amikor az 1641-ben Párizsban kinyomtatott *Annales*ben először szembe-sült a herceg halálának hátterével.³ Pray nem fogadta el az évkönyv híradását,⁴ mert a hazai források és a hagyomány mit sem tudott a vadászbalesetről, amit a művésze-ti emlékeken sem ábrázoltak. A herceg halálának az *Annales*ben feljegyzett körül-ményei a köztudatban lassan terjedtek el. Podhradczky József 1836-ban tagadón írt róla,⁵ míg Horváth Mihály 1842-ben a vadászatot és a balesetet meg sem említette. Azt azonban tudni vélte, hogy István király le akart mondani az uralkodásról, és meg akarta koronáztatni Imrét, aki azonban „hat nappal előbb (1031. szeptember 2-án) az örök életre költözött”.⁶ Podhradczky azt feltételezte, hogy a koronázást egyházi ünnepen, Mária születésnapján, szeptember 8-án tartották volna.⁷ 1852-ben Szalay László sem írt a vadkanbalesetről.⁸ A Zsuhovits Ferenc által szerkesztett és nagyrészt általa írt *Szentek élete*, amely az 1860-as évektől jelent meg, meg sem említette a vadászbalesetet és a vaddisznót. A szerző alighanem Horváth Mihályt követte, amikor azt írta, hogy Imrét 1031. szeptember 2-án koronázták meg.⁹ Wertner Mór 1892-ben egy lábjegyzetben kommentár nélkül utalt a *Hildesheimi Évkönyv* közlésére.¹⁰ Karácson Imre a hercegről szóló, 1899-ben megjelent népsze-rűsítő füzetében szintén csak lábjegyzetben említi az évkönyv *tévedését*, szembe-szállva Pauler Gyula véleményével.¹¹ Karácson érvelése szerint az évkönyv híradá-sa ellentmond a hazai forrásoknak és hagyománynak.¹² Magát a vadászatot sem

³ *André Duchesne – François Duchesne: Historiae Francorum Scriptores I–V. Lutetiae Parisiorum 1636–1649. III. 504–539.* – Ez a Párizsban őrzött kézirat első kiadása. Pray Chronicának nevezte, de az álta-las használt kiadást nem nevezte meg. Kérdés, hogy honnan értesült a Hildesheimi Évkönyv kiadásáról. Az 1641-es kötet megvan az Egyetemi Könyvtárban, Pray valószínűleg ezt használta.

⁴ *Pray Georgius: Dissertationes historico-criticae de Sanctis Salamone rege et Emerico duce Hungariae. Posonii 1774. 56–57.*

⁵ „ebben a’ Hildesheimi kronikon írójának hitelt nem adhatunk” – *Podhradczky József: Szent László királynak és viselt dolgainak históriája. Szent László tetemeinek históriája I–II. Buda 1836. I. 51.*

⁶ *Horváth Mihály: A magyarok története I–IV. Pápa 1842–1846. I. 47.* Horváth Mihály Andreas Dan-dolót idézi: „cogitavit renunciare saeculo, et filio Almerico aequo literato et sancto committere gubernacula regni” (*Gombos F. Albin: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III. Bp. 1937. I. 59.*). Könyve, a „Magyarország történelme” második átdolgozott kiadásában lábjegyzetben (I–VIII. Pesten 1871. 248.) már említi a Hildesheimi Évkönyv adatát, amely „vadkan által megöltnek mondja” Imre herceget.

⁷ *Podhradczky J.: Szent László i. m. I. 51.* Az Árpád-korban szeptember 8-án, Kisasszony napján Ma-gyarországon nem volt koronázás. – *Tóth Endre: A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények. (Nemzet főtere kézikönyvek) Bp. 2018. 57.;* uo. második kiadás, 71–72.

⁸ *Szalay László: Magyarország története I–II. Lipcse–Pest 1852–1859. I. 89.*

⁹ *Zalka János – Zsuhovits Ferenc – Debreczeni János: Szentek élete I–V. Pest–Eger 1859–1876. IV. 356–357.*

¹⁰ *Dr. Wertner Mór: Az Árpádok családi története. (Történeti és földrajzi könyvtár 51.) Nagy-Becske-rek 1892. 59.*

¹¹ *Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-vállalata 13–14.) Bp. 1893. 97.*

¹² *Karácson Imre: Szent Imre herceg. Élet- és jellemrajz. Győr–Bp. 1899. 14.*

tudták összeegyeztetni egy szent életével.¹³ Az *Acta Sanctorum* novemberi kötetében Albert Poncellet SJ körültekintő kommentárjával jelent meg Szent Imre legendája,¹⁴ ahol a szerző hitelesnek fogadta el a *Hildesheimi Évkönyv* közlését.¹⁵ Az Imre halálát csak röviden említő Marczali Henrik¹⁶ és Pauler Gyula¹⁷ tényként kezelték, hogy a herceget vadkan ölte meg. Időnként – nyilván Zrínyi Miklós halálának hatására is – feltételezések láttak napvilágot „a német gyilkosságról”¹⁸ vagy a pogány magyarok által szervezett állítólagos merényletről.¹⁹

Annyi bizonyosan állítható: a trónörökös halála megoldhatatlannak látszó kihívás elé állította István király keresztény országszervezésre vonatkozó terveit. A tragédiát, amely egy német támadás elhárítását követően, az öregedő István király és Gizella királyné harmincéves jubileuma után sújtott le az uralkodópárra, nem lehet alábecsülni.²⁰

Imre herceg halálának említése a forrásokban

A *Hildesheimi Évkönyv* szerzője több feljegyzést is hátrahagyott a magyarországi eseményekre vonatkozóan.²¹ Feljegyezte Istvánnak a nagybátyjával, az erdélyi Gyulával folytatott háborúját,²² az 1029. évi német–magyar háborút, majd a békekötést és Imre herceg halálát.²³ Az 1031. évben először a Konrád császár fia, Henrik és István király közti békekötést, majd Imre halálát említette.²⁴ Imre haláláról az

¹³ Lásd még *Magyar Zoltán*: A liliomos herceg. Szent Imre a magyar kultúrtörténetben. Bp. 2000. 31.

¹⁴ *Albert Poncellet*: Vita S. Henrici ducis. Acta Sanctorum Novembris II/1. Bruxelles 1894. 487–490., 479–484. A szerző értékeléséhez lásd *Madzsar Imre*: Szent Imre legendája. Századok 65. (1931) 35–61.

¹⁵ Ugyanígy *Madzsar I.*: Szent Imre legendája i. m. 44.

¹⁶ *Marczali Henrik*: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: A magyar nemzet története I. Magyarország a királyság megalapításáig. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1895. 301.

¹⁷ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Bp. 1899. (második kiadás) 75., 412. jegyzet.

¹⁸ A német „közreműködés” feltételezésével, amely a 20. században merült fel, nem foglalkozom. A feltételezéshez lásd *Marschalek Ákos*: Vászoly és Imre herceg. A hatalom árnyékában. Bp. 2006. 152–164.

¹⁹ *Szegfű László*: A Thonuzoba-monda (Interpretációs kísérlet Janus Pannonius két sorához). A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei I–II. Szeged 1974. I. 275–285.; *Bollók János*: A Thonuzoba legenda történelmi hitele. Századok 113. (1979) 97–107.; *Szegfű László*: Megjegyzések Thonuzoba históriájához. Századok 115. (1982) 1060–1078.; *Bollók János*: Még egyszer Thonuzobáról. Századok 115. (1982) 1078–1090.; Zrínyiről lásd *Benda Kálmán*: Zrínyi és a vadkan. História 2. (1980) 1. sz. 15.

²⁰ Ezért gondolom, hogy a Mária részére való országfelajánlás Imre herceg halála után történt. – *Tóth Endre*: István és Gizella miseruhája. Századok 131. (1997) 48.

²¹ Annales Hildesheimenses i. m.; *Gombos A.*: Catalogus i. m. I. Nr. 339., 140–141.

²² Annales Hildesheimenses i. m. 1003, 29. A következő mondatban említett Szent Márton sacellum dedikációja az eltérő kiemelt betűformák miatt – ahogy azt Thoroczkay Gábor megjegyezte – a hildesheimi templomra és nem a pannonhalmi apátságra vonatkozik. – SzKK 15., 215., 710. jegyzet.

²³ *Varga Gábor*: Heinricus III. rex pacificus. Az Árpádok és a Német-római Birodalom uralkodóinak kapcsolatáról. Aetas 22. (2007) 3. sz. 35–57.

²⁴ SzKK 15., 215–216.; Annales Hildesheimenses i. m. 36.

Annales Altahenses maiores azt két évvel későbbre keltezve (1033) emlékezett meg.²⁵ Az utóbbi évkönyv szerzője ugyancsak a németek és a magyarok között kötött békéről írt elsőként, majd a következőképp folytatta mondandóját: „A magyarok királyának fia, akit Henriknek neveztek és kanonizáltak, nem sok idő múlva elhunyt.”²⁶ A szentté avatásra vonatkozó utalás elárulja, hogy a bejegyzést 1083 után szövegezték meg. Az *Annales Altahenses*t a bajor humanista, Aventinus másolata tartotta fenn, aki maga is feldolgozta a korszak német–magyar kapcsolatait.²⁷ Ő nem említette a herceg halálának okát,²⁸ bár részletesen írt a német háborúról, amelynek kitörését azzal indokolta, hogy Imre herceg igényt tartott a bajor trónra.²⁹

²⁵ *Annales Altahenses maiores*. Hrsg. Edmund von Oefele. Nachdruck. Hannover 1997 (MGH SS rer. Ger. 4.) 19.; *Kis Iván*: Johannes Aventinus magyar vonatkozású információi – A bajor humanista történetíró szavahihetőségének problémája. Fons 24. (2018) 1. sz. 66. 49–86., 68.

²⁶ „Filius autem Stephani regis Ungarorum post non multum temporis obiit, qui dictus fuerat Henricus et est canonizatus” – *Annales Altahenses maiores* i. m. 19.; *Gombos A.*: Catalogus i. m. I. 93. A forrásgyűjteményben (SzKK 15., 239.) megjelent fordításban a canonizatus-t tévesen ’kereszteltnek’ fordították. Az adat keltezését zavaró fordítást már mások is idézték. Az Auctarium Ekkehardi Imre halálát 1033-ben említi: „Henricus filius Stephani regis Ungarie obiit, qui tantis miraculis claruit, quod in sanctorum catalogo est adscriptum.” – *Gombos A.*: Catalogus i. m. I. 313.

²⁷ *Csákó Judit*: Az Altaichi Évkönyv és a magyar krónikás hagyomány. Megjegyzések egy historiográfiai vita margójára. Történelmi Szemle 63. (2021) 1. sz. 5–23., 6., 21.; *Kiss I.*: Johannes Aventinus i. m. 67.

²⁸ „Item enim divus Hainricus filius illorum (Ugri Emericum corrupte vocant), qui haeres regni Boariae ob matrem inde oriundam asserabatur, obierat.” – *Annales Boiorum*. In: *Gombos A.*: Catalogus i. m. I. Nr. 757., 358.

²⁹ Gombos Albin és Györffy György nem zárták ki a bajor öröklés lehetőségét. – *Gombos F. Albin*: Szent István háborúja II. Konrád német-római császárral 1030-ban. In: Szent István Emlékkönyv I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II. 107–132., 111–113.; *Györffy György*: István király és műve. Bp. 1977. 210–311.; *Zsoltos Attila*: Szent Imre herceg. In: Szent Imre ezer éve i. m. 21. Az állítás Aventinus és Ortilo de Lilienfeld szövegén alapult, amely a közreadó, Chrysostomus Hanthaler szöveg-hamisításai miatt hiteltelenné vált. További forrásvizsgálat, amit Gombos Albin szükségesnek tartott, azonban nem történt. Az örökösödés lehetőségének a vizsgálata azért is szükséges, mert Bradács Gábor felfigyelt Merseburgi Thietmar közlésére (*Bradács Gábor*: „Henricus filius Stephani, qui tantis miraculis claruit”. Szent Imre herceg a középkori európai történetírásban. Történeti Tanulmányok XIV. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. Debrecen 2008. 51–71. 61., 54.): „Quia in sobole acquirenda nulla michi spes remanet, ob recompensationem futuram Christum heredem elegi et, quod precipuum habui, meipsum cum omnibus acquisitis seu acquirendis rebus Patri omnipotenti iam dudum secreto mentis” – Thietmari Chronicon, libri VI, c. 31. Hrsg. Robert Holtzmann. (MGH SS rer. Germ. N. S. 9.) Berlin 1935. 310–311. II. Henrik császár 1007. november 1-én a frankfurti zsinaton bejelentette, hogy nem számíthat utódokra. – Die Regesten des Kaiserreiches unter Heinrich II. 1002–1024. (Regesta Imperii II. Sächsisches Haus 919–1024, Bd. 4.) Wien 1971. Nr. 1646. II. Henrik szűzházasságának legendájáról: *Harry Bresslau*: Einige Bemerkungen über die Sagen von Heinrich II. § I. Heinrichs Keuschheit. In: Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich II. Bd. III. Hrsg. Harry Bresslau. Leipzig 1875. 359–361. A császár házassága mint analógia Imre számára, gyakran felmerült. – *Pl. Madzsar I.*: Szent Imre legendája i. m. 40.; *Török József*: Szent Imre a történeti kutatások világánál. In: Doctor et apostol. Szent István tanulmányok. (Studia Theologica Budapestinensia 10.) Bp. 1994. 206. Imre herceg házasságáról lásd *Uhrmann Iván*: Görög császárnak leánya...? Szent Imre feleségéről(?). Orpheus Noster 4. (2012) 3. sz. 44–80. Thietmar közlése nemcsak azt jelenti, hogy Imre esetében nem lehet hivatkozni nagybátyja házasságának követésére, hanem már 1007-től szóba jöhetett István király fia számára a bajor hercegi trón öröklése. Az, hogy II. Henriknek nem lesz utóda, István király udvarában hamar ismertté kellett, hogy váljon, mert a zsinaton részt vett

A többi – nagyszámú – hazai és a külföldi forrásban, ha Imre hercegről írtak, a halál okát nem jegyezték fel.³⁰

Szent István nagyobb legendája és a Hartvik-legenda ismerték a herceg halálának 1031. évét,³¹ akárcsak a *Pozsonyi Évkönyv* és a *Somogyvári formuláskönyv* évkönyvei.³² A nagyobb legenda szerint „a kiváló ifjú engedelmeskedve az örök végzésnek, amelynek mindenek alávetetnek, az Úr megtestesülésének 1031. évében ezt a múlt életet az örökre cserélte fel, csatlakozván a mennybéli társaságához”.³³ Hartvik a szöveget a görögök püspökének (*episcopus Graecorum*) látomásával bővítette, aki szerint Imre lelkét angyalok vitték a mennybe.³⁴ A *Szent Imre-legenda* az év említése nélkül hasonlóan fogalmaz: „De mihelyt Szent Imre teste elenyészett még ifjú korában és megkapta az örökségét az élők országában, jegyese bizonyította szűzi életét”.³⁵ A legenda részletes beszámolójának szerzője a görög egyházfőt Eusebius caesareai metropolitával azonosítja, akinek az életrajzában az adatközlő – állítólag – az Imre halálára vonatkozó látomásról olvasott.³⁶ A nyilvánvaló anakronizmus azonban háttérbe szorította az elbeszélés vizsgálatát. Az Imre szüzességére vonatkozó, a herceg jegyesétől származó tanúságtételt a későbbi külföldi, főleg itáliai szerzők sorra megemlégték.³⁷

az esztergomi érsek is. – Anastasius Ungarorum archiepiscopus. *Diplomata Hungariae Antiquissima* (a továbbiakban: DHA) I. Ed. Georgius Györffy. Bp. 1992. 6. sz., 43. Aventinusról és az örökösödéről lásd még: *Kis I.*: Johannes Aventinus i. m. 66.

³⁰ *Gombos F. Albin*: Szent István a középkori külföldi történetírásban. In: Szent István Emlékkönyv i. m. III. 282–324., 296., 2. jegyzet; *Bradács G.*: Heinrich filius Stephani i. m. 61–68.

³¹ Az Imre hercegre vonatkozó kutatást összefoglalta *Báling Péter*: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatterndszerei. Rokonok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelet-Közép-Európában a 11. században és a 12. század elején. Bp. 2021. 327–338.

³² *Annales Posoniensis. Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II.* Ed. Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 125.; *Bácsatyai Dániel*: A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei. Székesfehérvár 2019. 57.

³³ „iuvenis preclarus dispositioni eterne, cui cuncta subiacent, obediendo, millesimo XXXI dominice incarnationis anno vitam hanc exitalem commutavit sempiternam, supernorum civium adiunctus contubernio” – *Legenda maior S. Stephani* regis c. 15. SRH II. 391., 16–19.

³⁴ „Cuius animam ipsa transitus sui hora cuidam episcopo Grecorum sancte conversationis viro revelatum est deferri per angelos ad celi palatia.” – *Hartvik-legenda* c. 19. SRH II. 428.

³⁵ „Verum ubi corpore dissoluto in etate adhuc iuvenilii data est ei hereditas in terra viventium, sponsa sua ei testimonium virginis vite perhibuit” – *Legenda S. Emerici* c. 5. SRH II. 456.

³⁶ „Nec hoc pretereundum esse puto, quod aliquando Constantinopolis cum domino Alme duce commoranti, quidam religiosus canonicus Cesariensis ecclesie ad Graecorum imperatorem missus narravit, se in gestis Sancti Eusebii legisse, quia eadem hora, qua beatus Henricus dissolutus est, Sanctus Eusebius Cesaree Palestine metropolitanus, cum in processione una cum clero et populo incederet, sonum angelice dulcedinis audivit in excelso apertisque oculis cordis, animam beati Henrici filii Sancti Stephani primi Pannonie sursum transferri prospexit.” – *Legenda S. Emerici* c. 6. SRH II. 456.

³⁷ *Gombos A.*: Szent István a középkori külföldi i. m. 296.; *Bradács G.*: Heinrich filius Stephani i. m.

Kézai és a *Krónikakompozíció* az 1029-es német–magyar háborúról³⁸ nem írtak, és Imre herceg halálát csak röviden említették. Kézainál a következőket olvassuk: „a herceget utolérte a korai halál. Siratta őt az apja vigasztalhatatlanul az egész Magyarországgal egyetemben [...] a túlontúl nagy fájdalom és szomorúság miatt betegségbe esett”.³⁹ A *Krónikakompozíció* előadása szerint István át akarta adni koronáját az isteni adományokkal ékeskedő fiának, ám ebben megelőzte a herceg hirtelen halála.⁴⁰ Ransanus lényegében a *Krónikakompozíció* mondanivalóját követte: István király az ország ügyeinek intézését Imrre akarta bízni, azonban „isteni akaratra más történt, ugyanis Imre hirtelen súlyos betegségbe esett, és néhány nappal később meghalt teljes kegyelemben, ahogy illik az olyan férfihoz, aki szent életet élt”.⁴¹ A krónikák és a legendák feljegyzését azzal toldotta meg, hogy Imre herceg halálának oka súlyos betegség volt. A bővítés a szerző érthető értelmezése: a hirtelen halál oka nyilván a súlyos betegség. Ransanus sem tudott a vadászatról és a vadkanról. Hasonlóan fogalmazott Bonfini is: „De nem élte le az ifjúságát a feleségével együtt, mert az erények csúcsára eljutva gyorsan kiragadtatott az életből, hiszen méltóbb volt a mennybéli, mint a nyomorúságos halandó sorsra.”⁴² Vadászbalesetről azokban a külföldi forrásokban sem olvassunk, amelyek kifejezetten a szentről szólnak. A *Magyar Anjou Legendárium* képe a betegágyban fekvő herceget mutatja,⁴³ és ugyanígy látjuk Imrét a hazai oltárképeken is. Végeredményben megállapítható: a vadászbalesetet csak Hildesheimben jegyezték fel.

Kézai Simon a királyi hatalom átadásának meglepő tervéről írt: „Úgy döntött, hogy a királyi koronát letéve [...] egyedül Isten szolgálatának szenteli magát. Úgy határozott, hogy a királyi koronát Imre hercegnek, saját fiának adja át.”⁴⁴ A *Krónikakompozíció* 69. fejezete ugyanezt a következőképp fogalmazza meg:

³⁸ A háborúról: *Bagi Dániel – Veszprémy László*: Udvari és populáris regiszter a XI–XII. századi magyar és német krónikákban. *Hadtörténelmi Közlemények* 130. (2017) 699–718.

³⁹ *Kézai Simon*: A magyarok cselekedetei. Ford. Bollók János. Bp. 1999. 108.

⁴⁰ „Beatus dux Emericus prepropera morte preventus est.” – Chron. Hung. comp. c. 69. SRH I. 319.; „Amikor tehát a legszentebb atya a vezetés gondját és az ország irányításának terhét a legszentebb fiára igyekezett átruházni, megelőzte ebben Boldog Imre herceg halála. Siratta őt Szent István és egész Magyarország. A fájdalom ekkora gyötrelmétől elgyötörve azután Szent István király igen súlyos betegségbe esett” – *Képes Krónika*. Ford. Bollók János. Bp. 2004. (Millenniumi magyar történelem) 45.

⁴¹ „Eius obitum adeo moleste rex tulit, ut morbum et ipse contraxerit quam gravissimum” – *Petrus Ransanus*: A magyarok történetének rövid foglalata. Ford. Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. (Bibliotheca historica) Bp. 1985. 118.; *Petrus Ransanus*: Epithoma rerum Hungararum. Index IX. 94. Curavit gerenda Petrus Kulcsár. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum 2.) Bp. 1977. 106.

⁴² *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. (Osiris Társadalomtudományi könyvtár) Bp. 2019. II. 1., 224., 284.

⁴³ *Szakács Béla Zolt*: Szent Imre legendája a Magyar Anjou Legendáriumban. In: Szent Imre 1000 éve i. m. 88–91.; *Wehli Tünde*: Szent Imre herceg élete a kódexfestészetben. In: Szent Imre 1000 éve i. m. 92–95.

⁴⁴ „statuit pompis huius seculi deposito regni diademate renunciare Deique solius servitio, exterioribus curis expeditus, deditus esse, coronam vero regni Emrico duci, suo filio se daturum disposuit.

„Szent István azon gondolkozott, majd szilárdan elhatározta, hogy az evilági dicsőség minden pompáját félredobva, s a mulandó királyság koronáját letéve csakis az Isten szolgálatának szenteli magát [...] egyben eldöntötte magában, hogy a királyi felség koronáját fiának, az Isten kegyelméből legszentebb erkölcsű Imre hercegnek fogja átadni.”⁴⁵ Thuróczy a *Krónikakompozíció* szövegét követte műve 60. fejezetében.⁴⁶ Temesvári Pelbárt harmadik, Szent Imréről írt beszédében nem,⁴⁷ de egy másik *sermóban* megemlítette, hogy apja még saját életében meg akarta koronáztatni Imre herceget.⁴⁸ A megfogalmazás sem a krónikákat, sem Thuróczyt nem követi: jól felismerhetően a *Nagy Legenda* néhány mondatát (c. 6.) alakította át, ahol azonban nem Imréről, hanem Géza fejedelemről és Istvánról van szó.⁴⁹ Imre megkoronázásának állítólagos tervéből Tóth Sándor arra következtetett, hogy a koronázási palást erre az alkalomra készült miseruha lehetett.⁵⁰ A király lemondási szándéka, amelyről a Szent István-legendák és a *Szent Imre-legenda* nem tudnak, felettébb szokatlan. A koronázáskor a felkenés a királyt az ország életfogytig tartó kormányzására jogosította fel. A lemondás aligha lett volna olyan cselekedet, amit egy uralkodó, különösen az ország első királya megtehetett. Az 1029-es német támadás sikeres visszaverése után, amikor III. Konrád *sine militia* érkezett vissza Bécsbe, s amelyet követően István király a 30. koronázási évfordulóját ünnepelte, ilyen példátlan lépésre aligha gondolt volna bárki is. István király korában senki sem mondott le az uralkodásról. II. Ramiro aragóniai király (1134–1137) ugyan lemondása után kolostorba vonult, ám ő már korábban is ott élt, s csak azért hagyta el rövid időre az egyházi intézményt, mert testvére, I. Alfonz örökös nélkül halt meg. Az új király megnősült, teljesítette házastársi kötelességét, majd visszatért a kolostorba.⁵¹ Az egyetlen, önként lemondott pápa a középkorban V. Celesztin volt (1294–1295), akit szerzetesi magányából

[...] Cum itaque sanctissimus pater curam ministrationis gubernandi filio sanctissimo committere intenderet, dux ipsa morte est praeventus” – SRH I. 172. c. 44.

⁴⁵ SRH I. 318.; Bollók J. (ford.): Képes Krónika i. m. 44–45.

⁴⁶ Thuróczy János: A magyarok krónikája. *Rogierius mester*: Siralmas Ének. Ford. Bellus Ibolya – Kristó Gyula – Horváth János. (Millenniumi magyar történelem. Források) Bp. 2001. 79. Bellus Ibolya Szent István nagy legendája 15. fejezetére („Minden óhajtásával azt kívánta, hogy fia túlélje s hogy utána országának ő kerüljön az élére”) hivatkozva írta, hogy István király nem gondolhatott lemondásra. – Uo. 350., 239. jegyzet

⁴⁷ Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Vál. V. Kovács Sándor, ford. Bellus Ibolya. Bp. 1982. 178–184.

⁴⁸ Pomerium sermonum de sanctis 1489: „Pater eius beatus rex Stephanus conuocatis Hungariae baronibus a singulis sacramentum exegit, ut post se regnaturum preficerent, ac diademate ipsum insignirent” – Vita Sanctorum Stephani regis et Emerici ducis. Ed. M. Florianus (Historiae Hungaricae fontes domestici. Scriptores 1.) Quinquae Ecclesiis 1881. 141.

⁴⁹ „convocatis pater suos Ungarie primatibus cum ordine sequenti, per communis consilium colloqui filium suum Stephanum post se regnaturum populo prefecit et ad hoc corroborandum a singulis sacramentum exegit” – Legenda S. Stephani regis c. 5. SRH I. 381.

⁵⁰ Tóth Sándor ezt a véleményét már nem tudta publikálni. Többeknek – nekem is – beszélt róla.

⁵¹ Uralkodók és dinasztiák. Szerk. A. Fodor Ágnes et al. Bp. 2001. 572.

választottak pápává. Másfél év után lemondott, mert vissza akart térni a remeteségbe. Dante a lemondást nem értékelte pozitívan, és a pápát a pokol kapujába állította.⁵² Dante ítélete érthető, mert a következő pápa, VIII. Bonifác az ellenfele volt. A pápa lemondása amúgy sem Kézai életében történt, példaként nem szolgálhatott. Először V. Károly császár mondott le ténylegesen az uralkodásról, amikor 1556. augusztus 23-án belépett a yuste-i kolostorba.

Ha egy felkent uralkodótól nem volt elvárható a lemondás, és példa sem állt rendelkezésre, akkor Kézai miért gondolt erre István királlyal kapcsolatban? Az ötletet minden bizonnyal azok az alkalmak szolgáltatták, amikor egy-egy Árpád-házi uralkodó még saját halála előtt megkoronáztatta örökösét. Később, négy alkalommal még bizonyosan a királyok életében került sor az utód koronázására.⁵³ I. András 1057-ben koronáztatta meg a gyermekét, Salamont.⁵⁴ Imre király ugyancsak még életében felkenette és megkoronáztatta csecsemő korú fiát, Lászlót. II. András is gyermekként koronáztatta meg Béla nevű fiát, bár ez az uralkodó akarata ellenére történt. Végül Béla 1246-ban koronáztatta meg István fiát.⁵⁵ Kézai számára alighanem ez az esemény volt meghatározó fontosságú. Lehetséges tehát, hogy István király, ugyan a lemondás szándéka nélkül, meg akarta koronáztatni Imrét. Időben egy közeli példa is állt előtte: II. Konrád 1028-ban német királlyá koronáztatta fiát, Henriket. Mivel a legendákban nem esik szó lemondásról és koronázásról, sőt a *Nagy Legenda* (c. 15.) egy ilyen lehetőségnek egyenesen ellentmond,⁵⁶ a lemondás nem tartható hiteles hagyománynak.

⁵² *Dante Alighieri*: Isteni Szinjáték. Ford. Nádasdy Ádám. Bp. 2016. 63.

⁵³ Margit úrnő végrendeletének keltezésében II. Géza uralkodótársaként nevezte meg az 1147-ben született kisfiát: „regnante Geysa una cum filio suo Stephano duce”. – A pannonthalmi főapátság története I–II. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. (A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története I., 2.) Bp. 1902–1903. I. 13. sz., 601.; idézi: *Jakubovich Emil*: Adalékok az Anonymus kérdéshez. Akadémiai Értesítő 1926. Szerk. Balogh Jenő. Bp. 1927. 157.

⁵⁴ 1057: „Andreas rex infirmatur et Salomonem filium suum coronavit.” – *Annales Posoniensis*. SRH I. 125.; „vicit amor filialis in Andrea rege iustitiam et rupto federe sue promissionis, quod in regibus esse non deberet, filium suum Salomonem infantulum adhuc quinque annorum super totam Hungariam anno imperii sui duodecimo confectus senio in regem fecit inungi et coronari” – *Chron. Hung. comp.* c. 91. SRH I. 352.; „Cum autem in coronatione Salomonis canerent: »esto dominus fratrum tuarum«, et hoc per interpretem Bele duci innotuisset, quod Salomon infantulus sibi dominus constitueretur, graviter esse indignatus” – *Uo.* SRH I. 353–354.

⁵⁵ 1246. január 10.: „Mikor tehát országunk székhelyén, Fehérváron kedvelt fiunkat, Istvánt, Isten kegyelméből királlyá és egész Szlavónia hercegévé koronázva törvénynapot ültünk” – Középkori históriák oklevelekben 1002–1410. Szerk. Kristó Gyula. (SzKK 1.) Szeged 1992. 43., 12. sz.; „Cum igitur in medio regni nostri Albae, coronato per divinam clementiam charissimo filio nostro Stephano rege, et duce totius Slavonicae, pro tribunali sederemus, de consilio omnium Baronum nostrorum caput suum mortis periculo exstilit condemnatum.” – *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II*. Red. Richard Marsina. Bratislaviae 1980–1987. II. 148–150.

⁵⁶ Lásd a 46. jegyzetet.

Mint láthattuk, a *Hildesheimi Évkönyv* bejegyzése a szentté avatás előtt keletkezett, és fontos életrajzi adatokat tartalmaz: a herceg halálának éve mellett az apa neve, a herceg titulusa és a vadászbaleset is olvasható a híradásban. Az író számára természetes volt, hogy István király fia egyben a trón örököse is, ezt tehát nem jegyezte fel külön. A herceg *dux Ruizorum* címe komoly kihívás elé állította a kutatókat, s a rejtélyes titulus megfejtésére vonatkozóan változatos értelmezések és következtetések láttak napvilágot. Az *Annales*ben feljegyzett halál éve egyezik a *Legenda maior*ban olvasható időponttal, ezért hitelesnek tartható. Fentebb arról is volt már szó, hogy az évkönyvírónak alapos, az összes külföldi forrás közül a leg részletesebb értesülése volt Imre hercegről. Hildesheimbe korán, már 1031 kora őszen megérkezhetett a herceg nyárvégi halálára vonatkozó híradás.

A herceg halálának napját nem jegyezték fel az elbeszélő források, a liturgikus kútfők alapján azonban az időpont megállapítható. Szent Imre ünnepének legkorábbi feljegyzése Reichenau Hermann *martyrologium*ának átdolgozásában olvasható.⁵⁷ A mű a számára lényeges tényt közli: „Istvánnak, a pannonok királyának fia, Szent Imre hitvallónak [ünnep], aki hosszú ideig házasságot színlelve szűz maradt.” („Item sancti Henrici confessoris, filii Stephani regis Pannoniorum, qui multo tempore coniugium pretendens virgo permansit.”)⁵⁸ A szóhasználat nem az Imre hercegről szóló későbbi szövegeket követi: a lényeg az Imre-legenda is más szavakkal foglalta össze. A *martyrologium*ban olvasható *rex Pannoniorum* cím a veszprémi püspökség és a tihanyi apátság alapítólevelében olvasható.⁵⁹ A közlés valószínűleg hazai eredetű, mert a nyugati forrásokban a *Pannonia* és *Pannonii* nevek a honfoglalás előtti eseményekre vonatkozó szövegekben ugyan előfordulnak, a *rex Pannoniorum* különösen ritka. A *Pannonia* országnév és a *pannonicus* jelző nem olvasható sem az *Annales Altahenses maiores*ben, sem az *Annales Hildesheimenses*ben, sem Hersfeldi Lambertnél. Wipónál a király *rex Ungarorum* akkor is, ha a magyar király népe *gens Pannonica*.⁶⁰ Jelentősége lehet annak is, hogy Reichenau Hermann tanítványa, Bertold, akit a *martyrologium* átdolgozójának

⁵⁷ Az adatot A. Poncelet műve (*Poncelet, A.: Vita S. Henrici ducis i. m. 486.*) alapján Balanyi György (*Balanyi György: Szent Imre tisztelete a középkorban. Katolikus Szemle 44. [1930] 496.*) és Kovács Andrea (*Szent Imre alakja a magyar zenetörténetben. In: Szent Imre 1000 éve i. m. 50–65., 56.*) idézte.

⁵⁸ Ernst Dümmler: *Das Martyrologium Notkers und seine Verwandten. Forschungen zur deutschen Geschichte 25. (1885) 219–220.* Az alapkiadásban István király neve előtt nem olvasható a sancti. Ez a forrás *Gombos A.: Catalogus i. m.-ból* hiányzik. A *Martyrologium Szent István ünnepét* is említi: XIII. K. S. „In Pannonia sancti Stephani regis”.

⁵⁹ DHA I. 8., 43. Ezekén kívül 1091-ben egy zárai oklevélben I. Lászlót így nevezik meg. A Pannonia és változatainak előfordulásairól a 11. században: Tóth Endre: *Pannonia Ravennában. In: Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70. születésnapjára. Szerk. Tari Edit – Tóth Endre. Bp.–Esztergom 2012. 129–140.*

⁶⁰ Wiponis Opera. Hrsg. Harry Bresslau. (MGH SS rer. Ger. 61.) Hannover–Leipzig 1915. 43., 10. sor

tartanak, szintén *Andreas rex Pannoniarum*(!)-ként nevezte meg András királyt,⁶¹ 1059-ben azonban *Andreas Pannoniae rex*-ről írt.

A *Pray-kódex* naptára két Imre-ünnepnapot is feljegyzett: szeptember 2-át és november 5-ét.⁶² Az első dátumot a herceg halálának, a másodikat szentté avatásának napjaként tartják számon,⁶³ bár az utóbbihoz a kalendáriumok nem fűznek magyarázatot. A hazai kalendáriumok a két ünnepet általában megkülönböztetik. A *Pray-kódex*ben szeptember 2-án *depositio Sancti Henrici confessoris*, november 5-én *Henrici ducis et confessoris* áll. Egy esztergomi misszáléban⁶⁴ szeptember 2-án szintén *depositio sancti Emerici ducis et confessoris* olvasható. Egy másik, 14. századi hazai misszáléban⁶⁵ a szeptember 2-i ünnep megjelölése azonban *translacio Emerici ducis*; november 5-én csak a szent neve szerepel. A szeptember 2-i ünnepet *depositio* és *translatio* megjelöléssel különböztették meg a novemberi ünneptől. A novemberi ünnep a szentté avatás, a *depositio* pedig a temetés napja lehet: Imre herceget szeptember 2-án helyezték sírba.⁶⁶ A megjelölés azt a feltételezést sejteti, hogy a herceg halála és temetése között számottevő időkülönbség volt. Erre utalhat a *translacio*, amely a *martyrologium*okban és a naptárakban az ereklyeátvitel szakszava.⁶⁷ Ilyen transláció Imre esetében nem feltételezhető. A misszálé szóhasználata talán olyan hagyományt őrzött meg, amely szerint Imre herceg holttestét a halálának helyszínéről a temetés helyére, Székesfehérvárra kellett szállítani.⁶⁸ Eszerint a halál és a temetés között érzékelhető idő telt el. Ez megerősíti

⁶¹ Bertoldus a. 1060 – Die Chroniken Bertholds von Reichenau und Bernolds von Konstanz 1054–1100. Hrsg. Jan S. Robinson. (MGH SS rer. Germ. N. S. 14.) Hannover 2003. 189., 6. sor; *Gombos A.*: Catalogus i. m. I. 415. Hóman Bálint a továbbélő két Pannonia (inferior és superior) hatására gondolt. – *Hóman Bálint*: A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. In: *Uő*: Történetírás és forráskritika. (Hóman Bálint munkái) Bp. 1938. 215.; *Uő*: A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. Történeti Szemle 6. (1917) 2. sz. 158.

⁶² *Radó Polikárp OSB*: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Bp. 1973. 51.

⁶³ *Török József*: Szent Imre liturgikus tisztelete a középkorban. In: Szent Imre 1000 éve i. m. 48.

⁶⁴ *Radó P.*: Libri liturgici i. m. 105.

⁶⁵ *Radó P.*: Libri liturgici i. m. 97. Egy másik 14. századi missáléban is „translacio s. Emerici ducis” áll, *Radó P.*: Libri liturgici i. m. 142.

⁶⁶ *Török József* Imre herceg halálának vagy temetésének napjára gondolt. – *Török J.*: Szent Imre i. m. Más *depositio* megjelölések: Pálóczi érsek missáléjának naptára, szeptember 2. Ebben a november 5-i ünnepet jelölték *translacio* szóval. – *Radó P.*: Libri liturgici i. m. 204. A szó értelmezéséhez a *Pray-kódex* naptárában támpontot ad a szeptember 24-én jelzett Gerardi passio, amit *Deposicio*-ra javítottak. Gellért püspök augusztus 29-i halála miatt ez temetésének a napja.

⁶⁷ A *depositio*, *elevatio*, *translatio* szakszavakról lásd *Martin Heinzelmann*: Translationsberichte und andere Quellen des Reliquienkultes. (Typologie des sources du Moyen Age occidental 33.) Turnhout 1979. 43–46. A szintén e csoportba tartozó *inventio*-t a *Prax-kódex* kalendáriuma az október 11-én tartott Szent István-ünnepnél jelzi. Erről *Tóth Endre*: In paradisum deducant te angeli... (A székesfehérvári szarkofágról). In: Alba Regia. Szerk. Demeter Zsófia – Kovács Loránd Olivér. (A Szent István Király Múzeum Évkönyve 36.) Székesfehérvár 2007. 134–136.

⁶⁸ Bonfini szerint Imre herceget a halála után 30 nappal temették el Székesfehérváron. – *Bonfini A.*: A magyar történelem i. m. II. 1., 225., 285.

a *Hildesheimi Évkönyv* értesülését a vadászatról, mint ahogy azt a feltételezést is, hogy a herceg az Árpád-ház centrális helyeitől távolabb, talán Biharban hunyt el.⁶⁹ Imre herceg halála napját sem a legendája, sem más forrás nem tartalmazza. A *Pray-kódex* kalendáriumának szeptember 2-i dátumát a szentté avatáskor, azaz 1083-ban ismerni kellett vagy meg kellett állapítani. Ez azért érdemel figyelmet, mert a napi dátumok feltüntetése a 11–12. századi királyaink koronázása és halála esetében is ritka. Szeptember 2. tehát a temetés napja lehetett, amely dátum leginkább Székesfehérváron maradhatott ismert.

A herceg halálának helye ismeretlen. A *Hildesheimi Évkönyv* közlése alapján olyan helyre kell gondolnunk, ahol a herceg vadászni szokott. Leginkább a bihari királyi vadászterület, az Igyfon-erdő jöhet számításba.⁷⁰ Ennek emléke lehet a bihari Hegyközszentimre monostora.⁷¹ Valószínűleg ebben a 'szent sűrű' jelentésű erdőben⁷² halt meg Imre trónörökös,⁷³ ugyanott, ahol később I. Géza is vadászott, amikor – Vid felbujtására – Salamon merényletet szervezett ellene. Ha a herceg augusztus második felében Biharban halt meg, annak további következménye is van. A királyi család aligha ünnepelte együtt augusztus 15-én Nagyboldogasszony napját, mert két hét igen rövid idő az út oda-vissza megtételére akár Esztergomból, akár Székesfehérvárról Biharba. Ez azt jelenti, hogy István király felkenése és a 30. évforduló megünneplése nem az általam korábban feltételezett időpontban, augusztus 15-én,⁷⁴ hanem e dátumot megelőzően történt. Az valószínűtlen, hogy a jubileumi ünnepségen a trónörökös ne vett volna részt.

Dux Ruizorum

A *ruizorum* többes genitivusban álló népnév, Imre tehát a *ruizi* duxa volt. A *ruizi* 'oroszok' jelentése nem vitatható. Annál inkább kérdéses, hogy mit értettek a megjelölésen István király korában Magyarországon, mit értettek Hildesheimben, és hogyan értelmezik ma a kutatók.⁷⁵ A császárságban ismerték a szót, és 'oroszokat'

⁶⁹ Györffy Gy.: István király és műve i. m. 375.

⁷⁰ „Terram vero, que est inter Thisciam et silvam Igyfon, que iacet ad Erdeuelu” – *Anonymus* c. 11. SRH I. 49.; „in nemoribus Igyfon” – *Uő.* c. 51. SRH I. 103. és 5. jegyzet; I. Géza „qui venatur in Igyfan” – *Chron. Hung. comp. saec. XIV.* 114., 115. SRH I. 380., 381.

⁷¹ Nem lehetetlen, hogy a váradi és az erdélyi egyházmegyékben használt, az ország egyéb területeitől eltérő Szent Imre-officiumot (*Kovács A.*: Szent Imre i. m. 56.) Imre herceg ottani halála okozta, és az ott alapított hegyközszentimrei (Bihar m.) monostor hagyományára épült.

⁷² Az Igyfon-erdőről *Ligeti Lajos*: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 33–34.

⁷³ Györffy Gy.: István király és műve i. m. 375.

⁷⁴ *Tóth Endre*: István és Gizella miseruhája. *Századok* 131. (1997) 48.

⁷⁵ A véleményeket ismertette *Thoroczkay Gábor*: SzKK 15., 216., 716. jegyzet; *Zsoldos A.*: Szent Imre i. m. 21–22.

értették alatta.⁷⁶ A *dux ruizorum* szókapcsolat általánosabban a király hatalma alatt álló *ruizok* vezetőjeként (parancsnokaként) értelmezhető. A *ruizi* „legegyszerűbb” megfejtését Pauler Gyula⁷⁷ és Hóman Bálint⁷⁸ képviselték, akik elírást, téves másolást feltételeztek. Nem világos, hogy ez hogyan értendő, mert a *ruizi* jelentésében aligha lehet kételkedni: már Pray György is az oroszokat értette a kifejezés alatt.⁷⁹ A hajdani kutatók azonban éppen ezzel nem boldogultak: a fogalmat nem tudták elhelyezni a 11. századi Magyarország történetében. A téves véleményeket szükséges sorra venni, mert a korai vélekedések egyes elemei, mint Ausztria *Rugiland* neve,⁸⁰ a *ruizi* területi értelmezése, később is ötletadók maradtak.⁸¹ Marczali Henrik szerint a *ruizi* megjelölés valójában a késő római kortól a Dunától északra élt germán népre (*rugi*) vonatkozik.⁸² Marczali arra gondolt, hogy – mivel az *Ostarrichit* Ausztria nevéként a 11. század elején nem használták, és az Ennstől keletre eső területnek nem volt saját neve⁸³ – az 1029. évi háborúban elfoglalt területet az egykor ott lakó *rugi* népről nevezték el.⁸⁴ A Marczalit követő kutatás szerint a *rugi* kifejezés a Magyarország nyugati országhatárán élő határőröket jelölte; a szót az ott letelepített oroszokra, vagy az 1029-ban elfoglalt területre vonatkoztatták.

A *rugi* keleti germán nép, akik kiszabadulva a hun fennhatóság alól, az 5. század második felében Noricumtól és a Dunától északra telepedtek le.⁸⁵ Szent Severinus életrajzából⁸⁶ tudunk meg legtöbbet a provinciális rómaiakkal jó viszonyt ápoló nép történetéről.⁸⁷ Maiorianus császár kérésére 458-ban *rugi* katonai

⁷⁶ „Ruscia gens, Legati [...] Ruzonum” – Annales Altahenses maiores i. m. 32., 43.; „contra Ruscianos bellum” – Annales Hildesheimenses i. m. a. 992.; „Rusci”: 42., 5. sor; 58., 10. sor; „Ruzeni”: 202., 19. sor; 225., 30. sor; 226., 5. sor; „Ruscia gens”: 39., 15. sor – Lamperti monachi Hersfeldensis Opera. Hrsg. Oswald Holder-Egger. (MGH SS rer. Ger. 38.) Hannover 1894.

⁷⁷ Pauler Gy.: A magyar nemzet története i. m. (1899) I. 412., 152. jegyzet.

⁷⁸ Hóman Bálint: Szent Imre. Magyar Szemle 9. (1930) 33. sz. 201–209., 206.

⁷⁹ Pray G.: Emerico duce i. m. 56–57.

⁸⁰ Balogh Albin: Szent Imre herceg. Esztergom 1930. 10.; Bakay Kornél: Az államalapító Szent István király és a koronázási palást. Életünk 26. (1988) 759.

⁸¹ Marschalek Á.: Vászoly és Imre i. m. 110–114.

⁸² Marczali Henrik: A vezérek kora i. m. 303., 4. jegyzet; Balogh A.: Szent Imre i. m. 1930. 10.

⁸³ Az ezredfordulón írt forrásokban Ausztria területére vonatkoztatva az egykori római tartománynevet, a Noricumot gyakran használják. – Ernst Klebel: Das Fortleben des Namens Norikum im Mittelalter. Carinthia I. 146. (1956) 481–492. A Hildesheimi Évkönyben is említik Noricumot: 1002: Heinricus dux Noricorum – Annales Hildesheimenses i. m. 28.

⁸⁴ Hóman Bálint Marczali elképzelését ingatagnak tartotta, mert a források a 11. században az időben már nem írnak a *rugi*-ról. – Hóman B.: Szent Imre i. m. 206.

⁸⁵ Herwig Wolfram: Grenze und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. (Österreichische Geschichte 378–907, 1.) Wien 2003. 53–57.

⁸⁶ Eugippius: Vita Sancti Severini. c. 31., 40. Hrsg. Hermann Sauppe (MGH Auct. ant. I.2.); Bóna István: Severiana. Antik Tanulmányok 16. (1969) 284–285.

⁸⁷ Bóna I.: Severiana i. m. 284–285.; Alföldy Géza: Noricum. (The provinces of the Roman Empire) London–Boston 1974. 220–221.; Herwig Wolfram: Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagaoariorum et Carantanorum und die Quelle ihrer Zeit. (Mitteilungen der Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 31.) Wien–München 1995. 22., 56–57., 390–391.

egység vonult Itáliába. A Noricum felett uralmat gyakorló Odoaker itáliai király azonban hadsereget küldött ellenük, a királyi párt elfogták, és megölték. Fiuk, Fredericus eredménytelenül kísérelte meg az uralmát helyreállítani, és a *rugik* maradékával Nagy Theoderikhez menekült a Balkánra. Az őt előző Hunwulf (Odoaker testvére) 488-ban rendelte el Noricum kiűrtését. Ekkor Severinus erekyéit is Itáliába, Lucullanumba vitték, ahol az utolsó császár, a pannóniai származású Romulus „nyugdíjas” éveit töltötte. A *rugik* nép – rövid uralmuk ellenére – Noricumban emlékezetes maradt, és a helynévnévadásban is nyomot hagyott. Nevezetes említése a raffelstetteneri vámrrendeletben (904–906) olvasható;⁸⁸ nem tudni, hogy a *rugik* törzs esetleges hátramaradt tagjai őrizték-e meg a nevet.

Marczali annak bizonyítékát is megtalálni vélte, hogy a majdani „osztrákokat” a 12. században is így (*ruzarii*) nevezték.⁸⁹ Philipp Strahl Oroszország történetéről írt munkáját említette érvként, amelynek hivatkozott helye az „osztrák” (*Österreicher*) szót a *ruzarii* kifejezéssel azonosította.⁹⁰ A megfogalmazást Marczali saját elgondolásának megfelelően értelmezte.⁹¹ A *ruzarii* azonban nem az „osztrákok” akkor használt neve volt. Strahl a vonatkozó helyen Kijev kereskedelmi szerepéről írt: északon Novgorod, délen Kijev volt Oroszország kereskedelmi központja, ahol görögök, örmények zsidók, németek, osztrákok (*ruzarii*), bajorok és más népek laktak. *Ruzarii*nak nem a későbbi Ausztria területén élő lakosságot, hanem a kijevi fejedelemséggel kapcsolatot tartó, oda-vissza utazó bajor (regensburgi) kereskedőket nevezték.⁹²

Mátyás Flórián vitapartnere nevének említése nélkül szállt szembe Marczali nézetével, s az elnevezést az oroszokkal azonosította.⁹³ A *rugik* népvét nem tár-

⁸⁸ „Sclavi vero, qui de Rugis vel de Boemanis mercandi causa exeunt.” A kérdésről: Ernst Zöllner: Rugier oder Russen in der Raffelstettener Zollurkunde? Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (60). (1952) 108–119.; Herbert Tatzreiter: Das Namengut der Raffelstettener Zollurkunde. In: Baiern, Ungarn und Slawen im Donauraum. Hrsg. Willibald Katzinger – Gerhart Marckhgott. (Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs 4.) Linz 1991. 195–209.; Szenthe Gergely: Gondolatok az Inquisitio de theloneis Raffelstettensis kapcsán. Adatok a Karoling Birodalom keleti irányú szárazföldi áruforgalmának és keleti határának kérdéséhez. Világtörténet 43. (2007) 1. sz. 18–30.

⁸⁹ Marczali H.: A vezérek kora i. m. 302–303., 4. jegyzet.

⁹⁰ „Hier wohnten Griechen, Armenier, Juden, Deutsche, Österreicher (Ruzarii). Baiern aus Augsburg und Regensburg, Venetianer, Ungern, Bulgharen und andern Nationen Einzelne des Handels wegen unter dem Schutze russischen Gastfreundschaft in Sicherheit und Frieden.” – Philipp Strahl – Ernst Herrmann: Geschichte des Russischen Staates I–VI. Hamburg 1832–1866. I. 449.

⁹¹ „Ruzia, Ruiz nem jelent mást, mint a későbbi Ausztriát” – Marczali H.: A vezérek kora i. m. 302.

⁹² Aleksandr Vasiljevich Nazarenko: Die Regensburger „Ruzarii”: der bayerisch–russische Handel des Mittelalters (vornehmlich des 12. und 13. Jahrhunderts). In: Bayern und Russland in vormoderner Zeit. Annäherungen bis in die Zeit Peters des Grossen. Hrsg. Alois Schmid. (Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 42.) München 2012. 15–38.

⁹³ Mátyás Flórián: Történeti egyezések és tévedések. (Értekezések a történeti tudományok köréből XVI. 10.) Bp. 1896. 541–545.

gyalta, hanem azt igyekezett cáfolni, hogy a Magyarországra menekült angol-szász hercegekre vonatkozó forrásokban feltűnő *Ruzia* a Magyar Királyságot jelölne.⁹⁴ Mátyás megkereste a *Ruziát* említő forrást,⁹⁵ és helyesen állapította meg, hogy az nem Magyarországra, hanem Oroszországra vonatkozik.⁹⁶ Mátyásnak két megoldási javaslata volt a *ruizi* megfejtésére. Egyrészt a mosoni Oroszvár helynév és Anonymus (c. 57.) nyomán orosz betelepülőkre gondolt. Miként a Névtelen Jegyző írja: „Ezen a vidéken bízta meg a nagyapja, Álmos fejedelem idején Pannoniába bevándorló oroszokat, hogy várat építsenek.”⁹⁷ Imre herceg pedig „mint a katonailag szervezett orosz határőrség parancsnoka viselhetette a *dux Ruizorum* címet”.⁹⁸ Mátyás Flórián másik ötlete különösebb: eszerint Imre az anyja révén a bajor „rutziai uradalmak” örököse lehetett. Mátyás Hermannus Cornerus 15. századi feljegyzésére hivatkozott,⁹⁹ amelyben a szerző felsorolta a quedlinburgi monostor javadalmait a Vogtland vidékén, köztük a *de Ghera, de Wyda, de Plawis* és *de Rutzia* származó jövedelmeket.¹⁰⁰ A felsorolt birtokok később a Reuss grófi majd hercegi családhoz kerültek.¹⁰¹ Függetlenül attól, hogy Imre valóban örökölhette-e ezt a Rutziát, a család Reuss neve nem ennek a Rutziának a származéka, noha valóban ’orosz’ jelentésű. A család plaueni ágából származó I. Henrik orosz kapcsolatai miatt vette fel a 13. század végén az ’orosz’, illetve ’rutén’ jelentésű nevet, amely később leszármazói családnevévé vált.¹⁰²

Az ’orosz’ jelentésű név az *Annales Bertiniani*-ban olvasható először: 839-ben Ingelheimben a bizánci császár követivel *Rhos* kagánjának emberei is megjelentek.¹⁰³ Cremonai Liudprand szerint a név ’északi embert’ jelent (*rusi, alio nos nomine Nordmanni appellamus*).¹⁰⁴ A népnév későbbi előfordulásait a *Monumenta*

⁹⁴ Marczali H.: A vezérek kora i. m. 302.; Mátyás F.: Történeti egyezések i. m. 541.

⁹⁵ Brémai Ádám, Gesta c. 51.: „filii eius in Ruziam exilio damnati” – Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. Hrsg. Bernhard Schmeidler. (MGH SS rer. Ger. 2.) Hannover 1917. VII. 324.

⁹⁶ Mátyás F.: Történeti egyezések i. m. 542.

⁹⁷ „usque ad pontem Guncil et in eisdem partibus dedit castrum construere Ruthenis, qui cum Almo duce avo suo in Pannoniam venerant” – Anonymus c. 57. SRH I. 113.; Anonymus: A magyarok cselekedetei. Ford. Veszprémy László. Bp. 1999. 48.

⁹⁸ Mátyás F.: Történeti egyezések i. m. 543.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Die Chronica Novella des Hermann Körner. Hrsg. Jakob Schwalm. Göttingen 1895. 578.

¹⁰¹ A család férfitagjai emlékezve VI. Henrik császárra, máig a Henrik keresztnévet viselik.

¹⁰² I. Henrik nevének Reuss és Ruthenus névváltozatait lásd Thüringische Geschichtsquellen. Neue Folge II. Urkundenbuch der Vögte von Weida, Gera und Plauen I. 1122–1356. Hrsg. Dr. Berthold Schmidt. Jena 1885. index 588.

¹⁰³ „id est gentem suam, Rhos vocari dicebant” – Annales Bertiniani. Hrsg. Georg Waitz. (MGH SS rer. Ger. 5.) Hannover 1883. 19. Csak két hazai tanulmányt említek: Balogh László: Az Annales Bertiniani 839. évi bejegyzése és a magyarok. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Szerk. Balogh László – Keller László (Magyar Östörténeti Könyvtár 21.) Bp. 2004. 112–123.; Bollók Ádám: „Inter barbaros et nimiae feritatis gentis”. Századok 138. (2004) 349–380.

¹⁰⁴ Liudprand: Antapodosis, IV. 15. Hrsg. Joseph Becker. (MGH SS rer. Ger. 41.) 113., 10.

Germaniae Historica Scriptores indexei alapján állítottam össze, ahol ország- és népnévként a következő névváltozatok olvashatók. Prágai Cosmas: *Ruscia, Ruzia*. Merseburgi Thietmar: *rusci, Rucia, ruscorum ruszorum, ruscorum*. Hersfeldi Lambert: *rusci, ruzeni, Ruscia*. Annales Hildesheimenses: *contra ruscianos*. Jakob Unrest: *reyssen, reussen*. Brémai Ádám: *Ruzzia, ruzzi*. Thomas Ebendorfer: *Ruscia, russen*. Wipo: *Ruzzia. Annales Quedlinburgenses: Ruscia gens*. Cremonai Liudprand: *rusi, russi*. Querfurti Bruno: *Senior ruzorum, senioreme ruzorum*.¹⁰⁵ Freisingi Ottó a *rutheni* megjelölést használja. A *Kaiserchronik*ban a *riuzen* alak olvasható.¹⁰⁶ *Otto* (Aba) *huob sich enzit / er nam chint unde wip / ze den riuzen er entran*.¹⁰⁷ A *Hildesheimi Évkönyv* nem ad felvilágosítást arról, hogy Aba és családja hová menekült.¹⁰⁸

Az *Annales Hildesheimenses* *riuzi* népneve hapax, azaz ez a forma csak egyszer fordul elő. Igaza volt Györffy Györgynek, aki szerint a *ruizorum* „i” magánhangzója elírás,¹⁰⁹ amely az évkönyv másolójától származik. Az „ui” hangkapcsolat létrejöttének lehetőségét jól mutatják a MGH indexei, amelyek alapján a jelenség különösen a Liu- és Lui- kezdetű tulajdonnevek esetében gyakori. Ilyen tévesztést az *Annales Hildesheimenses*ben is találunk: 1008: *Luidolfus Treverensis metropolitanus*; 1017: *Liudolfus presbiter*; 1023: *Liudolfus comes*; 1029: *legati Liutiziorum*; 1032: *contra Liutizios*; 1034: *bella inter Luitizios et nostrates*; 1035: *a Luitiziis, in Liutizios*.¹¹⁰ Nem fontos, hogy Imre herceg feladatkörének megnevezésében *ruizorum* vagy *riuorum* állt, mert valójában mindkét szó ’orosz’ jelent.

Kik voltak tehát a *ruizi*? A megoldáshoz Mátyás Flórián és Györffy György jutott a legközelebb. Györffy arra gondolt, hogy Imre a királyi testőrség vezetője volt.¹¹¹ Az ő gondolatmenetével vitatkozott Kristó Gyula, ám a jelek szerint félreértette vitapartnere érveit, amikor a következőket írta: „Teljesen valószínűtlen, hogy

¹⁰⁵ *Gombos A.*: Catalogus i. m. I. Nr. 952., 429.

¹⁰⁶ *Kaiserchronik*: Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters I. (MGH Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt 1.) Hannover 1895; *Gombos A.*: Catalogus i. m. II. Nr. 3264., 1378.

¹⁰⁷ „ez nagyon gyorsan történt [ti. Pozsony elfoglalása] / a polgárokat elfogták, / Ottó (Aba) időben eltávozott / gyermekét és asszonyát magával vitte, / az oroszokhoz menekült, / egész nemzetségét levágták.” – A fordítást Vízkelety Andrásnak köszönöm. Vajay Szabolcs szerint Aba Samuel családja Oroszországba menekült, ahonnan majd Endrével térnek vissza. – *Vajay Szabolcs*: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár Évszázadai I–IV. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967–1979. I. 63–100., 99., 130. jegyzet. A *Kaiserchronik*ban máshol is Riuzen-nek nevezik az oroszokat: 13879, 14021, 15440.

¹⁰⁸ *Annales Hildesheimenses* i. m. a. 1045., 46.; *Gombos A.*: Catalogus i. m. I. 141.; SzKK 15., 218. Ford. Thoroczkay Gábor.

¹⁰⁹ *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. (A Magyar Néprajzi Társaság könyvtára) Bp. 1959. 86., 76. jegyzet.

¹¹⁰ *Annales Hildesheimenses* i. m. 29., 32., 34., 35., 37., 38., 39.

¹¹¹ *Györffy Gy.*: Tanulmányok i. m. 86.

az orosz népnév már 1031 előtt ajtónállót, illetve testőrt jelentett volna.”¹¹² Györffy azonban nem ezt írta. Az, hogy az Árpád-kor után a királyi ajtónállókat oroszoknak nevezték, és a megjelölés csak a 16. századtól adatolt, összhangban áll az Árpád-korban (vagy csak annak korai szakaszában) jelentős szerepet betöltő „oroszok” későbbi testületi szerepcsökkenésével. A királyi „testőrökből” – Györffy értelmezése szerint – palotai szolgálatot teljesítő ajtónállók lettek. Hogy a változás mikor történt, az annak a függvénye, hogy a hadsereg szervezeti átalakulása mikor zajlott le. Lehetséges, hogy Imre herceg mint *dux Ruizorum* részt vett az 1029-es háborúban,¹¹³ és a herceg feladatköre már a halála előtt ismert volt Hildesheimben.

Alapkérdés, hogy a *ruizi* Magyarországon nép- vagy foglalkozásnév volt-e, esetleg mindkettőt kifejezhetette. A sok tucat magyarországi helynév közül, amely az *oroszt* mint szóelemet tartalmazza,¹¹⁴ – Anonymus nyomán – egyet, Oroszvárt kiragadva azonban nem lehet arra következtetni, hogy a nyugati határon a *ruizi* népet csoportosan telepítették le. Oroszvár akkor sem szolgálhat bizonyítékkal arra, hogy az oroszokat zárt tömbben telepítették a határszélre, ha Anonymus éppen ezt a határközeli Oroszvárat említette meg művében (c. 57.), a Névtelen eljárása ugyanis helynévértelmező hajlamából következik csupán. Kristó Gyula egy egyetlen tömbben letelepített, orosz etnikumú katonaságra gondolt, akiknek a trónörökös volt a vezetőjük.¹¹⁵ Font Márta szintén a nyugati határsávra telepített fegyveresekre következtetett.¹¹⁶ A korábbi, *Rugilando*t Ausztriával azonosító véleménynek és az Anonymus által említett Oroszvár fekvésének tulajdonítható, hogy a nyugati határsávot és az 1029-ben meghódított területet tekintik a *ruizi* lakóhelyének. Kristó felfigyelt az Oroszvár névadás ritkaságára: „Noha nem túlságosan gyakori a népnév+vár összetétel a helynévi anyagunkban, de Kozárvár és Szászvár (Saxoniauara) előfordulása nem is teszi kizártnak ilyenek létét.”¹¹⁷ A két példa közül Szászvár említése és maga az erősítés Árpád-kor utáni.¹¹⁸ Az 1205 és 1235 között Kozár néven feltűnő te-

¹¹² Kristó Gyula: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 67. Szeged 1980. 57–65.; *Uő*: Tanulmányok az Árpád-korról. (Nemzet és történelem) Bp. 1983. 199.

¹¹³ Györffy Gy.: István király és műve i. m. 375.

¹¹⁴ Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szekfű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 44. Szeged 1973. 12–13.

¹¹⁵ Kristó Gy.: Oroszok i. m. 63.

¹¹⁶ Font Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. (SzKK 21.) Szeged 2005. 128.

¹¹⁷ Kristó Gy. et al.: Adatok i. m. 29.

¹¹⁸ Saxoniauar Szászvárral azonos. Castrum Zaaz-t 1439-ben említik először. – Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I–V. Bp. 1890–1913. III. 407. 1401-ben még „villa Zaz”. – Kristó Gy. et al.: Adatok i. m. 29., Nr. 22. A vár a 15. században épült a pécsi püspökség birtokán, és a falu neve ezután bővült. A falu Árpád-kori neve Szász volt.

lepülést 1249-től Kozárvár néven említik,¹¹⁹ tehát vára a 13. század közepén épült. Az Oroszvár helynév¹²⁰ valóban különleges: az Árpád-korban várral és népnévvel összekapcsolt településnév Oroszváron kívül csak Kozárvár ismert. Oroszvárt Fügedi Erik és Engel Pál nem tartották számon várként.¹²¹ Mi lehet a névadás eredete? Kiss Máté jól látta, hogy az elnevezés az oroszvári római *castellum* (*Gerulata*) romjainak a következménye lehet.¹²² Hasonlóan a Somogy megyei Ságvár faluhoz, Oroszvár sem Árpád-kori várról, hanem a római erőd romjairól kapta a nevét.¹²³ A római erődök maradványai az Árpád-korban felismerhetően álltak,¹²⁴ hiszen az építőanyagukat korábban nem használták fel. Kézai a bánhidai csatáról szólva említi a romvárost, ahová Szvatopluk menekült.¹²⁵ A *Krónikakompozíció* szerint a város romjai még a szerző működése idején is láthatóak voltak,¹²⁶ a környei római erőd maradványairól van szó.¹²⁷ A -vár utótagú helynevek nem jelentenek tehát szükségszerűen az Árpád-korban létező várat, ennek belátásához elég a számos, *földvár* névelemet tartalmazó helynévre gondolni.¹²⁸ Az Oroszvár névből sem Árpád-kori orosz etnikum zárt közösségben történt telepítésére,¹²⁹ sem vár építésére nem lehet következtetni.¹³⁰

¹¹⁹ Kozárvár említései: 1205–1235: Kozar; 1261: Kazarvvar – *Kristó et al.*: Adatok i. m. 44., 12., Nr. 10.; *Kádár József*: Szolnok-Dobokavármegye monographiája. I–VII. Közrem. Tagányi Károly, Réthy László, Pokoly József. Deés 1900–1905. IV. 429–430.

¹²⁰ *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1987–1998. IV. 169–171.

¹²¹ *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből 82.) Bp. 1977; *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1436). (Értekezések a történeti tudományok köréből 83.) Bp. 1977. Györffy György rövid életű várat említ, ami 1271-ben leégett. – *Györffy Gy.*: Magyarország történeti földrajza i. m. IV. 170.

¹²² *Kiss Máté*: A magyar–skandináv érintkezések kérdése a kezdetektől Könyves Kálmán uralkodásáig. Doktori (PhD) értekezés (SZTE). Szeged 2021. 106.

¹²³ *Tóth Endre*: Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári későrómai erődök kutatásának eredményei. (Helytörténeti sorozat 8.) Dombóvár 2009. 20–21.

¹²⁴ Kézairól és a római romok ismeretéről *Tóth Endre*: A velenceiek sabariai eredete (Kézai, *Gesta Hungarorum* 16.). In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta Mediaevalia 2.) Bp.–Piliscsaba 2004. 237–270.

¹²⁵ „Hunc quidem Hungari de fluvio Hung variis muneribus allectum et nunciis explorantes, considerata militia illius immunita, ipsum Zvataplug irrutione subita prope fluvium Racus iuxta Banhida, in quodam oppido, cuius interrupta adhuc eminent, cum tota milita peremerunt” – *Kézai S.* c. 23. SRH I. 163–164.

¹²⁶ A Képes Krónika. Ford. Bellus Ibolya. Bp. 1986. 11.; Chron. Hung. comp. s. XIV. 23. SRH I. 281.

¹²⁷ *Tóth Endre*: Az ókor hagyatéka. In: Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Szerk. Mikó Árpád – Sinkó Katalin. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2000/3.) Bp. 2000. 268.

¹²⁸ *Benkő Lónánd*: Földvár helyneveink tanúságtételéről. In: *Üő*: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1998. 127–132.

¹²⁹ Moór Elemér említi a környéken a szláv–orosz eredetű földrajzi neveket. – *Moór Elemér*: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. (Acta litterarum ac Scientiarum 10.) Szeged 1936. 258–259.

¹³⁰ A vár elő- és utótagú helynevek összefoglaló vizsgálatára szükség lenne.

Oroszvár neve annyit jelent, mint bármelyik másik, *orosz* népnévet tartalmazó helynév, amelyek közül Kristó gyűjtése 74-et tart számon.¹³¹ Továbbra is kérdéses, hogy Oroszvár esetében az orosz (*rusci*) népnév miért változik *rutenusra* Anonymusnál, s hogy hogyan értelmezendők a -vár utótagú helyneveink.

Oroszvár településtörténete tehát nem mentes a bizonytalanságtól.¹³² Nem ismert Oroszvár német *Cheruellenburch* (1271) és *Cerfullenbwurch*, valamint későbbi Karlburg elnevezésének eredete sem.¹³³ Bél Mátyást is foglalkoztatta Oroszvár neve. Szerinte az ottani Zichy-kastély tornya nem régi erősség maradványa, mint egyesek mondták. Bél tudta, hogy az orosz név 'ruténokat' vagy 'oroszokat' jelent, akárcsak azt, hogy „a régi magyarok [...] a kapuórt is oroszoknak hívták”.¹³⁴ A Karlburg nevet a német Kerl származékának vélte, amely összefüggésbe hozható az orosz szó középkori jelentésével.¹³⁵ Végül megjegyezte: „vannak, akik a név eredetét a sokak szemében valóbbnak látszó »orosz« vagyis »kapus« szóból eredeztetik, hivatkozva a történelmi őrcsapatokra”.¹³⁶ Bél Istvánffy Miklóst követve megemlíti a Kálmán király által betelepített oroszokat,¹³⁷ akikről Istvánffy már Nógrád megye leírásában szót ejtett.¹³⁸ Istvánffy szerint a Nógrád megyei Oroszfalva lakóit Kálmán király uralkodása idején telepítették Lodomériából és Halicsból a Magyar Királyságba, akik „csak a királyok kapuit és ajtait állanak, amelyet a mi időnkben is megtartottnak lenni

¹³¹ Kristó Gy. et al.: Adatok i. m. 12–14.

¹³² IV. Béla 1266-ban Oroszárt Herrand lovászmesternek adta, „quod idem in monticulo ibidem existente pro munimine confinii constituet ut assumpsit”. – Urkundenbuch des Burgenlandes I–V. Bearbeitet Hans Wagner – Irntraut Lindeck-Pozza – Leonhard Prickler. Wien–Graz–Köln–Eisenstadt 1955–1999. (a továbbiakban: UB) I. Nr. 485., 325.; Györffy Gy.: Magyarország történeti földrajza i. m. IV.

¹³³ Az adatok: Györffy Gy.: Magyarország történeti földrajza i. m. IV. 169–171.

¹³⁴ Bél Mátyás: Az újabbbkori Magyarország földrajzi–történelmi ismertetése. Moson vármegye. (Mosonmagyaróvári helytörténeti füzetek 4.) Győr–Mosonmagyaróvár 1985. 61.

¹³⁵ Bél M.: Az újabbbkori Magyarország i. m. 61. Szükséges vizsgálni Bél Mátyás ötletét, aki a Karlburgot a Kerllal kapcsolta össze (61.). A szó jelentése Fr. Kluge szerint: „freier Mann nicht ritterlichen Standes” volt. – Friedrich Kluge: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet Elmar Seebold. Berlin–New York 1999. 438. Ha Bél véleménye igaznak bizonyul, az nem közömbös Oroszvár Árpád-kori történetéhez. Hogy a körzetben korai német névadás előfordul, azt a közeli Hegykő mutatja: a falut (Sopron m.) 1262-ben villa Igku-nek hívták. – UB I. Nr. 406., 277. Később az összetétel első tagja, az Ig- népetimológiával hegyé (1446: Heghkew) változott, ami a szó eredeti jelentésének az elhomályosulását mutatja. Az országút mellett fekvő település német Heiligenstein neve (1419) a magyar helynév tükörfordítása, ami megőrizte a falunév eredeti jelentését. – Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp. 1997. I. 580.

¹³⁶ Bél M.: Az újabbbkori Magyarország i. m. 61.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában I/1–3. S. a. r. Benits Péter. (Történelmi források 1.) Bp. 2001–2009. I/2. 13–14. könyv, 109. Lásd még Györffy Gy.: Magyarország történeti földrajza i. m. IV. 282.

ráemlítünk”.¹³⁹ A szótárak,¹⁴⁰ Istvánffy és Bél bizonyítják, hogy az orosz szó ’kapuőr’ és ’ajtónálló’ jelentése a kora újkorban is közismert volt.

A *dux ruizorum* megnevezés etnikai jellege kétségtelen; a *ruizi* feladata pedig bizonyára fontos volt, ha a trónörökös vezetése alatt álltak. Györffy György az orosz szó későn adatolt jelentéséből – ’ajtónálló’ – kora Árpád-kori „testőri” tevékenységükre következtetett. Az ajtónállómester a 13. században nem tartozott a jelentéktelen udvari tisztségek közé.¹⁴¹ Az orosz szó jelentése azonban további következtetésre sarkall. A feladatkörük csökkenése ellenére az orosz szó vajon nem hajdani tényleges kapuőri tevékenységüket őrzi? A *kapuőr* elnevezés megőrizhette régi feladatuk emlékét: eredetileg nem a királyi lakóhelyek ajtónállóit értették rajta. A 11. században védendő kapui nem elsősorban a király lakóhelyeinek, hanem az országnak voltak (Németkapu, Mosoni kapu, Oroszkapu, Meszesi kapu).¹⁴² Úgy látszik, hogy az ótörök *kapu*¹⁴³ szót eredetileg éppen az országhatárkapukra és nem lakóépületekre alkalmazták.¹⁴⁴ A „kapu” elnevezés a hosszanti sáncvonalak használatára idejében volt korszerű. Ez ténylegesen kapu volt: a sáncvonalon egy helyen néhány méter széles átjáró nyílt. Az ország nyugati gyepterületének külső vonalán (ahol az országhatár rögzült) a Muraközben Muraszombat és Radkesburg/Regede között volt a Németkapu, északon ismeretlen helyen, de minden bizonyossággal a nyugatra vezető út mellett a Mosoni kapu,¹⁴⁵ a gyepterület keleti, belső vonalán pedig Kapu(vár),¹⁴⁶ és Vasvártól délre a „Vaskapu”.¹⁴⁷ Ezek a kapuk a Dunántúl

¹³⁹ Istvánffy Miklós magyarok dolgairol i. m. I/2. 13–14. könyv, 109.; Györffy Gy.: Tanulmányok i. m. 86.; Kristó Gy.: Oroszok i. m. 61.; Györffy Gy.: Magyarország történeti földrajza i. m. IV. 282.

¹⁴⁰ Györffy Gy.: Tanulmányok i. m. 86.; Kristó Gy.: Oroszok i. m. 61.

¹⁴¹ A tisztségről lásd Tringli István: Ajtónállómester. In: Korai magyar történeti lexikon. Bp. 1994. 32.

¹⁴² Nem maradhat említés nélkül Tagányi Károly alapvető tanulmánya: Gyepterület és gyepterület I–IV. Magyar Nyelv 9. (1913) 97–104., 145–152., 201–206., 254–266. Az országhatárkapukról: uo. 99. Továbbá a kapu szó ótörök vizsgálatáról fontos: Ligeti L.: A magyar nyelv török i. m. 256–257. A gyepterület: Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények 20. (1973) 639–660.; Kiss Gábor – Tóth Endre: Adatok a nyugat-dunántúli korai gyepterület topográfiájához. In: Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia Tatabánya–Esztergom 1996. Szerk. Fülöp Éva Mária – Kisné Cseh Julianna. (Tudományos füzetek 11.) Tata 1999. 105–123.

¹⁴³ Ligeti L.: A magyar nyelv török i. m. 256–257.

¹⁴⁴ A kapu (porta) és az ajtó (valva) kultúrtörténeti feldolgozása hiányzik. Úgy gondolom, hogy a kapu a nagyobb, bekerített terület (udvar, vár, ország) bejárata, az ajtó pedig az épület.

¹⁴⁵ „ad portas Musun” – Chron. Hung. comp. c. 93. SRH I. 357., 10.

¹⁴⁶ 1162: „castrum [...] quod vulgaliter Copuu dicitur” – UB I. Nr. 45. A Győrnél kettévágó, Sopronon keresztül az országhatárra vezető út Kapun haladt át. A kapuvári sáncvonalnak azonban – ellentétben a vasvári sáncsal – nem volt árka: a vidéket vízzel elárasztó rendszernek volt a része.

¹⁴⁷ Rábától és Vasvártól délre a földsáncra nyílt az egyetlen átjáró; a Vaskapu az 1960-as években is csak három méter széles volt. A nyugat-dunántúli gyepterületének nyugati és keleti vonaláról: Kiss Gábor – Tóth Endre: A vasvári „Római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése. Adatok a korai magyar gyepterület topográfiájához. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1987. Szerk. Fodor István. Bp. 1987. 101–127.; Uő: A rejtélyes dunántúli sáncok. Határtalan Régészet 7. (2022) 2. sz. 76–80.

nyugati határán főleg a vízföldrajzi adottságok felhasználásával készített, máig megfigyelhető sáncokon nyíltak. A kapu(vári) sánc gát volt, amely a vízzel elárasztott vidék védműveként funkcionált, a vasvári sánc pedig a Rába és a Zala mocsaras mellékpartakjai között zárta le a nyugatra és Itáliába vezető utat. Lehet, hogy a korai Árpád-korban a *ruizi* feladata volt az ország kapuinak őrzése is, tehát a besenyők (éppen Moson megyében)¹⁴⁸ és az *örök* mellett határvédelmi feladatot (is) elláttak. Később csökkent katonai szerepük, és palotaszolgákká változtak. E lehetőség kibontása azonban messzire vezetne a tárgyalt témától, elégedjünk meg tehát egyelőre azzal a feltételezéssel, hogy az „oroszok” feladatkörébe tartozott az országkapuk őrzése is, amelyek révén a főutakon kimenő és bejövő forgalmat ellenőrizni lehetett. A gyeptű védelmi szerepének változásával az országkapuk védelmében részt vevő oroszok feladata fokozatosan a királyi központok őrzésére korlátozódott, végül palotaszolgai tevékenységgé csökevényesedett.¹⁴⁹

A Hildesheimi Évkönyv adatának eredete

Ami az Imre hercegre vonatkozó egykorú évkönyvi híradást illeti, meglepő, hogy az információk az időben és térben távoli Hildesheimben maradtak fenn, miközben a közeli Niederaltaichban nem maradt nyoma az eseményeknek. Vajon pontosan milyen információ jutott el Hildesheimbe, s miképpen értelmezhetjük a vaddisznóra vonatkozó történetet? A hildesheimi feljegyzéssel ellentétben a herceggel kapcsolatos hazai és külföldi források liturgikus, vallásos céllal készültek, a trónörökös világi életéről szinte semmit nem írtak. Egyedül halálának évét, a mennyei születésnapot adták meg, ami egy szent életrajzátlól elvárható. Választ kell találnunk arra, hogy miért feszül ellentmondás a *Hildesheimi Évkönyv* közzlése és az Imre halálát említő többi forrás között. Miért pontosabbak az egykorú évkönyv értesülései a magyarországi források híradásainál?

Ha figyelembe vesszük a magyar királyi udvar és Hildesheim kapcsolatát a 11. század első felében, kézenfekvő megoldást találunk. A magyarországi események iránti érdeklődés minden bizonnyal Hildesheim püspökeinek köszönhető. Az egyházmegye egymást követő két püspöke a szász uralkodók legkedveltebb hívei közé tartozott: Bernward, aki 999 és 1022 között kormányozta az egyházmegyét, III. Ottó nevelője volt, s 1192-ben avatták szentté. Utóda Godehard niederaltaichi apát (996–1022) lett, aki II. Henrik kedvelt emberének számított. Röviddel a császár halála előtt foglalta el a püspöki széket (1022–1038),

¹⁴⁸ Az Oroszárral szomszédos helység neve Káta. Györffy György szerint a helynév várat jelent. – Györffy Gy.: Magyarország történeti földrajza i. m. IV. 151–152.

¹⁴⁹ Az „oroszok” feladatkörének valószínűbb meghatározásához további kutatás szükséges, amelynek része az orosz és rutén szavak jelentésének és az Orosz-, Ruszka- kezdetű települések nevének vizsgálata.

1131-ben avatták szentté.¹⁵⁰ Amikor Bernward püspök meghalt, a császár a közeli gronai *pfalz*ban tartózkodott, és kíséretében találjuk Godehard apátot is, akit II. Henrik rögtön Bernward utódjának jelölt. Amikor a császár röviddel később meghalt (1024), a Szász-dinasztia császári ágából csak II. Ottó hosszú életű testvérei, Adelheid quedinburgi (†1043) és Zsófia gandersheimi (†1039) apáca-fedelemasszonyok voltak életben; ez utóbbival a hildesheimi püspökök tartós és elkeseredett vitában álltak. A fiágon kihalt dinasztia bajor ágából csak II. Henrik testvére, Gizella és gyermeke, Imre volt az élők sorában. Érthető, hogy Godehard püspök a bajor ág utolsó élő tagjával, Gizellával – és a magyar királyi udvarral – szoros kapcsolatot ápolt, és a trónörökös haláláról is korán értesült.

A *Hildesheimi Évkönyv* fennmaradt verziója az elveszett *Annales Hildesheimenses maiores* alapján készült,¹⁵¹ amit Godehard püspök idejében, az ő környezetében írtak.¹⁵² Az *Annales Altabenses maiores* 708 és 1032 közötti híreket tartalmazó első részét az *Annales Alamannici*, a *Hersfeldi Évkönyv* és a bennünket érdeklő – sajnos azonban elenyészett – *Annales Hildesheimenses maiores* alapján állították össze.¹⁵³ Az *Annales Altabenses maiores* második része az 1075 körül működő Reichenau Hermann munkájára épült, és Aventinus 1517. évi másolatában maradt fenn.¹⁵⁴ A fentiekből következik, hogy a hildesheimi Szent Mihály-kolostor szerzetese, aki a ránk maradt *Hildesheimi Évkönyvet* írta, ugyanazt az elveszett, nagyobb évkönyvet használta,¹⁵⁵ mint az *Annales Altabenses maiores* írója. Imre herceg haláláról mindkét forrás megemlékezett, de csak a hildesheimi szerzetes adott hírt arról, hogy a herceget vaddisznó ölte meg. Mindezt azért is tarthatjuk furcsának, mert a niederaltaichi monostor szerzetesei figyelemmel kísérték a magyarországi eseményeket.¹⁵⁶ Ha a niederaltaichi szerzetes az *Annales Hildesheimenses maiores*-ben olvasta a vadkantörténetet, miért nem vette azt át saját művébe? Az elit vadászbaleseteit a forrásokban rendre feljegyezték. A *Hildesheimi Évkönyv* negyedik része megemlékezik II. Vratislav olmützi herceg és cseh király, I. András vejének balesetéről (1093) is.¹⁵⁷ Miért mellőzte volna e nem mindennapos halálesetet az *Annales Altabenses* írója, aki részletesen foglalkozott a magyarországi eseményekkel? A lehetséges választ keresve két kitérőt kell tennünk. Elsőként érinteni kell

¹⁵⁰ Fél évszázaddal a szentté avatás után, a III. Béla által alapított cisztercita apátságnál korábban már állt egy Szent Gotthárd tiszteletére épített templom Vasvár megyében.

¹⁵¹ A Hildesheimi annalesekről: *Wilhelm Wattenbach – Robert Holtzmann: Deutschland Geschichtsquellen im Mittelalter*. Neuausgabe, besorgt Franz-Joseph Schmale. Darmstadt 1978. 42–44.

¹⁵² *Repertorium Fontium* i. m. II. 290.

¹⁵³ Uo. II. 145.

¹⁵⁴ Uo. II. 245.; *Kiss I.*: Johannes Aventinus i. m. 67.

¹⁵⁵ *Repertorium Fontium* i. m. II. 290.

¹⁵⁶ *Csákó J.*: Az Altaichi Évkönyv i. m.

¹⁵⁷ 1093: „Fratisslaus dux Boemiae in venatu de equo cadens, subitanea morte descendit” – *Annales Hildesheimenses* i. m. 49.; *Wertner M.*: Az Árpádok i. m. 126.

István királynak és családjának Hildesheimhez fűződő kapcsolatát, majd át kell tekinteni a vaddisznók mitológiai és hiedelemvilágbeli feltűnésére és az általuk okozott vadászbalesetekre vonatkozó ismereteket.

Godehard püspöknek közvetlen ismeretei is lehettek István királyról és családjáról pártfogoltja, a Schwarzburgi grófok családjába tartozó Gunther remete révén.¹⁵⁸ Tudjuk, hogy Gunther többször tartózkodott Magyarországon,¹⁵⁹ és elérte a királynál a bakonybéli monostor megalapítását. Talán nem véletlen, hogy Szent István három fennmaradt aranyérme¹⁶⁰ közül az egyiket Anton Günter von Schwarzburg-Arnstadt herceg éremgyűjteménye őrizte, amelyet 1712-ben szerzett meg a gothai gyűjtemény.¹⁶¹ Godehard püspök Gunther lelki vezetője volt, és ő hívta a niederaltaichi kolostorba.¹⁶² Mi sem természetesebb, hogy a püspök székhelyén, Hildesheimben a helyi évkönyvben feljegyezték Gizella gyermekének sorsát. Godehard püspökségének figyelembevételével válik érthetővé az évkönyv írójának jólértesültsége. Hogy a magyar királyi udvar kapcsolatot tartott Hildesheimmel, azt az *Annales* két bejegyzése is megerősíti. Az évkönyv harmadik írója a császárságban történeteken kívül, azaz a külföldi eseményekről csak igen ritkán emlékezett meg. A cseh és lengyel uralkodókra vonatkozó híreket csak akkor őrzött meg, ha a birodalommal kapcsolatos eseményről volt szó (1014, 1015). 1035-ben Knut angol és dán király halálát és fiúutódját említette meg. Imre esetében nemcsak a haláláról, hanem a tisztségéről is megemlékezett. A magyar udvar és a püspök személyes kapcsolatának bizonyítéka lehet, hogy az *Annales Hildesheimenses* nem jegyezte fel István király halálát, hiszen Godehard 1038. május 5-én elhunyt, amelynek következtében az egyházmegye és a magyar királyi pár közötti összeköttetés megszakadt. Az évkönyv ugyan 1041-től újra visszatér a magyarországi eseményekre, ám ezek a részek már az *Annales* következő szerkesztési fázisához tartoznak.¹⁶³ Godehard püspökhöz tehát hiteles, első kézből származó hír érkezett Magyarországról. Mégis, a hazai források és a hagyomány hallgat Imre halálának körülményeiről, s ez kétségek közt tartja a kutatót. A kételyeket tovább erősíti, hogy a híradás hiányzik az *Annales Altabensis maiores* szövegéből. Ennek szerzője, mint láthattuk, tudott Imre haláláról és szentté

¹⁵⁸ A kiterjedt grófi, majd hercegi családban mindvégig gyakori volt az ősök, Sizzo és testvére, Günther remete neve, és ennek a női változata – Güntherine – is. Ultimus familiae: Friedrich Gunther von Schwarzburg (†1971).

¹⁵⁹ Legenda S. Stephani regis c. 12. SRH II. 388.; *Körmendi Tamás*: Remete Günther és Magyarország. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 22. (2010) 3–4. sz. 5–22.

¹⁶⁰ *Gedai István*: Szent István arany pénzverése. Bp. 1999. A másik két érem műkereskedelemből került a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárába.

¹⁶¹ *Kovács László*: A kora Árpád-kori pénzverésről. *Varia Archaeologica Hungarica* VII. Bp. 1997. 263.

¹⁶² *Wilhelm Fink OSB*: Gunter Graf von Käfernburg. In: *Neue Deutsche Bibliographie* VII. Berlin 1966. 324–325.; *Körmendi T.*: Remete Günther i. m. 5.

¹⁶³ *Repertorium Fontium* i. m. II. 290.

avatásáról, ám a vadászbalesetet nem említette meg,¹⁶⁴ noha éppúgy az elveszett *Annales Hildesheimenses maiorest* használta, mint a *Hildesheimi Évkönyv* másolója.

II. Henrik császár halála után (1024) a magyar királyi család császársággal való kapcsolata korlátozottá vált. Szorosabb és közvetlenebb kapcsolattartás csak egyházi területen működhetett: ezt mutatja a *Hildesheimi Évkönyv* feljegyzése. A korábbi időszakban – mint láthattuk – ez másként volt, Gunther remete magyarországi tartózkodása és a bakonybéli kolostoralapítás is bizonyítja a személyes kapcsolatok jelentőségét és hatását. Az alapítás Gunther niederaltaichi kolostorának védőszentje, Mauricius tiszteletére történt. Az államalapítás korai évtizedeiben Magyarországon nem volt hagyománya a patrocíniumok kiválasztásának. A templomokat az egyház ismert szentjeinek tiszteletére szentelték, akik hamarosan népszerűek lettek a fiatal királyságban. Voltak azonban olyan szentek (például Apollinaris, Szabina, Adorján), akik korai alapítású templomok névadói lettek, a tiszteletük mégsem honosodott meg az országban. A korai patrocíniumok különleges jelentőséggel bírnak a 11. századot illető forrásszegény kutatásokban: a ritkán, sőt unikálisan alkalmazott templomszentek különös egyházi–kulturális kapcsolatokra világítanak rá. Ezeknek a patrocíniumoknak a hátterében – amint Bakonybél példája is mutatja – közvetlen, személyes okot lehet és kell keresni, amely némelykor megismerhető, máskor azonban nem. A személyes tényező az István király által alapított monastorok védőszentjeinél (Adorján, Móric, Lambert) jól tetten érhető, és a püspöki székesegyházak védőszentjeinek kiválasztásánál (Mária, az apostolok, Mihály, György) is kimutatható.¹⁶⁵

Ahogy a hildesheimi feljegyzések értesülései a személyes kapcsolat révén érthetők meg, hasonló összefüggés más egyházi intézmények esetében is fennállhatott. Ilyen összefüggést kereshetünk a niederaltaichi apátság vonatkozásában, amelyet a Liutpoldok a 10. században házikolostor rangjára emeltek.¹⁶⁶ Kérdéses, hogy a 11. század közepi magyarországi események hírei miképpen jutottak el az említett monastorba és az *Annales Altahenses maiores*be, s hogyan kerültek vissza a monastori történetírás közvetítésével a *Krónikakompozíció*ba.¹⁶⁷ A Duna mentén, Regensburg és Linz között 741-ben alapított monastorban írt évkönyvben a korábbi évek feljegyzéseinél sokkal nagyobb terjedelemben, krónikaszerűen számoltak be az 1033 és 1073 közti időszak magyarországi eseményeiről. Nem

¹⁶⁴ *Annales Altahenses maiores* i. m. a. 1033.

¹⁶⁵ Már Galla Ferenc felhívta a figyelmet e jelenségre. – *Galla Ferenc*: Szent István apostoli tevékenkedése és e téren ismertebb munkatársai. In: Szent István Emlékkönyv i. m. I. 293–327., 307–309.

¹⁶⁶ *Hubertus Seibert*: Schutz, Besitz, Gefolgschaft, Gebet. Die Beziehungen zu Königtum und Reich (9–12. Jahrhundert). In: *Die Abtei Niederaltaich. Geschichte, Kultur und Spiritualität von der Gründung bis zur Säkularisation*. Hrsg. Stephan Deutinger – Roman Deutinger. (Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige 53.) Sankt Ottilien 2018. 69–92., 75.

¹⁶⁷ A kérdést alaposan körbejárta: *Csikó J.*: Az Altaichi Évkönyv i. m. 5–23.

csak a kétoldalú információáramlás útja kutatandó. Önmagában az is érdekes és vizsgálendő, hogy a *Niederaltaichi Évkönyv* írója miért foglalkozott a korábban írtaknál bővebben és részletesebben Péter király sorsával? Az információkat Hóman Bálint a császárságba menekülő Judit királynétól és Salamon kíséretétől származtatta.¹⁶⁸ A Salamon-kori harcok niederaltaichi feljegyzésére azonban annál konkrétabb magyarázat is adódik, mint Salamon és anyja menekülése. A niederaltaichi apátság 1065 és 1070 között annak a Northeimi Ottó hercegnek a *beneficiuma* volt,¹⁶⁹ aki – Salamon trónra segítéséért – Judit királynétól „Attila kardját” kapta ajándékba.¹⁷⁰ Ottó herceg (és kísérete) közvetítésének lehetőségét már Hóman Bálint felvetette.¹⁷¹ Megjegyzendő azonban, hogy az apátság és a herceg rövid kapcsolata nem volt felhőtlen.¹⁷²

Milyen úton kerültek vissza a híradások a magyar krónikába? A lehetőségeket és véleményeket legutóbb Csáky Judit foglalta össze.¹⁷³ Egy halvány további nyom lehet az a tény, hogy Godehard hildesheimi püspöksége előtt, 995 és 1022 között niederaltaichi apát volt. A magyarországi eseményekre vonatkozó feljegyzések azonban későbbiek. Talán Gunther remete működése¹⁷⁴ és a bakonybéli monostor alapozta meg a niederaltaichi kapcsolatokat.¹⁷⁵ A kapcsolatok feltérképezését kibővíthetjük a Formbach/Vornbach család¹⁷⁶ és az Árpád-ház vitatott, ám a német történetírás által tényként kezelt házassági kapcsolatát illető

¹⁶⁸ *Hóman Bálint*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Bp. 1925. 81–85.

¹⁶⁹ *Sabine Borchert*: Herzog Otto von Northeim (um 1025–1083). Reichspolitik und personelles Umfeld. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Niedersachsen und Bremen 227.) Hannover 2005. 188–191.; *Seibert, H.*: Schutz, Besitz i. m. 78.

¹⁷⁰ Lamperti monachi Hersfeldensis Opera i. m. a. 1071; Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemlről. Szerk. Makk Ferenc – Thoroczky Gábor. (SzKK 22.) Szeged 2006. 105.

¹⁷¹ *Hóman B.*: A Szent László-kori 84.; *Csáky J.*: Az Altaichi Évkönyv i. m. 10.

¹⁷² *Seibert, H.*: Schutz, Besitz i. m. 78.; *Csáky J.*: Az Altaichi Évkönyv i. m. 16.

¹⁷³ *Csáky Judit*: Kegyes királyné vagy rosszakarat mérgével teli vipera. Századok 152. (2018) 543–590., 573–578.; *Csáky J.*: Az Altaichi Évkönyv i. m. 5–23.

¹⁷⁴ *Csáky J.*: Az Altaichi Évkönyv i. m. 11.

¹⁷⁵ Feltűnő, hogy 1086-ban a monostor nagyszámú könyvtárával (DHA I. 84. sz., 254.) 83 darab volt, amely azonos a pannonthalmi monostor állományával. – *Bánbegyi B. Miksa*: A könyvtár a középkori bencés monostorokban. In: Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Szerk. Magyar Kálmán. Kaposvár 1992. 77–82.; *Csapodi Csaba*: A legrégibbi magyar könyvtár belső rendje. Magyar Könyvszemle 73. (1957) 15–24.; *Veszprémy László*: A pannonthalmi bencés apátság könyvei a 11. század végi összeírás alapján. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonthalma 1000 éve I–III. Szerk. Takács Imre. Pannonthalma 1996. I. 327–332.

¹⁷⁶ A II. Henrik császár környezetéhez tartozó Formbach családról: *Franciska Jungmann-Stadler*: Hedwig von Windberg. In: Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 46. (1983) 235–300., különösen 291.; *Richard Loibl*: Der Herrschaftsraum der Grafen von Vornbach und ihrer Nachfolger. Historischer Atlas von Bayern II. 5. München 1997. 38–40.; *Gerhard Schwentner*: Das Landgericht Schärding. Historischer Atlas von Bayern. Teil Innviertel, Heft 1. München 2014. 38–41.; *Franziska Jungmann-Stadler*: Die Grafen von Formbach im Hochmittelalter. In: 1200 Jahre Stephanuskirche in Sulzbach am Inn 788–1988. Chronik der Pfarrei Sulzbach am Inn. Sulzbach 1988. 28–39.; a család: *Franz Tyroller*:

vizsgálatokkal. Felmerült ugyanis, hogy a család 1153-ban *reginaként* említett,¹⁷⁷ Tuta/Touta (azaz Judit) nevű hölgy tagja Péter király¹⁷⁸ vagy I. Béla felesége volt.¹⁷⁹ A hazai kutatók Wertner Móról kezdve bizonytalannak tartják a házasságra vonatkozó értesítéseket.¹⁸⁰ Vajay Szabolcs Péter király feleségének, míg a német és osztrák kutatók I. Béla nejének, Lampert magyar herceg anyjának vélték Tutát.¹⁸¹ Géza fejedelem családját kutatva Vajay arra következtetett,¹⁸² hogy Péter király első felesége, Tuta a regensburgi várgrófok családjából származott, a német és osztrák kutatás azonban későbbre teszi a Formbach család tagjának vélt asszony életidejét.¹⁸³ Ha tévesnek is bizonyul ez az állítólagos Árpád-házi házasság, akkor is válaszra vár: mi váltotta ki azt a vélekedést, hogy Tuta magyar királyné volt. A zavarosnak látszó adatok kibogozására nem vállalkozom, de a kapcsolatok felderítésére nem csak a házasság nyomozása miatt lenne szükség. Két alappillér ugyanis vitathatatlan: egyrészt a Formbachok több esetben a niederaltaichi apátság *Vogtjai* ('világi védnökei') voltak,¹⁸⁴ másrészt a család három gregoriánus tagja az investitúráküzdelmek idején a császár előtt I. László királyhoz menekült. Miért éppen Magyarországra? Megjegyzendő: a bajor elit egy része nem támogatta a császár Magyarország elleni ténykedését.¹⁸⁵ A 11. század közepén I. Meginhard és II. Meginhard (†1069) grófok töltötték be a monostor védnökeinek szerepét.¹⁸⁶ A család egyik tagja, I. Ekbert gróf családostul I. Lászlónál keresett menedéket a

Genealogie des altbayerischen Adels im Hochmittelalter. (Genealogische Tafeln zu mitteleuropäischen Geschichte 4.) Göttingen 1962. Taf. 9.

¹⁷⁷ „Subenensem Ecclesiam a quandam Regina Tuta nomine [...] primo fundatam” – *Klaus Lohrmann*: Geschichte und Bedeutung der Schärdinger Zollteilung (1084/1094). In: Festschrift für Georg Heilingsetzer zum 70. Geburtstag. (Jahrbuch der Gesellschaft für Landeskunde und Denkmalpflege Oberösterreich 160.) Linz 2015. 311.; Salzburger Urkundenbuch I–IV. Hrsg. Willibald Hauthaler – Franz Martin. Salzburg 1910–1933. II. Urkunden 790–1199, 426., 305. sz.

¹⁷⁸ *Vajay Sz.*: Géza nagyfejedelem i. m. Tuta királynéről a magyar véleményeket összefoglalta *Báling P.*: Az Árpád-ház i. m. 353–356.

¹⁷⁹ *Tyroller, F.*: Genealogie i. m. Taf. 9. Nr. 28; *Jungmann-Stadler, F.*: Hedwig von Windberg i. m. 245–246.; *Lohrmann, K.*: Geschichte i. m. 299–303., 311–312.

¹⁸⁰ *Wertner Mór*: Az Árpádok i. m. 586–589.

¹⁸¹ *Karcszag Ákos*: Az elfeledett királyné templomában. Várak, kastélyok, templomok 3/6. (2007) 32–35.; *Jungmann-Stadler, F.*: Hedwig von Windberg i. m. 245.

¹⁸² *Vajay Sz.*: Géza nagyfejedelem i. m. 95.

¹⁸³ *Lohrmann, K.*: Geschichte i. m. 310–314.

¹⁸⁴ *Tyroller, F.*: Genealogie i. m. Taf. 9. Nr. 12., 22.; *Michael Hintermayer-Wellenberg*: Adelskontinuität vom frühen ins hohe Mittelalter. Die bayerischen „Liutbertiner” und ihre Beziehung zu den Grafen von Vornbach und von Lambach. In: Ostbairische Grenzmarken 45. Passau 2003. 9–30., 17.

¹⁸⁵ *Borchert, S.*: Herzog Otto i. m. 192.; a magyar–német háborúk értékeléséről: *Varga G.*: Heinrich III. rex pacificus i. m. 545–548.

¹⁸⁶ *Michael Hintermayer-Wellenberg*: Die Anfänge der Grafen von Lambach und ihre verwandtschaftlichen Beziehungen zu den Liutpoldingern, der bayerischen Pfalzgrafenfamilie und der Familie Erzbischof Odalberts von Salzburg. (Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins 154/155.) Linz 2010. 7–28., 10., 12.; *Jürgen Dendorfer*: Die Abtei und ihre Vögte im frühen Mittelalter. In: Die Abtei Niederaltaich i. m. 93–127., 111. A 11. század végétől a Bogen grófok voltak az apátság *Vogtjai*.

császár elől.¹⁸⁷ VII. Gergely pápa 1079-ben I. László királyhoz írt levelében említést tett az E(kbertus), O(dalricus) és C(onradus) nevű grófokról, akik a magyar királyhoz menekültek.¹⁸⁸ Ekbert gróft Reichenau Bertold is említi krónikájában.¹⁸⁹ Feltűnő továbbá az Inn mellett fekvő Subenben a Tuta által alapított monostor Szent Lambert patrocíniuma. Noha a bajor vezető rétegben jellemző volt Lambert tisztelete, a védőszentre esett választás az Árpád-házi kapcsolatot is erősítheti. A herceg Lampert neve, az István király által Szent Lambert tiszteletére alapított apácavásárhelyi monostor és Tuta alapítása ugyancsak Lambert tiszteletére, összefüggést jelezhetnek. Ezek az adatok nemcsak a Formbach család és az Árpád-ház személyes kapcsolatára mutatnak, hanem érvként szolgálhatnak az *Annales Altahenses maiores* szövegrészeinek Magyarországra kerüléséhez. Az apátság az investitúraküzdelmekben IV. Henrik császár oldalán állt.¹⁹⁰ Nem érdektelen azonban, hogy az apátság nekrológiuma egyetlen Formbach gróft sem nevez meg.¹⁹¹ Az Árpád-ház 11. századi családtörténete és a Niederaltaichba, majd onnan visszafelé irányuló információáramlás megismeréséhez szükség lenne az apátság 11. századi történetének, a Formbach család és Northeimi Ottó herceg tevékenységének vizsgálatára, amelyből „Attila kardjának” története sem mellőzhető.

Vadászbalesetek és vaddisznók

A középkori életformához szorosan hozzátartozó vadászatok gyakori velejárói voltak az állatok és a vadásztársak által okozott halálos balesetek. Legkésőbb a bronzkortól kezdve – az oroszlán és a tigris eltűnése óta – Európában három, az emberre veszélyes vadállat élt: a farkas, a medve és a vaddisznó; az éhes farkas farkában támadt emberre és állatra. Az emberekben e félelmet keltő állatok a mesevilágban sajátos formát öltöttek. Mivel a farkastól valóban féltek, úgy álltak bosszút rajta,

¹⁸⁷ Pauler Gyula Ekbertet nevének kezdőbetűjével említi (*Pauler Gy.: A magyar nemzet története i. m. [1899] I. 442., 292. jegyzet*). VII. Gergely pápának I. László királyhoz 1079-ben írt levele (Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI–XIV. század. S. a. r. Makkai László – Mezey László. Bp. 1960. 92.) alapján. Gombos Albin idézi a forrásokat (*Gombos A.: Catalogus i. m. II. Nr. 2589.*), és a kötetek – Csapodi Csaba által összeállított – indexében Csapodi Ekbertet formbach grófként említi.

¹⁸⁸ DHA I. 77. sz., 223., 31.; *Varga Gábor*: Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation. (Studia Hungarica 49.) München 2003. 145.; *Thoroczkay G.*: SzKK 22., 120.

¹⁸⁹ *Thoroczkay G.*: SzKK 22., 124. Ekbert menekülésének körülményeiről: *Lohrmann, K.*: Geschichte i. m. 315., aki a nevük kezdőbetűjével jelölt két másik gróft szintén azonosította. – Uo. 316.

¹⁹⁰ *Michael Hintermayer-Wellenberg*: Die Verwandtschaft zwischen den Markgrafen von Cham und der Grafen von Vornbach im 11. Jahrhundert. In: Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg 151. Regensburg 2011. 19–33., 31.; *Seibert, H.*: Schutz, Besitz i. m. 79.

¹⁹¹ *Roman Deutinger*: Heilige und Versorbene im liturgischen Gedächtnis der Mönche. Das Jenaer Martyrolog-Nekrolog. In: Die Abtei Niederaltaich i. m. 201.

hogyan a történetekben, mesékben ostobának nevezték, szemben a ravaszdi rókával. A farkas az ezredfordulót követően általában a mesevilág szereplője maradt, és nem vált mitológiai alakká.¹⁹² A medve akkor vált veszélyessé, ha vadásztak rá; ismert Nagy Lajos király súlyos, 1353. november 26-án történt vadászbalesete.¹⁹³ Noha a medvének nagy jelentősége volt az ókori és ázsiai hiedelemvilágban, az európai mondáknak nem vált főszereplőjévé; végül Mackó úrrá szelődött.

A medvével és a farkassal ellentétben a vaddisznóhoz és a vadászatához kapcsolódó mitológiai történeteknek, valódi eseményeknek se szeri, se száma. Amíg a sas és az oroszlán a hatalmi szimbolika és reprezentáció jelképei lettek és maradtak, addig a vadkan és a (vad)disznó az ezredforduló után az európai kultúrában egyre hátrébb szorult, noha tudjuk, hogy III. Richárd a bosworthi csatában még a pajzsán viselte a vadkan képét. Az ókori mitológiában és a korai középkori jelképrendszerben azonban mindennapos szereplő volt, amelyről irodalmi munkák sokasága tanúskodik.¹⁹⁴ Gondoljunk csak a két, időben távol eső végpontra: Kirké varázslására, amely által Odüsszeusz emberei disznóvá változtak és Golding könyvére, a *Legyek urára*. E két időhatár közötti, a vadkanhoz kapcsolt mitológiai, legendás és valós események száma az elmúlt kétezer évből könyvtári mennyiségű, ami jól mutatja a vaddisznó állandó jelenlétét az európai kultúrában. Attist a Zeus által küldött vadkan ölte meg, Meleager és társai az Artemis által küldött vadkanra vadásztak: az eseményeket számos kőfaragvány, szarkofágdombormű megörökítette.¹⁹⁵ Hadrianus még pannóniai helytartó korában vadászott vaddisznókra, amit kedvenc lovának sírfeliratára is felvésett.¹⁹⁶ A vaddisznóvadászat a hősiesség bizonyítéka volt.¹⁹⁷ Diocletianusnak megjósolták, hogy ha megöli a vaddisznókat, császár lesz. Ez akkor következett be,

¹⁹² A farkas néphitbeli szerepéről: *Helmut Birkhan*: Germanen und Kelten bis zum Ausgang der Römerzeit. Der Aussagewert von Wörtern und Sachen für die frühesten keltisch-germanischen Kulturbeziehungen. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse 272.) Wien 1970. 345–390.; *Katona L. Endre*: Kim McCone. Kelta farkaskodás I–II. *Klio* 16. (2007) 2. sz. 74–84., 3. sz. 58–70.

¹⁹³ *Balanyi Gy.*: Szent Imre i. m. 6., I. jegyzet; *Vörös István*: Adatok az Árpád-kori vadászat történetéhez. *Folia Archaeologica* 55. (2011–2013) 217–263.

¹⁹⁴ *Manfred Zips*: Tristan und die Ebersymbolik. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 94. Tübingen 1972. 134–152.; *Klaus Speckenbach*: Der Eber in der deutschen Literatur des Mittelalters. In: *Verbum et Signum*. Friedrich Ohly zum 60. Geburtstag überreicht 10 Januar 1974. I–II. Hrsg. Hans Fromm – Wolfgang Harms – Uwe Ruberg. München 1975. I. 425–476.

¹⁹⁵ *Guntram Koch*: Die mythologischen Sarkophag-Reliefs VI. Meleager. (Die antiken Sarkophag-Reliefs 12.) Berlin 1975.

¹⁹⁶ „S a pannon vadkanokra / Egy villogó fogú kan / Se mert reája törni, / Midőn követte őket.” – Fehér Bence fordítása. *Pannonia története Kr. u. 54–166 közt*. Szerk. Fehér Bence – Kovács Péter. (Fontes Pannoniae Antiquae II.) Bp. 2001. 103.

¹⁹⁷ *Rainer Warland*: Vom Heros zum Jagdherrn. Transformation des Leitbildes „Jagd“ in der Kunst der Spätantike. In: *Die Jagd der Eliten in den Erinnerungskulturen von der Antike bis in die Frühe Neuzeit*. Hrsg. Martin Wolfram. (Formen der Erinnerung 3.) Göttingen 2000. 171.; *Peter Scherrer*:

amikor Diocletianus 284-ben Numerianus császár halálát *Aper* praefectus praetorio megölésével bosszulta meg.¹⁹⁸ A kelta–germán mitológiában és jelképeken a vaddisznó leggyakrabban pozitív szerepben jelent meg.¹⁹⁹ A disznónak a 79. (80.) zsoltárban²⁰⁰ és az evangéliumi hasonlatokban olvasható negatív megítélése miatt az állat a keresztény ábrázolásokon és elbeszélésekben az ördög jelképeként jutott szerephez.²⁰¹ Hrabanus Maurus így írt: „A vadkan jelzi e század fejedelmeinek vadságát [...] spirituálisan pedig a vadkan vadsága és szerfeletti ereje miatt ördöggként érthető”.²⁰² A 9. századi salzburgi kalendáriumban a november hónapot vaddisznóvadászattal ábrázolták.²⁰³

Akárcsak napjainkban, vadászbalesetet nemcsak az állatok, hanem emberi tévedés is okozhatott: a vadásztársak egymást is megsebesíthették. Ernő sváb herceget 1015-ben kísérője nyila sebezte halálra.²⁰⁴ Adam Franz Karl von Schwartzenberg herceget egy vadászat alkalmával VI. Károly császár sebesítette meg halálosan (1732. június 11.). IV. (Bajor) Lajos császár 1347-ben medvevadászaton elszenvedett szívrohamban halt meg. Nem volt ritka baleset az

Der Eber und der Heros (Ktistes). In: *Altmodische Archäologie. Festschrift für Friedrich Brein*. CD-ROM. Hrsg. L. Dollhofer et al. Wien 2000. 167–176.

¹⁹⁸ *Flavius Vopiscus*: Carus, Carinus, Numerianus, c. XIV–XV. In: *Császárok története (Historia Augusta)*. S. a. r. Burai Erzsébet et al. Debrecen 2003. 567.

¹⁹⁹ *Friedrich Pfister*: Das Bild des Ebers als Amulett und Symbol. Serta Kazaroviana. Commentationes gratulatoriae Gabrielo Kazarov oblatae a.d. XVII. kal. nov. MCMXLIV (Izvestiya na Balgarskiya arheologicheski Institut = Bulletin de l'Institut Archeologique Bulgare 16.) Sofia 1950. 249–255.; *Birkhan, H.*: Germanen und Kelten i. m. 457–462.; *Helmuth Beck*: Das Ebersignum im Germanischen. Ein Beitrag zur germanischen Tier-Symbolik. (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker, Neue Folge 16/140.) Berlin 1965; *Helmuth Beck*: Eber. In: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Berlin–New York 1973–2008. VI. 328–336.

²⁰⁰ „Exterminavit eam aper de silva, et singularis ferus depastus est eam”; „Az erdei vadkan pusztíthatja / s legelője lett az erdő vadjainak”.

²⁰¹ A vaddisznó kora középkori szerepéről: *Egon Wamers*: Salins Stil II auf christlichen Gegenständen. Zur Ikonographie merovingerzeitlicher Kunst im 7. Jahrhundert. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*. 36. (2008) 46–50.; *Wlfrid Schouwink*: Der wilde Eber in Gottes Weinberg. Zur Darstellung des Schweins in Literatur und Kunst des Mittelalters. (Kulturgeschichtliche Miniaturen) Sigmaringen 1985; *Georg Scheibelreiter*: Wappenbild und Verwandtschaftsgeflecht. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 53.) Köln 2009. 11–20., 37–38.

²⁰² „Significat autem aper ferocitatem principum huius saeculi [...] Spiritualiter autem aper propter ferocitatem et fortitudinem nimiam diabolus intelligi potest” – De universo (idézi *Lisolette Stauch*: Eber. In: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*. München 1931–. IV. 665–674).

²⁰³ *Liber calculationis*, Wien, Österreichische Nationalbibliothek; *Michael Imhof* – *Christoph Winterer*: Karl der Grosse. Leben und Wirkung, Kunst und Architektur. Petersberg 2013. 106. Erről a képről további irodalom és a hónapábrázolásokról: *Török Gyöngyi*: Egy 15. századi imádságoskönyv a hónapképek és a magyar szent királyok ábrázolásával. In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Szerk. Szelestei N. László (OSZK kiadványai, Új sorozat 3.) Bp. 1989. 273–296.

²⁰⁴ „Ernst dux Alemannorum in venatione ingratis sagittatus interiit” – *Annales Altahenses maiores* i. m. a. 1015, 17.; A Babenberg herceg halálának gyanús körülményeiről: *Bagi Dániel* – *Veszprémi László*: Udvari és populáris regiszter a XI–XII. századi magyar és német krónikákban. *Hadtörténelmi Közlemények* 130. (2017) 699–718., 708.; *Halmágyi Miklós*: Bűnbánat és emlékezés merseburgi Thietmar krónikájában. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 137. Szeged 2015. 28.

sem, hogy a vadász leesett a lóról; ennek okát nem mindig ismerjük. Például 864 decemberében a niederaltaichi apátságban ápolták a lováról leesett Német Lajos királyt.²⁰⁵ Imre király Máramarosban esett le a lóról.²⁰⁶ Egykori vaddisznóvadászata annyira emlékezetes maradt Endre herceg számára, hogy később, királyként is említést tett egyik oklevelében a helyszínen keresztel megjelölt fáról.²⁰⁷ Liudprand elbeszélte Spoletói Lambert itáliai király és császár (891–898) halálát.²⁰⁸ Az egyik hagyomány szerint Lambert Marengo környékén vadászva egy vadkant üldözött, és leesve a lováról nyakát törte. Liudprand valószínűbbnek tartotta azt a szóbeszédben élő verziót, hogy a vadászat közben lepihenő király nyakszirtjét a kísérfője roncsolta szét egy doronggal, hogy megbosszulja apja halálát.

A vaddisznó, ha feldühödik, nehézség nélkül képes embert ölni. A malacait védő vaddisznó félelmetes állat, s az általa okozott halál könnyen vált legendák szereplőjévé. A feljegyzésekben lévő vadászbalesetek többségét vaddisznók okozták.²⁰⁹ Egy 13–14. századi legenda szerint a kremsmünsteri bencés monostort III. Tassilo bajor herceg ott alapította, ahol Gunther nevű fiát vaddisznó sebezte halálra.²¹⁰ Az apát a fiú kutyája vezette el a baleset helyszínére. A jelenetet barokk festmények örökítették meg: a képeken mintha Szent Istvánt, feleségét és Imrét látnánk. A Pannonhalmi Főapátságban is őriznek festményt az eseményről.²¹¹ A monda eredete nem ismert, de már a középkorban megfestették.

²⁰⁵ Deutinger, R.: Heilige und Verstorbene i. m. In: Die Abtei Niederaltaich i. m. 181–202.

²⁰⁶ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. I. 1199. Nr. 185.; Pauler Gy.: A magyar nemzet története i. m. (1899) II. 6.; Zolnay László: Vadászatok a régi Magyarországon. Bp. 1971. 93–97.; Vörös I.: Adatok i. m. 235.

²⁰⁷ 1210. II. András király megerősíti Chepán nádornak Lesnissa helységet adományozó végintézkedését a templomos rend számára: „dum Ducatum regeremus, aprum interfecimus, ac propriis manibus crucem in quadam arbore incidimus”. – Wenzel Gusztáv: Árpádkori Új Okmánytár XI. 107. Nr. 66.; Zolnay L.: Vadászatok i. m. 97.; Vörös I.: Adatok i. m. 232.

²⁰⁸ Liudprand: Antapodosis I. 42. – Liudprand történeti munkái. (Középkori krónikások 6–7.) Bp. 1908. 99.

²⁰⁹ Vadászbalesetek: II. Vilmos Henneberg–Schleusingen grófja (1415–1444) – Allgemeine Deutsche Biographie I–LVI. Leipzig 1875–1912. XLIII. 25.; V. Lajos francia király (967–987) – Uralkodók és dinasztiák i. m. 406.; IV. (Bajor) Lajos császár (1283–1347) – Uo. 418., Die Kaiser: 1200 Jahre europäische Geschichte. Hrsg. Gerhard Hartmann – Karl Rudolf Schnith – Wilfried Hartmann. Wiesbaden 2006. 407–411.; III. Oberhesseni Vilmos herceg (1471–1505), Richárd angol herceg (1057–1081), III. Habsburg Frigyes herceg (1347–1362) – Habsburg Lexikon. Szerk. Brigitte Hamann. Bp. 1990. 132. A téma populáris feldolgozása: Michel Pastoureau: La roi tué par une cochon. Une mort infâme aux origines des emblèmes de la France? Paris 2015.

²¹⁰ P. Willibrord Neumüller OSB: 777. Das Gründungsjahr Kremsmünster. In: Cremifanum 777–1977. Festschrift zur 1200-Jahr-Feier der Stiftes Kremsmünster. (Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs 12.) Linz 1977. 7–16.; Christian Lobmer: Mythos Agilolfinger. Das Nachleben der Bayernherzöge in Mittelalter und Neuzeit. In: Tassilo III. von Bayern. Grossmacht und Ohnmacht im 8. Jahrhundert. Hrsg. Lothar Kolmer – Christian Rohr. Regensburg 2005. 191–210.

²¹¹ Günther legendájáról és a festményről Szöllőssy Ágnes: Günther herceg holttestének megtalálása. In: Mons Sacer i. m. 78–79.

A kremsmünsteri dóm harangtornyának földszintjén tumba áll, amelynek fedlapjára a herceget, mellette a vaddisznót és a herceg lábánál a kuttyját faragták ki.²¹² Tassilo Gunther nevű fiáról azonban a források nem tudnak semmit. A legenda 1304 előtt keletkezett, a tumbát pedig a 15. században faragták.²¹³ A legenda Imre herceg története is lehetne: akár ötletadónak is tarthatnánk, ha a hildesheimi adat nem lenne elszigetelt és időben távoli.

Látva a középkortól máig előforduló balesetek nagy számát, miként lehet értelmezni a vadászni szerető Imre halálát? A vadászat hozzátartozott a társadalmi és uralkodói elit életformájához,²¹⁴ mindezt a világiak és az egyháziak körében is számos forrás bizonyítja.²¹⁵ István király és Imre herceg vadászatairól egyébként is maradt feljegyzés.²¹⁶ A vaddisznó által okozott sebesülés a herceg esetében sem lenne meglepő. Mégis – a *Hildesheimi Évkönyv*ön kívül – az összes hazai és külföldi narratíva és képzőművészeti emlék hallgatása kétségeket ébreszt. A lehetséges, sőt valószínű értelmezéshez Richard Wagner és Jacques de Molay vezetett el.

Az *Istenek alkonya* szövegét – a többi operájához hasonlóan – maga Wagner írta. A tetralógia utolsó darabjának III. felvonásában Hagen lándzsáját Siegfried hátába vágja. Amikor a vadásztársak számonkérik Hagent, hogy mit mondjanak a feleségének, Hagen válasza a következő: „Kit egy vadkan holtra sebzett / Siegfried, a vőlegényed az.” („Eines wilden Ebers Beute: Siegfried, deinen toten Mann.”)²¹⁷ A vaddisznók által okozott gyakori halálesetek miatt – Wagner számára – Hagen válasza kézenfekvő volt: a vadászon történt halált hihetően lehet vadkannak tulajdonítani. Ez azonban Wagner leleménye volt, mert a *Nibelung-ének*ben a történet nem így olvasható. Siegfried megölését a vadászatról szóló 16. kaland beszéli el.²¹⁸ Kriemhild így figyelmeztette Siegfriedet: „Inkább

²¹² A síremlék képe: Tassilo III. von Bayern i. m. A középkori fiktív sírokról: *Michael Borgolte*: Fiktive Gräber in der Historiographie. Hugo von Flavigny und die Sepultur der Bischöfe von Verdun. In: Fälschungen im Mittelalter I–VI. (MGH Schriften 33.) Hannover 1988–1990. I. 205–240.

²¹³ *Lohmer Ch.*: Mythos Agilolfinger i. m. 196., 18. jegyzet.

²¹⁴ Lásd *Formen der Erinnerung* Bd. 3. Die Jagd der Eliten in der Erinnerungskulturen von der Antike bis in die Frühe Neuzeit. Hrsg. Wolfram Martini. Göttingen 2000. tanulmányait.

²¹⁵ Példa erre a bakonybéli apát 1422. évi vadászata. – *Sörös Pongrácz*: Bakonybéli regeszták a XV. század első feléből. Történelmi Tár 1903. 359–360.

²¹⁶ *Madzsar I.*: Szent Imre legendája i. m. 44.; „in remotis partibus venatui insistebat” – Legenda minor S. Stephani regis c. 5. SRH II. 397. Ismert a Kielce közeli, Kopasz-hegyi kolostoralapítás legendája. – *Dömötör Tekla*: Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas-monda. Filológiai Közöny 4. (1958) 317–323.

²¹⁷ III. felvonás, 3. jelenet – *Richard Wagner*: A Nibelung gyűrűje. Színpadi ünnepi játék. Ford. Blum Tamás. Bp. 1973. 289.

²¹⁸ A Nibelungenlied halálos vadászatokról és antik előzményeiről: *Joachim Bünke*: Die Eberjagd im Daurel und in der Nibelungendichtung. Germanisch–Romanische Monatschrift Nf. 10. (1960) 3. sz. 105–111. Siegfried haláláról: *Franz Rolf Schröder*: Sigfrids Tod. Uo. 111–122.

ne menj vadászni / Rosszat álmodtam az éjjel, Két vadkant láttam cikázni / egy mezőn, és a virág mind vörösre színeződött” (918. versszak). Siegfried medvét, vaddisznót hajtott, és az utóbbit el is ejtette. Meggyilkolását a 997. versszakban a vadásztársak következőképpen indokolták: „Szólt köztük nem kevés így: Hát ez egy mocskos eset / Legjobb, ha egybehangzón úgy mondjuk a történeteket / hogy amikor Krimhilda férje egyedül vadászni ment / rablók törtek rá, megölték a fenyvesben, arra, fent!”²¹⁹ A *Nibelungenlied*ben tehát nem a vaddisznó okozta Siegfried halálát.

Hasonló, a témához kapcsolódó még fontosabb értelmezés már évszázadokkal korábbról is ismert. Giovanni Boccaccio (1313–1375) a híres férfiáról írt, a maga korában népszerű munkájának IX. könyvében beszélt el a templomos lovagrend nagymesterének, Jacques de Molay-nak a halálát.²²⁰ Róla írva emlékezett meg IV. Szép Fülöp francia király haláláról is. A következőt írta (c. XXIII.): „Még a forró tüzeket és az égig tomboló lángokat szemléltem, a templomosok füstölgő testeit, az imént megégett csontokat és a szélről szétfújt hamvakat nem szívbeli együttérzés nélkül, mikor a szokottnál messze nagyobb tömege jelent meg a szenvedőknek. Ó, hány hőst, hány kiemelkedő herceget, hány elűzött vagy meggyötört fejedelmet láttam! Ott volt mások között a vadkan által az árnyas erdőben felöklelt Fülöp, a franciák királya, úgy pusztulását, mint a flandriaiak által elkövetett károkat és gyalázatot siratva: vele három fia idő előtti halálukat és hitveseik házasságtörését átkozva jöttek elé”.²²¹ Fülöp király halálát – Boccaccio szerint – vaddisznó okozta, s ez számára kézenfekvő és hihető volt. Művéről rövidesen olasz, angol és francia nyelvű, képekkel illusztrált, díszes fordítások is készültek.²²² Mátyás király könyvtárában is volt egy (díszítetlen) példány.²²³ Az illuminált másolatokban Boccaccio szövege alapján

²¹⁹ A Nibelung-ének. Ford., magy. Márton László. [Bp.] 2020. 254.

²²⁰ *Giovanni Boccaccio: De casibus virorum illustrium*. A cura di Pier Giorgio Ricci – Vittorio Zaccaria. (Tutte le opere di Giovanni Boccaccio 9. A cura di V. Branca) Milano 1983. 834. Jacques de Molay-ról adatokat keresve az interneten, rábukkantam a Szép Fülöp halálát ábrázoló könyvfestményekre.

²²¹ „Ignes fervidos, flammisque in celum furentes, et fumantia Templariorum corpora, ac vix dum ossa perusta sparsosque ventis cineres non absque cordis compuntione contemplabar adhuc, cum longe solito maior affuit turba dolentium. O quot heroas, quot insignes duces, quot aut eversos aut lacesitos principes vidi! Erat inter alios ab apro deiectus inter opaca nemorum Phylippus, Francorum rex, tam exitum suum quam damna atque dedecora a Flandrensibus suscepta deplorans: et secum tres pariter filii execranatis immaturos mortis et uxorum adulteria incedebant.” A főszövegben lévő magyar nyelvű fordítás Tóth Anna Judit munkája.

²²² Francia fordítása: *Laurent de Premierfait: Des cas des ruynes des nobles hommes et femmes* (15. század); *Patricia M. Gathercole: The Translator de Boccaccio's De casibus virorum illustrium*. The French Review 27. (1954) 245–252. Angol fordítása és az illusztráció: British Library, Royal 14 E V f. 497v (http://www.histoire-fr.com/images/bucher_templiers_jacques_de_molay.gif, letöltés: 2023. dec. 6.)

²²³ OSZK Cod. Lat. 425. A Corvina könyvtár budai műhelye [Országos Széchényi Könyvtár, 2018. november 6. – 2019. február 9.]. Kiállítási kalauz. Bev., összefogl. táblák: Zsupán Edina; tárgyleírások: Zsupán Edina, Földesi Ferenc; ford. Latorre Ágnes. Bp. 2018. 200.

ábrázolták Fülöp király vadászbalesetét: ha Szép Fülöp vadászaton hunyt el, halálát vaddisznó okozhatta. Ez azonban nem Boccaccio ötlete volt, hiszen ez a vélemény már korábban is ismert volt Itáliában.²²⁴ Dante a Pokol 19. énekében (118–120) írta: „Ott látják majd, mekkora bajt okoz a Szajjánál a hamispénz-verő, akit egy vadkan küld majd a halálba”.²²⁵ Boccaccio szövege és az illusztrációk azonban nem a király halálának tényleges körülményeit mutatták be. A király nem így halt meg; a valódi eseményekről a szemtanú, Guillaume Baldrich beszámolója alapján értesülünk, amelynek címzettje egy mallorcai úr, Guillaume de Canet volt: „Tudjátok meg, uram, hogy a nevezett király betegsége november 4-én vette kezdetét, amikor a király a Pont-Sainte-Maxence-hoz közeli erdőben vadászott. És hirtelen tört rá a mondott erdőben, annyira, hogy jó ideig nem is tudott beszélni. És akkortól fogva elvesztette mind egészségét, mind derűjét a fent említett király. És egyesek azt mondják, hogy valamiképp leesett a lóról, de valójában az van, hogy én ott voltam másnap, és érdeklődtem egyeseknél a király családjából a balesetről. S ők azt mondták nekem, hogy nem esett le a lóról, hanem hirtelen beborult (*copertum*) a szíve, úgy, hogy egy ideig nem tudott beszélni. A mondott helyről vízi úton át távozott Pisiaccusba, s körülbelül tíz napig ott tartózkodott. Azután onnét lovon ment tovább, úgy mondják Aissona-ig, és ott hordágyba helyezve Fontenebleau-ba. És ott csütörtökön, november 28-án elvesztette a beszédképességét egészen péntekig, amikor elhunyt a mondott helyen, amely a szülőhelye is volt.”²²⁶ Guillaume Baldrich részletesen beszámolt a balesetről, a király haláláról, ravataláról és temetéséről Saint Denis-ben. Az 1860-ban megjelent francia életrajzi lexikon sem írt a király halálával kapcsolatban a vaddisznó „közreműködéséről”.²²⁷ Szép Fülöp 1314 őszén valószínűleg kisebb szélütést kapott, amikor november 4-én a vadászaton rosszul lett. Fontainebleau-be vitték, ahol november 29-én meghalt. Az egykorú tudósítás nem tud a vaddisznóról.

Hasonlóan értelmezhetjük a *Hildesheimi Évkönyv*ben Imre herceg haláláról írottakat. Hildesheimbe, Godehard püspökhöz hiteles értesülés jutott el Magyarországról, lehetséges, hogy a vadászbaleset a személyes kapcsolat miatt vált ismertté a hildesheimi püspöki udvarban. A herceg vadászaton történt halála

²²⁴ Giovanni Villani: Nuova cronica I–III. A cura di Giuseppe Porta. Milano–Parma 1990–1991. II. IX. 66.

²²⁵ Dante: Isteni Színjáték i. m. 658. Babits fordítása: „Ott látja a gyászt, mely borítja lenn a / Szajna táját azért, kit agyar ölt meg; / mert verdéjében hamis pénz terem ma”.

²²⁶ Charles Baudon de Mony: La Mort et les funérailles de Philippe le Bel d’après un compte rendu à la Cour de Majorque. (Bibliothèque de l’École des chartes 58.) Paris 1897. 3–12., 11. A főszövegben lévő magyar nyelvű fordítás Tóth Anna Judit munkája.

²²⁷ Biographie Universelle (Michaud) ancienne et moderne. Nouvelle Édition 33. Paris 1860. 83–94. 93.

tehát igaz lehet, de annak elbeszélő módja vélhetően nem az. Az évkönyv írója az elveszett *Annales Hildesheimenses maiores*ben esetleg olvasható *in venatione obiit* szavakat értelmezte, és bővítette ki a vaddisznó motívumával. Az önkényes bővítés lehetőségét alátámaszthatják a vaddisznóbalesetek – az európai mitológiában, közhielmelekben, legendákban is széleskörűen dokumentált – valóságos esetei. Az évkönyv harmadik részének fogalmazójától amúgy sem álltak távol az egyéni „eljárások”, például érzelmi megnyilvánulásainak beszúrása az *Annales* szövegébe.²²⁸ Hogy mi volt Imre halálának tényleges oka, az nem állapítható meg.²²⁹ Úgy vélem, hogy a *Hildesheimi Évkönyv* és az összes többi hazai valamint külföldi forrás és művészeti emlék közti ellentmondások feloldását, lehetséges megoldását a fentiekben elmondottak jelentik.

ON THE DEATH OF PRINCE EMERIC

What kind of News Reached Hildesheim in the Autumn of 1031?

By Endre Tóth

SUMMARY

According to the report of the Annals of Hildesheim, Prince Emeric, the son of King Stephen I of Hungary, who was *dux Ruizorum*, was killed by a wild boar during a hunt in 1031. Yet the Hungarian and other foreign sources know nothing of the Prince's hunting accident, and nor do the Hungarian tradition and works of art; at best, these refer to a sudden death. The writer of the Annals had trustworthy information about Hungary. This was due to the fact that Godehard, the bishop of Hildesheim, was a confidant of the Saxon dynasty in general and of the Emperor Henry II in general, and was in contact with the last member of the family's Bavarian branch, namely Gisela, queen of Hungary, and her family. Consequently, Prince Emeric was commemorated in the Annals, and the reference to a hunting accident may be trustworthy. Yet death caused by a wild boar was probably an elaboration by the monk who wrote the Annals. He interpreted either the phrase *in venatione obiit* in his source, or the information

²²⁸ 1002-ben, III. Ottó halálakor: „proh dolor! ex hac vita morte inmatura discessit” (26.); 1022, a hildesheimi egyház ünnepi dedikációjakor: „Fiat, fiat, fiat!” és egy verssor (33.); 1024-ben II. Henrik halálakor: „et cum tocius regni merore, ah! ah! 3. idus Julii hominem deposuit” (34.), 1031-ben Aribó mainzi érsek halálakor: „ah! ah! ex hac vita migravit” (36.).

²²⁹ A herceg halála tényleges okának feltárása mellett további kutatási feladat lehetne Szent Imréné a vaddisznó általi halálát említő néphagyományok (*Magyar Z.: A liliosomos herceg i. m. 113–152.*) vizsgálata, mert keletkezésük ideje feltárható. Egy kunszentmártoni mondában Rudolf királyfit ölte meg a vaddisznó: Imre herceg legendájának hatása nyilvánvaló. – Uo. 125., 317. jegyzet. A Pray György által olvasott leírás mintegy száz év múlva került a köztudatba, talán a Szilágy Sándor-féle milleniumi magyar történetnek köszönhetően. – *Marczali H.: A vezérek kora i. m. 302–303.* Ez a kötet lehetett az első, amelyből a nagyobb nyilvánosság értesülhetett a vadkantörténetről. A Zsihovits Ferenc által jelzett „Szentek élete” 1876-ban jelent meg, és a vadász-balesetről még semmit sem írt. Pauler Gyula munkái pedig inkább szakmunkáknak számítottak, nagyobb közönséget nem értek el.

that had reached the episcopal court. Thanks to the many accidents documented in legends and public experience alike, the writer thought that the Prince's death must have been caused by a wild boar. He was aware that Emeric was *dux Ruizorum*, which was a variant of *Riuzi* ethnonym that infrequently occurs in the German sources. The word means „Russian”. In the eleventh century, people coming from the Kievan Rus to the service of King Stephen were called Russian.

KÉT VÉGVIDÉK SZOLGÁLATÁBAN

Szári Ali bég hódoltsági és kaukázusi karrierje*

A magyarországi török hódoltság kormányzóinak származását illetően eddig is ismert volt, hogy számos szandzsákbég a birodalom távoli tartományaiból érkezett, néhányan pedig az Oszmán Birodalom és a perzsa Szafavida Állam összecsapásainak színhelyét alkotó kaukázusi térségből kerültek a magyar szandzsákok élére. A kormányzat gyakorta élt a bégek és pasák két hadszíntér, vagyis a birodalom nyugati és keleti határvidékei közti áthelyezésével. Így került Gyula élére a birodalom legkeletibb tartományából, a perzsiai Pelengánból Ahmed,¹ míg az azerbajdzsáni Sirvánban defterdári tisztet betöltő Ferhád szegedi bégeként bukkan fel forrásainkban.² Istvánffy egy olyan perzsa csoportról tudósít, amelynek tagjai – Ulama, Kanber, Deriel, Mehmed Hán és Velidzsán – a perzsa uralkodó ellen fordultak, majd oszmán területre menekülve, négyen közülük hódoltsági szandzsák élén tűntek fel.³ Tanulmányom főszereplője, Szári Ali bég életpályája ezzel ellentétes irányú volt: hódoltsági szandzsák éléről távolították el, innen előbb a Balkánra került, majd a Kaukázusban folyó harcok aktív részeseként, sőt a történelem alakítójaként találkozunk vele. Írásomban a török defterek és a keleti hadjáratokat tárgyaló krónikák rá vonatkozó adatain keresztül mutatom be karrierjét.

A hódoltsági végeken

Szári Ali magyarországi hivatali előmenetele tekintetében elsődleges forrásaink a kinevezések defterei, amelyekben végigkövethetők szandzsákbégi állomáshelyei. A kinevezések láncolata folyamatos, pontos dátumok, előző szolgálati helyeinek

* Ez a tanulmány az NKFIH – OTKA K 132475 és 132609 számú konzorciális projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu-defter] feldolgozása. II.) támogatásával készült.

¹ *Dávid Géza*: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (Arad-gyulai szandzsákbégek). *Történelmi Szemle* 36. (1994) 1–2. sz. 121. Néhány új adattal egészíteném ki a tanulmány Pelengánra vonatkozó lábjegyzetét: 1583 őszén a sehrizoli vilájból választották le Pelengánt, arra hivatkozva, hogy határvidék lévén, szükséges ennek beglerbégséggé való (át)alakítása. Első kormányzójává Erbil bégjét, Ahmedet nevezték ki. – Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Török Miniszterelnöki Levéltár) (a továbbiakban: BOA), Mühimme Defteri (a továbbiakban: MD) 51. 63 (198. és 199. parancsok).

² BOA Kamil Kepeci (a továbbiakban: KK) 262. 19.

³ Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál 17. századi fordításában I/1–3. Szerk. Benits Péter. (Történelmi Források) Bp. 2001–2009. I/2. 60.; *Dávid Géza*: Arcképcsarnok-töredék a török korból: a hódoltság néhány jelentősebb oszmán családja és egyénisége. In: „A magyar múltat kutatni, írni és láttatni – ez által szolgálni a hazát.” Tisztelgő kötet J. Újváry Zsuzsanna 25. pászományos oktatási éve előtt. Szerk. Bíró Bence – Miski Péter – Törtei Renáta. Bp.–Piliscsaba 2020. 130.

megnevezése és számos esetben ház-birtokainak jövedelme is rendelkezésünkre áll. Ez a – történész számára idilli – kép rögtön szertefoszlik, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy Alit a defterekben minden esetben megkülönböztető jelző nélkül említik. A világosabb hajára vonatkozó *sarı* ('szőke') ragadványnévvel – amely a korszak többi Ali nevű bégjétől megkülönböztethetővé tenné – kizárólag elbeszélő forrásokban találkozunk.⁴ A 16. század hetvenes–nyolcvanas éveiben – amikor történetünk főhősének karrierje formálódott – rajta kívül még egy tucatnyi Ali bég bukkan fel a hódoltsági szandzsákok élén. Egy, a közelmúltban elkészült tanulmányomban a szegedi Ali bég beazonosítását végeztem el, és bebizonyítottam az elbeszélő forrásokban szereplő Kara Alival való azonosságát.⁵ Kutatásaim során más Ali bégekről is kerültek elő adatok, ami felvetette, hogy Szári Ali élet-rajza kiegészíthető, és az eddigieknél pontosabban felvázolható.

A történetíró Ibrahim Pecsevi⁶ egészen tömör formában ismertette egy-egy uralkodó idejének legjelentősebb államférfiait. Így *A végeken élt néhány emír emlékezete* című fejezetben három, II. Szelim szultán kori (1566–1574) hódoltsági Ali bég portréját adja közre: az előbb említett Kara Alié mellett Pírszizét és Szári Aliét. Bár ez a szövegrészlet a magyar történetírásban jól ismert, a teljesség kedvéért, az életpálya felépítésének kiindulópontjaként közlöm: „Szári Ali bég, akit Patur⁷ Ali bégnek is neveznek. Sokáig szigetvári mir-liva ['szandzsákbég'] volt. Saját hét-nyolczszáz emberével együtt több mint ezer ember fölött rendelkezett. Szakadatlanul a hitetlenek

⁴ A magyar forrásokban „nyughatatlan” jelzővel szerepel: „A Sziget Vári Nyughatatlan Alibég, a’ Kani-sayi Várust éjfel meg lopá Alappi Gáspárra, az ott való feo Capitánra.” – *Pettő Gergely*: Rövid magyar krónika sok rendbéli fő históriás könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedetttetet és íratatott. [Bécs] 1660. (az 1573. év történéseinél); „Sziget végvárban egy Ali bég vala, kit az törökök Sárnak hívnak vala, vitéz és nyughatatlan elméjű ember, mely vezetéknevvel a miénktől is hívatatték.” – Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája i. m. I/3. 10. A kanizsai támadásról, az abban részt vevő személyekről részletesen: Sz. Simon Éva: Várfoglalás vagy illúziókeltés? In: Zalai Múzeum – 23. Zalaegerszeg 2017. 201–215.

⁵ Fóti Miklós: Ali szegedi szandzsákbég azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle* 65. (2023) 3. sz. 353–366.

⁶ Fodor Pál: Egy pécsi származású oszmán történetíró: Ibrahim Pecsevi. In: Pécs a törökkorban. Szerk. Szakály Ferenc. Pécs 1999. 107–131.

⁷ Helyesen Potur (e ragadványneve a perzsa hadjáratokat leíró krónikákban bukkant fel, lásd alább, a grúziai hódítások ismertetésénél). „Sobriquet des chrétiens qui se sont nouvellement faits musulmans.” – *Suzanne Kakuk*: Recherches sur l’histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 19.) Bp. 1973. 331. A szerb poturica ‘török hitre tért ember’, a poturčenjak ‘eltörökösödött személy’. – Szerbhorvát–magyar kéziszótár. Szerk. Levasics Elemér – Surányi Magda. Bp. 1988. 458. A szó egyik jelentése egyfajta bő nadrág, ezért régebbi irodalmunk az e nadrágot viselőket, azaz a helyi parasztokat értette potur személy alatt. Elsődleges jelentése az eltörökösödött balkáni szlávokra, különösen a bosnyákokra és azok nyelvére vonatkozik. Bács városának lakóiról például Evlija Cselebi megjegyzi, hogy bosnyáku és potur nyelven (poturca) beszélnek. – Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. VII. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. Haz. Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – Robert Dankoff. İstanbul 2003. 312.

országában való portyázás volt a szenvedélye. A végeken a háborúskodás színterén fekvő falvakat többnyire behódoltatta, néhány várat és palánkát pedig váratlanul megrohant, és mivel a béke idején azokat el nem foglalhatta, tehát felgyújtotta és felégette. Abban az időben a hitetlenek országa lakatjának, Kanizsa várának, mely ma az iszlám végek erős bástyája, külvárosát felgyújtotta, kirabolta s onnan temérdek kincset és megszámlálhatatlan sok foglyot hozott el. Azonközben Pécsett a boldogult atyámnak vendége volt s még most is emlékszem rá, hogy engem, mint kis gyermeket az ölébe vett, megczírógatott s a foglyok közül egyet odaajándékozott. Utóbb, mikor ereje és hatalma teljességében volt, a perzsiai hadjáratra rendelték őt, s Csildir beglerbégje lett és e mulandó világot ott hagyta el.”⁸

A leírás éppen szolgálati állomáshelyeit illetően szűkszavú: csak hosszú szigetvári működését és Csildirben való beglerbégységét említi. A határvidékek bégjei esetében a kormányzat gyakorta élt az áthelyezés és a rotáció⁹ gyakorlatával, amit Szári Ali esetében is jól illusztrálnak a kinevezések defterei (*tevcih defteri*). Egyik ilyen forrásunkban az 1560-as évek végétől 1574-ig tartották nyilván a szandzsákok élén bekövetkezett változásokat. Ennek *Szigetvár* című fejezetében rögtön két Ali bég-et találunk,¹⁰ személyük azonosítása azonban nem okoz gondot: a szakirodalom ugyanis feltárta a háttérüket,¹¹ sőt sorrendjük tekintetében Pecsevi tévedésére is felhívta a figyelmet.¹² Szári Ali 1573. márciusi szigetvári kinevezésétől kiindulva követhetjük vissza korábbi posztjait, hiszen a defter mindig megadja előző szolgálati helyét (*mir-i sabık-i...*). Pályájának korai szakasza, a helyszínek időrendi sorrendje így rekonstruálható: Szekcső (?), Koppány¹³ (1566. október 27-től), Fülek (1569.

⁸ Török történetírók III. 1566–1659. Ford., jegyz. Karácson Imre. (Török–magyarkori történelmi emlékek V.) Bp. 1916. 82–83. Az arab betűs kiadásban így szerepel: „Sarı Ali bey ve Patur Ali bey dahi denilür.” – Tarih-i Peçevi I–II. İstanbul 1864–1866. I. 451. A modern török kiadásban szereplő „Tur Ali bey” olvasat hibás átírás eredménye. – *Peçevi İbrahim Efendi: Peçevi Tarihi I–II.* Haz. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara 1981–1982. I. 316.

⁹ Két szandzsák vezetői közti személycsere. Például Pozsega és Fehérvár esetében: a fehérvári Mehmedet áthelyezték Pozsegába, a pozsegai Alit pedig ugyanazon a napon Fehérvárra. – *Fóti Miklós: Szekes-fehervár 16. századi szandzsákbégjei.* Belvedere–Meridionale 36. (2023) [megjelenés alatt].

¹⁰ BOA Maliyeden Müdevver (a továbbiakban: MAD) 563. 54.

¹¹ Szári Alira vonatkozóan: *Dávid Géza: Szigetvár 16. századi bégjei.* In: Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. Szerk. Szita László. Pécs 1993. 163–166.; *Sz. Simon Éva: A hódoltságon kívüli „hódoltság”.* Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2014. 174.; *Sz. Simon É.: Várfoglalás i. m. 204–205.* A másik bégről, aki Pírsziz Ali néven ismert: *Dávid G.: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei i. m. 116–117., 119–120.; Dávid G.: Szigetvár 16. századi bégjei i. m. 161–162., 180.*

¹² Pecsevi szerint Pírsziz Ali „Szári Ali bég után Szigetvárra került” – *Török történetírók III. 1566–1659 i. m. 84.* A tévedésre Dávid Géza hívta fel a figyelmet. – *Dávid G.: Szigetvár 16. századi bégjei i. m. 180.*

¹³ Koppányi hivatalviselésével párhuzamosan, 1567-ben egy Hüszejn bégre is van adatunk, aki Koppányból keltezte magyar nyelvű levelét. Az ellentmondásra Sz. Simon Éva hívta fel a figyelmet. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 1314, a Batthyány család levéltára, Missiles

május 15-től), Szolnok (1571. június 18-tól), Szigetvár¹⁴ (1573. március 14-től). Bár 1566-nál korábbi kinevezéseket nem tartalmaz a defter, néhány következtetést mégis levonhatunk a kormányzói pályafutásának kezdeti időszakáról. Bégünk a szigetvári hadjárat táján tűnik fel (akárcsak Kara Ali). Közvetlen bizonyítékkal ugyan nem rendelkezünk, azonban ismert egy *mühimme defteri* („fontos ügyek deftere”) parancs, amely 1565 májusából szinte az összes hódoltsági szandzsák hivatalban lévő bégjét felsorolja.¹⁵ Ebből nemcsak az derül ki, hogy egyetlen tartomány élén sincsen ekkor Ali nevet viselő bég, hanem az is, hogy Szekcső – vagyis Szári Ali legkorábbi ismert kinevezési helyszínének – első embere Abdullah bég. Gyanítható, hogy több más határvidéki szpáhival egyetemben, az 1566-os szigetvári hadjáratban szerzett érdemmel indult Ali kormányzói karrierje.¹⁶ Füleki szandzsákbégi kinevezése egy – a többi hódoltsági Alitól való megkülönböztetése szempontjából – alapvető információt is tartalmaz: „említettnek a szegedi szandzsákban csiflik módján birtokolt 31 999 akcsényi hászai, bárhol is álljon szolgálatban, hászai közé számítassék”.¹⁷ A *csiflik* (‘majorság’) olyan birtokrészt jelent, amelyet a bég következő szolgálati helyein változatlanul tovább birtokol. A szegedi szandzsák 1570 körül készült timár defterében szerepel Ali füleki mírlivá csiflikje, mégpedig az említett 31 999 akcsés jövedelemmel. A birtoktest Zombor városából és a közelében található Szabó Márton szigetéből,¹⁸ valamint Gorna Szántova (Hercegszántó)

No. 20619, 1567 [hónap nélkül]: Huszain koppányi bég Újlaky Sebestyénhez. A kinevezések deftere szerint Hüsejz ekkor hivatalosan Simontornya első embere volt, 1569 májusától viszont Koppány bégjévé nevezték ki. Hüsejz esetleg a szomszédos szandzsák uraként helyettesíthette az ismeretlen okból távollévő Szári Alit, vagy még inkább arról lehet szó, hogy Koppányban lakott.

¹⁴ Szolnoki és szigetvári éveit végig mellette harcolhatott fia, Arslán. Zíámet-birtokosként találkozunk vele egy rúznámce defterben: 1574-ben Ali lemondással átruházta fiára egyik szigetvári birtokrészt. Az irat Szolnokról elbocsátottnak (mazul) nevezi Arslánt, akit többszöri jövedelememelésben részesítettek; előbb a szolnoki végeken való helytállásáért (két alkalommal), majd a Kanizsa elleni portyában való részvételért. – Österreichische Nationalbibliothek (Osztrák Nemzeti Könyvtár), Handschriftensammlung, Codices Mixti (a továbbiakban: ÖNB Mxt) 571 (lapszámozás nélkül; mikrofilm: 1172); Sz. Simon É.: Várfoglalás i. m. 209.

¹⁵ 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564–1565): Özet–Transkripsiyon ve İndeks I–II. Ankara 1995. II. 185–187 (1156. parancs).

¹⁶ A szakirodalomban található, ennél korábbi működésére vonatkozó megállapítások (fogolyötöszedő emín, majd a budai azabok agája, 1560-ban szécsényi bég volt) helytelenek, és Pecsevi művének modern török kiadásában szereplő téves „Tur Ali” olvasatnak az átvételéből erednek. 1560-ban Szécsény bégje valóban Tur Ali volt, aki a hódoltság egy másik ismert Ali bégje. – Fóti Miklós: Biographical Notes on the Life of Turali of Tuzla (Aga, Bey and Vakıf). Archivum Ottomanicum 40. (2023) 25–34.

¹⁷ „Müşarün-ileyh Segedin sancağında çiftlik tarikiyle tasarrufunda olan 31,999 akçelik haslar her kanda dirlik tasarruf idere haslarından mahsub olmak üzere” – BOA MAD 563. 53. A magyar forrásszövegek a saját fordításaim, amennyiben nem tüntettem fel származási helyként magyar nyelvű forráskiadványt.

¹⁸ Szabó Márton szigetének helyét a Bodrog vármegye történeti földrajzát tárgyaló munkánkban (lásd alább) a Zombor délnyugati szomszédságában lévő mocsárvilággal, az újkori *Passina adá*-val, azaz Pasa szigetével (török *ada* ‘sziget’) azonosítottuk, amely egyes térképeken Pasa-sziget (*Pascha ada*) néven

településből állt.¹⁹ A következő időszakban több forrás is említi Szári Ali nevén a zombori csiftliket,²⁰ ezek alapján – megkülönböztető jelző hiányában is – biztosan elkülöníthető a korszak többi Ali bégjétől. A határbégek birtokviszonyainak vizsgálatánál gyakorta megfigyelhetjük azon törekvésüket, hogy az állandó harcoknak kitett peremvidék helyett, a biztonságosabbnak tekinthető belső területen (*iç il*) szerezzenek maguknak olyan javadalmat, amelyet további szandzsákokba történő átirányításuk során is megtarthattak, sőt lemondással továbbörökíthettek.²¹

Míg Szári Ali múltja szigetvári működése előtt – a források segítségével – jól követhető, addig szigetvári tevékenységének vége és következő állomáshelyeire való átirányítása bizonytalanabb, a szakirodalom állításai olykor pontosítandók. Az eddigiekben használt kinevezések deftere az 1574 utáni időszakra már nem tartalmaz adatokat. A következő rendelkezésre álló forrás pedig többnyire 1576-tól közli a szandzsákok élén történt változásokat,²² így a szandzsákok többsége esetében néhány évre vonatkozóan nincs adatunk. Ha azonban éveken át ugyanaz a személy volt hivatalban, akkor nevét mindkét defterben megtaláljuk: a *liva-i Sigetvar*, vagyis a szigetvári szandzsák fejezetcím alatt felsorolt bégekkel szerencsénk van. Éppen Aliról szól az első bejegyzés, de nem kinevezéséről, hanem berátjának ('jobbiztosító okirat') megújításáról intézkednek, 1577. július 9-i dátum és 590 083 akcse jövedelmet biztosító hász-birtok kíséretében. Mindkét adat kérdéseket vet fel az említett Ali bég személyazonosságát illetően. Eszerint 1573-tól több, mint négy éven át Szári Ali állt a szandzsák élén. 590 083 akcsés jövedelme nem csupán magas összegnek számít a szandzsákbégi javadalmak tekintetében, de az ezt megelőző forrásunkban szereplő 391 999 akcse (az elvileg neki járó összeg [*ber vech-i tekmi*] 420 083 akcse volt) bevételtől is jelentősen eltér.²³ Sőt, még 1576 januárjában is pontosan ezt a két összeget említi egy rúznám-cse.²⁴ Ezek szerint egyetlen év leforgása alatt jelentős jövedelememelések (*terakki*) sorát kellett kapnia, amelyekről nem szólnak forrásaink.

bukkan fel. – *Fóti Miklós – Pánya István*: Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Bp. 2022. 44.; Topographisch hydrometrischen Donau Strom Karte von Petronell... 1890. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtára BIXb 122/2. A 18. századi népi emlékezetben az élt tovább, hogy a terület többnyire valamely török nagyrnak, pasának volt a birtoka.

¹⁹ BOA Tapu-Tahrir Defterleri (a továbbiakban: TTd) 551. 13.

²⁰ ÖNB Mxt 571 (mikrofilmlap: 1032). – Szolnokról Szigetvárra való kinevezésében hász-birtokai után szerepel a zombori csiftlik. BOA Timar-Zeamet Ruznamçe Defterleri (a továbbiakban: DFE RZd) 42. 506. – A zombori csiftlikre vonatkozó legkésőbbi adatunk (983 sevvál/1576 eleje). Ali zombori csiftlikjére Dávid Géza is felfigyelt. – *Dávid G.*: Szigetvár 16. századi bégjei i. m. 163.

²¹ A csiftlik családon belüli átruházására éppen a szegedi szandzsák területén találtunk példát. – *Fóti M.*: Ali szegedi szandzsákbég i. m.

²² BOA KK 262.; *Dávid G.*: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei i. m. 112.

²³ ÖNB Mxt 571 (mikrofilmlap: 1032).

²⁴ BOA DFE RZd 42. 506–507.

Hosszú szigeti működésének végét a közelmúltban tárta fel a szakirodalom. Sz. Simon Éva a szigetvári adóztatási határ átrendeződésének vizsgálata során mutatott be egy olyan követjelentést, amelyből pontos képet kapunk a Szári Ali szigeti tevékenységének véget vető eseményekről.²⁵ Ungnád Dávid 1577 szeptemberében arról tájékoztatta Rudolf császárt, hogy a korábbi szigetvári bég (Pírsziz Ali) panaszbeadványában azt hozta fel utódja ellen, hogy „[...] mintegy négyéves bégsége alatt gyakran kibontott zászlókkal vonult fel, és több mint 17 000 embert hurcolt már el, és több mint 500 települést tett pusztává. A kortársak attól féltek, ha tovább marad posztján, az egész terület el fog néptelenedni. A beszámoló szerint a Dráván túli Kapronca környéki és a Zala megyei lakosság a portyák következtében önként hajtott fejet neki, mivel a Habsburg uralkodó nem tudott megfelelően gondoskodni a védelmükről. Megbízottaik által először 3000 tallér védelmi pénzt küldtek el Szári Alinak, aki a pénzt elfogadta, majd megölette a küldötteket. Ezután újabb 7000 tallér átadásáról szól a beszámoló, és arról, hogy azzal egy időben több, mint 200 település vállalta a tribut, azaz adó fizetését.”²⁶ A jelentésben foglaltak egybeesnek Pecsevi – korábban idézett – állításaival. Sz. Simon Éva éppen azt mutatta ki, hogy 1574–1575-ben jelent meg jelentős számú *combusta*, illetve *deserta* jelzővel illetett, felégetett és elhagyott hely a magyar forrásokban.²⁷

A budai pasák levelezéséből látható, hogy a panaszáradat hatására a béget már 1576-ban leállították, Pestre idézték, ahol ideiglenesen²⁸ szoros őrizet alatt tartották: „Az ziget vary bek dolgat my jllesse, jm maid egi holnapia lezön hofi hozzank jwth, es akart velönk szömben lönnny, kinek my szömeliet sem akartuk latny, ki mastannis Pestön vagon, ciak hofi az niakan lancj nincien, es az laban vas, de mind az altal nagj őrizet alath vagon, ki feleöl az sok panazolkodast immar zinten, el vntuk”.²⁹ Illetve „vagon mas fel holnapia hofi az bek jt Pestön vagon, az mint ez előth való leuelwnkbennis jelöntwk, ciak hogy az vas nincien az laban, de azert vgian öryzet alat vagon”.³⁰

²⁵ Sz. Simon Éva: A hódoltatás stratégiája, avagy az Oszmán Birodalom magyarországi határainak vizsgálata az adóösszeírások tükrében. In: Élet a török hódoltságban 1. Válogatott tanulmányok (2013–2019). Szerk. Sudár Balázs. Pécs 2022. 123.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. 121.

²⁸ 1578 végén újra szigeti bégként találkozunk vele: Ali ekkor sikertelenül próbálta megakadályozni Bajcsavár felépítését. „[...] a szigeti Ali bég háromezer lovassal, a mieink szándékának elbontására egynehány pár mezei falkonyokat is hozván magokkal, eljőve.” – Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája i. m. I/3. 41. Sz. Simon Éva úgy értékelte az őrizet alatt tartást, hogy a budai pasa ezáltal alibit biztosított a békebontó bég számára. – Sz. Simon É.: A hódoltságon kívüli „hódoltság” i. m. 174–175.

²⁹ Musztafa pasa levele Miksának, 1576. május 7. A budai basák magyar nyelvű levelezése 1. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula. Bp. 1915. 103.

³⁰ Musztafa pasa levele Hanns Trautson főudvarmesternek, 1576. május 22. A budai basák magyar nyelvű levelezése i. m. 106.

Az oszmán kormányzat érdekei ellentétesek voltak Ali pusztításával: a dél-dunántúli hódításokat konszolidálni és az adóbevételeiket növelni akarták. 1577-ben Kászim mohácsi bég vezetésével kincstári revízió indult a budai vilájetben, amely más határbégeké mellett, a saját zsebre dolgozó Szári Ali tevékenységét is feltárta.³¹ Később, szigetvári utódja, Haszán bég emelt panaszt Alival szemben, mert az két falura – Szarmásra és Peleskére – rátámadt, kétszáznál több embert elrabolt, majd eladott. A beadványt követő parancsban, 1580 februárjában utasítják a budai beglerbéget és a pécsi, illetve a szigetvári kádikat, hogy vizsgálják ki az ügyet.³² Egy másik parancsból az is kiderül, hogy Ali a hódolt falvak általánódójából, fogolyötöd-bevételéből (*pencik*) és egyéb, a kincstárat illető bevételeiből sokat elsikkasztott. Tevékenységével „okozója lett a szigetvári livát ért károknak és a meghódolt falvak lázadásának”.³³ A forrásban „Kiliből elbocsátott Ali, korábban Szigetvár bégje” (*Kiliden mazul olan Ali [...] sabika Sigetvar beyi iken*) formában utalnak rá, vagyis hosszú szigetvári karrierjének feljebbvalói már véget vetettek. Új állomáshelyét, Kilit (Kilia, Ukrajna) az irat fakszimiléjében is kikerestem,³⁴ ugyanis a portai követjelentések ekkor a kiliszi (Klissza, Horvátország) és a szigeti bégek cseréjét emlegetik. Az eredetiben kétségkívül Kili áll, azonban elírásról lehet szó, vagyis az írnok Kiliszből csinált Kilit. Már 1579 nyarán felröppentek a hírek, miszerint a klisszai béget fogják Szigetbe helyezni, a szigetit pedig Klisszába.³⁵

Vizsgáljuk meg egy esetleges bégcsere lehetőségét: ha Szári utódja a kinevezések defterében a korábbi klisszai bég lenne, akkor az összhangban állna a követek híreivel. A defter szerint a következő szigeti bég Haszán, kinevezési dátuma pedig 1580. január 7-e. Dávid Géza azonban már rámutatott arra, hogy Haszán egy Musztafa nevű személytől vette át a posztot,³⁶ akinek működéséről nincs információnk, nevét egyedül utódjának kinevezési irata őrizte meg a rúznámcsében. Úgy rekonstruálhatjuk az eseményeket, hogy a Kászim-féle revízió és a folyamatos panaszok hatására Kara Üveysz budai pasa – aki egykori fődefterdárként a

³¹ A Kászim-féle revíziót részletesen bemutatja Sz. Simon É.: A hódoltságon kívüli „hódoltság” i. m. 176–178.

³² Fodor Pál: Turbék. Szulejmán Szultán szigetvári Türbevárosa a 16–17. századi oszmán–török forrásokban. (Szigetvár-könyvek 1.) Bp. 2020. 88.; Murat Yazıcı: 39 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 119–240). MA-szakdolgozat (Atatürk Üniversitesi). Erzurum 2013. 72–73.

³³ Fodor P.: Turbék i. m. 86–87.

³⁴ A másolat eredetije: BOA MD 39. 99 (246. parancs).

³⁵ Österreichisches Staatsarchiv (Osztrák Állami Levéltár), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Türkei (a továbbiakban: ÖStA HHStA Türkei) I. Karton 39. Konv. 3. 1579. VII. fol. 130–149. Joachim von Sinzendorf jelentése Rudolphhoz, amely egy portai dragomán, Ali bég hírein alapul. Konstantinápoly, 1579. július 19.

³⁶ Dávid G.: Szigetvár 16. századi bégjei i. m. 166–167.; ÖNB Mx 597. fol. 162v.

pénzügyi reformfolyamatok híve volt – 1579 végére Ali bég eltávolítása mellett dönthetett. Musztafa így az a személy lehetett, akit ideiglenesen, az új bég megérkezéséig kirendeltek a szandzsák őrzésére.³⁷

A *mühimme defterik* egyikében találtam egy olyan parancsot, amely segít kigazodni Szári Szigetvárról való eltávolításának körülményeiben. Ebben egy eddig ismeretlen szigeti bég, Ibrahim szerepel, kiállításának időpontja (1580. január 7.) pedig egybeesik Haszán kinevezésének dátumával, ami nem a véletlen műve. Üvejsz budai pasa levelet küldött az üszküpi (Szkopje, Észak-Macedónia) kádinak, kérve intézkedését, ugyanis Ibrahim bég, akinek a szigetvári szandzsák lett kiutalva, éppen úton volt új állomáshelyére, amikor Pozsegában váratlanul meghalt, majd egy írnok az elhunyt pénzét és holmijait magához véve elmene-kült. A haramia után indított *csavusbasi* Üszküp környékén, egy hegyi hágóban érte utol, és megölte a tolvajt.³⁸ Értesülünk tehát egy ismeretlen szigeti bégről, Ibrahimról, akit Szári Ali helyére szántak. Ha igazak a Klissza és Szigetvár közti bégcseréről szóló hírek, akkor Ibrahimot az előbbi helyen kell keresnünk. A kinevezések defterének Klissza fejezetcíme alatt csakugyan Ibrahimot találjuk, aki 1578-tól töltötte be tisztségét.³⁹ A történetek úgy rekonstruálhatók, hogy a kiliszi bég elindult új állomáshelyére, ám útközben, Pozsegában életét vesztette. Haszánt ezért még ugyanezen a napon kinevezték Szigetvárra. Az, hogy Szárit Kilibe vagy Kiliszbe mozdították el egészen rövid időre, tulajdonképpen lényegtelen. Ezt nem tartották érdemesnek bevezetni a kinevezéseket tartalmazó defterbe, mert a béget újra áthelyezték, még távolabb a határvidéktől. Talán azért, hogy szenvedélyének, a falvak dúlásának, ne hódolhasson. Szolgálatának új helyszíné Herszek (Hercegovina) volt, ugyanis e címszó alatt találunk egy Ali béget (1580. január 8-ától) mint korábbi szigetvári béget (*mir-i sabik-ı Sıgetvar*), a már ismerős 590 083 akcsés javadalommal.⁴⁰ Hercegovinai bégeként kapta a parancsot, hogy – a szigeti túlkapásai miatt tartó vizsgálat idejére képviselőit hátrahagyva – legyen részt a keleti hadjáratban (*şark seferi*) a frissen kinevezett szerdár, Szinán pasa oldalán, 800⁴¹ lovas és müsszellem emberével együtt.⁴²

³⁷ A bég távolléte idején a szandzsák őrzésére lásd a 43. jegyzetet.

³⁸ BOA MD 39. 81 (202. parancs).

³⁹ BOA KK 262. 8. Korábban Mizistre (Mistras, Peloponnészosz, Görögország) bégje volt.

⁴⁰ BOA KK 262. 3. Több *mühimme* parancsban „korábban Szigetvár, most Herceg bégje Ali” megfogalmazással utalnak rá 1579–80-ban. – *Yazıcı, M.*: 39 Numaralı Mühimme Defteri i. m. 72–73.; *Fodor P.*: Turbék i. m. 89–90.

⁴¹ Pecsevi krónikájának hitelessége szempontjából érdekes, hogy ő is hasonló számot említ: „Saját hét-nyolczszáz emberével együtt több mint ezer ember fölött rendelkezett.” – *Peçevi, İ.*: *Peçevi Tarihi* i. m. I. 316.

⁴² BOA MD 39. 99 (245. parancs). Egy raguzai irat szerint 1581 szeptemberében tért vissza a perzsa hadjáratból. Távollétében Ferhád, pozsegai bég őrizte szandzsákját. – *Državni arhiv u Dubrovniku* (Dubrovnik-i Állami Levéltár) (a továbbiakban: DAD), *Acta Consilii Rogatorum* LXVI. 110., LXV.

Érdemes talán megemlíteni, hogy Ali javadalmának összege ezt követően már nem változott. 590 083 akcsét erősítettek meg berátjában 1580 júliusában, sőt utolsó ismert kinevezésében is: „a korábban 590 083 [akcsényi] hásszal Herszek szandzsákjából elbocsátott Ali bégnek Mora szandzsákja [9]91 évének zilhiddzse első harmadában (1583. december 16–25.) kiutaltatott”.⁴³ Érthető, hogy az összeg hosszú éveken át nem emelkedett: túlkapásai miatt karrierje átmenetileg megfenneklett. Mora (Peloponnészosz, Görögország), akárcsak Hercegovina, azon szandzsákok közé tartozott, amelyeknek bégjeit, szpáhijaikkal együtt, a szafavida–oszmán háború kezdetétől kirendelték a kaukázusi frontra.⁴⁴ Így a Szinán-féle hadjárat után másodszor is lehetősége nyílt a keleti fronton bizonyítani.

A keleti hadszíntéren

III. Murád (1574–1595) uralkodásának legjelentősebb eseményei közé számított a 12 éven át szakadatlanul tartó oszmán–szafavida háború (1578–1590), amelynek e tanulmány főszereplője aktív részesévé vált. A háború – az Oszmán és a Szafavida Birodalom közötti vallási–ideológiai ellentéteken túl – a két állam ütközőzónájában fekvő kaukázusi területekért folyt, ahol perzsa vazallus tartományok terültek el. Az egyes hadjáratok főbb eseményeit nemcsak ütközetek, hanem az egyes tartományok kulcsát alkotó várak bevétele, majd újjáépítése/megerősítése képezte. Ali bég és fia, Arszlán ezen történések láncolatában bukkan fel a mai török–örmény–grúz–azeri határvidékeken.

Thúry József írása alapján a kaukázusi hadszíntéren való megjelenésük időpontjaként az 1578. év honosodott meg történetírásunkban. Pecsevi a gyermekéveiről írva emlékezett meg a bég pécsi látogatásáról, amelyből Thúry azt a következtetést vonta le, hogy „Szári Ali pedig okvetetlenül az 1578. év előtt volt Pecseviék vendége; mert a mondott évben a Persia ellen indított hadjáratra ment, amely után Csildir béglerbégiévé lön s e minőségben hal meg.”⁴⁵ A történetíró szavaival összevetve: „mikor ereje és hatalma teljességében volt, a perzsiai

199., 247.; *Toma Popović*: Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku. Prilozi za Orijentalnu Filologiju 16–17. (1970) 98.

⁴³ BOA KK 262. 2.

⁴⁴ 1579-ben arra utasítják a szandzsákbéget, hogy nevezzon ki egy helyettest a szandzsák őrzésére, aki a 3000 akcsés tímár-birtokosokkal őriztesse a tartományt, míg a 3000 akcsénél nagyobb javadalommal rendelkező szpáhikkal haladéktalanul csatlakozzon a hadjáratához. – BOA MD 32. (482., 618., 650. parancsok). Hasonló parancsot intéztek Janja, Ohri, Tirhala, Selánik, Elbaszan, Avlonja, Üzküb, Mora, Delvine, Vidin, Iszkenderijje és Aladszahiszár bégjeihez 1583 januárjában. – BOA MD 47. 249.; *Bekir Kütükoğlu*: Osmanlı–İran Siyasi Münasebetleri I. 1578–1590. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları 888.) İstanbul 1962. 129.

⁴⁵ *Thúry József*: Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz. Századok 26. (1892) 5. sz. 400.

hadjáratra rendelték őt, s Csildir beglerbégje lett és e mulandó világot ott hagyta el”.⁴⁶ Csakhogy a *tevcih defteri* Csildir fejezete nem tartalmazza Ali bég nevét: 1579 augusztusával nevezik ki első beglerbégjét, Musztafa pasát, utódait pedig gyakran emlegetik az oszmán krónikák és defterek, de Ali nincs közöttük. Thúrynak azt az állítását, miszerint 1578-ban, tehát a szafavida háború első évében elhagyta volna Szigetvárt, a forrásokban nem találni. Gyaníthatóan úgy gondolta, mivel Csildirnél 1578-ban volt egy jelentős csata,⁴⁷ ebben Alinak részt kellett vennie, hiszen Pecsevi szerint itt lett beglerbég. Nem zárom ki annak lehetőségét, hogy részese volt az eseményeknek, ám felhozható ellene, hogy Musztafa Áli történetíró, aki az első keleti hadjárat írnokaként kísérte Lala Musztafa pasa szerdárt 1578–1579-es sirváni hadjáratára, ekkor nem említi a béget (ellentétben a későbbiekkel).⁴⁸

Nemcsak Pecsevi tévedhetett a keleti határvidéken zajló harcok tekintetében. Egy, 1580-ból származó, Rudolf császárnak írt feljegyzés szerint török vereségről érkeztek hírek Perzsiából, ahol állítólag Ali, volt szigeti, majd klisszai, végül hercegovinai bég egész seregével elesett.⁴⁹ A kortársak számára ismert volt, hogy részt vett Szinán hadjáratában, de az 1583-as morai kinevezésének bemutatásával már cáfoltam halálhírét. A jelentés azt mutatja, amelyre már több kutató felhívta a figyelmet: a Portán rendszeresen összekeverték a különböző szandzsákok élén álló, azonos nevű bégeket.⁵⁰

Szári Ali keleti hadszíntéren véghez vitt tetteinek és halála körülményeinek feltárása a fiára, azaz Arslán bégre vonatkozó források segítségével egészíthető ki.⁵¹ Nevét csak néhány krónika említi, de azokból további információkat nyerhetünk apjával kapcsolatban. Pecsevi krónikájában a Szári Alit ismertető részhez illesztette hozzá a bég fiának rövid életútját: „Arslán bég, az előbbinek [azaz

⁴⁶ Török történetírók III. 1566–1659 i. m. 83.

⁴⁷ *Peçevi, İ.*: *Peçevi Tarihi* i. m. II. 35.

⁴⁸ *Cornell H. Fleischer*: *Tarihçi Mustafa Âli. Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*. (Tarih Vakfı Yurt yayınları, 37.) İstanbul 1996. 81.

⁴⁹ ÖStA HHStA Türkei I. Karton 43. Konv. 1. 1580. X–XII. fol. 198–199. Franz Jurkovitsch Rudolf császárnak, 1580. dec. 24.

⁵⁰ *Dávid G.*: Szigetvár 16. századi bégjei i. m. 165.; *Elma Korić*: Nekoliko osmanskih dokumenata o događajima u dalmatinskome zaleđu u drugoj polovini 16. stoljeća. *Povijesni prilozi* 48. (2015) 73. – Korić Ferhád budai pasa testvérének, a klisszai Alinak (Ali-beg Sokolović) és a Szokolluk egy másik, oldalágába tartozó szegedi/esztergomi/fehérvári Kara Ali bégnek az összetévesztéséről szól tanulmányában (identitásváltásnak nevezve a jelenséget), bár konkrét esetek bemutatása nélkül. Kara Ali és a klisszai Ali bég összecsérélésére lásd *Uroš Dakić*: *The Sokollu Family Clan and the Politics of Vizierial Households in the Second Half of the Sixteenth Century*. MA-szakdolgozat (Közép-európai Egyetem). Bp. 2012. 59.

⁵¹ „Arzlan Beg, nyughatatlan Ali Pasa fia, mely Ali Zolnoki es zigethi Begis volt. Az Arzlan törökwel szinthe azt teszi az mit Magyarul Orozlan, idest, Leo.” – Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. Szerk. E. Abaffy Erzsébet – J. Fodor Adrienne – Sinkovics István. (A magyar nyelvtörténet forrásai 2.) Bp. 1991. 33.

Szári Alinak] fia. Ő ugyan a Murád khán idejébeli emírek közé tartozik, de atyja miatt ezen a helyen említjük őt is. Elhunyt atyjával Csildirben is együtt volt s mirliva is lett. Atyja halála után atyjának emberei közé a budai végekre kívánczozott. Abban az esztendőben, mikor Győrt elfoglaltuk, ő Hatvan várában hetven napnál tovább ostromot állott ki s Kodsza Szinán pasa nagyvezír és szerdár,⁵² a hatvani szandsákokat neki adományozta. Utóbb, mikor Mohammed szultán Eger vára ellen ment, Hatvan várában őt újra ostrom alá vették s két hónap múlva, mivel segítséget nem kapott, a hitetlenek győzedelmeskedtek fölőtte s az ostromolt hitharcosokkal együtt ő is vértanú lett. Igen bátor vitéz volt, azt lehet mondani, még atyját is felülmúlta, csakhogy egy kissé mulatós volt.”⁵³

Némi szerencsével ezt az Arslánt találtam meg egy rúznámcsé-bejegyzésben, amelyben koppányi bégnek nevezték ki 1590. augusztus 15-én: „korábban [...] a nevezett Arslánnak Prizren szandzsákbégjének – legyen örökké dicsősége – 998. év sevvaljának 13. napjától Koppány utaltatott ki, mivel az említett Lori beglerbégjének Ali Pasának a fia, felettebb hasznavehető és bátorságot mutató személy”.⁵⁴ Pecsevi szavaival összevetve kibontakozik Arslán története: apjával részt vett a kaukázusi harcokban – ezekre alább részletesen kitérek, hiszen hász-birtoka összeállításánál ismertetik hőstetteit –, majd a prizreni (Prizren, Koszovó) szandzsákba irányították az 1580-as évek legvégén. A bég azonban viszszaúgyott a hódoltsági hadszíntérre,⁵⁵ amelynek eredménye előbb a koppányi,⁵⁶ majd szegedi⁵⁷ és a hatvani⁵⁸ szandzsák kiutalása volt. A rúznámcsé tisztázza Ali – aki előléptetésének köszönhetően már nem bég, hanem pasa volt – kaukázusi szolgálatának helyszínét is: Lori beglerbégje lett, amely közel fekszik Csildirhez,

⁵² Azonos azzal a Szinán pasával, akinek keleti hadjáratán 1580–81-ben apja részt vett. Életrajzára vonatkozóan: *Peçevi, İ.*: Peçevi Tarihi i. m. II. 16.; *Mehmet İpsirli*: Koca Sinan Paşa. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi I–XLVI. Ankara 1988–2013. XXVI. 137–139. – Elsősorban Jemen meghódításáról híres.

⁵³ Török történetírók III. 1566–1659 i. m. 82–83.; Tarih-i Peçevi i. m. 451–452.

⁵⁴ BOA DFE RZd 131. 782–784.

⁵⁵ Valójában arról lehetett szó, hogy az állandó hadszíntérként funkcionáló, gyakorta gazdát cserélő, az új tartományokban kialakított, szegényes hász-birtokok nem feleltek meg igényeinek. A tifliszi vilájet négy szandzsákja 1588-ban igen szerény településhálózattal rendelkezett: Goriban 36, Tifliszben 16, Tomanisban 34, valamint Loriban mindössze 20 falvat említenek a források. Másfelől elképzelhető, hogy csak a várak környezete hódolt be, a számtalan hódolatlan települést pedig nem írták össze. – *Hüsamettin M. Karamanli*: Gürcistan. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi i. m. XIV. 314–316.

⁵⁶ BOA KK 252. 185. – Egy felterjesztése szerint 1590 januárjában Mohács élén Arslán állt. Arslán egy másik felterjesztése, amelyben mohácsi bégeként szerepel, 1590 októberéből ismert, és egy koppányi szpáhi jövedelememelése ügyében keletkezett. – ÖNB Mxt 594 (koppányi rész, 2. oldal). Utóbbi esetben egy, a Portán megkésve tárgyalt felterjesztéséről lehet szó, hiszen ekkor már koppányi bég volt. Lásd ugyanebben a defterben a következő bejegyzést Arslánról mint koppányi bégről.

⁵⁷ BOA Bab-i Asafi, Ruus Kalemi defterleri, 1473. 110.

⁵⁸ BOA KK 253. 142.

Grúzia és Örményország határvidékén. Ez viszont csak 1584 után történhetett, ugyanis az itt található két kulcsfontosságú várat, Lorit és Gorit ekkor foglalták el az oszmánok.⁵⁹ Az átmeneti konszolidáció, amely ezeket a hadi sikereket követte, azzal járt, hogy számos béget ekkor visszahelyeztek a hódoltsági szandzsákokba: mint említettem, 1585-ben Gyulát a birodalom legkeletibb tartományából, Pelengánból érkezett Ahmed, míg Szegedet a sirváni Ferhád kapja. Szári Ali azonban nem volt a visszatérők között. Ezt Istvánffy érdekes elbeszélésére támaszkodva biztosan kijelenthetjük: 1587-ben a kacorlaki rajtaütés után a menekülő törökök között ott volt „Kurt vajda, Sári Ali bég képebeli,⁶⁰ ki azokban szintén az napokban Armeniából, az urától, ki az perzsák ellen hadakozott, Magyarországon visszaküldetett vala, kit az peleskei [ma Pölöskefő] vitézek, midőn az erdőkön bolyongna, hitván falusi ruhákban öltözve, meg sem esmérve harmadnappal az harc után, közvitéz gyanánt megfogták vala. Mind az harcon, s mind azután, akik elvesztenek, s a tokban s erdőkön megöletének, az ellenségben kétezerig voltak, az rabbá estek száma is nem kevesebb volt.”⁶¹ A beszámolóból kiderül, hogy Ali bég ekkor még élt, és Örményországban volt, ugyanakkor hódoltsági ügyeinek előmozdítása érdekében egy emberét, Kurt vajdát, a török iratok Kurd vojvodáját küldte vissza.⁶² Érdekes adalék, hogy a végváriak még hét évvel a távozása után is emlékeztek a bég vajdájára, és álruhája ellenére lelepleződött.

Az oszmán–szafavida háborúkat témául választó irodalmi–történeti művekben további részleteket találunk Szári keleti tevékenységéről. Rahimizáde krónikájának a *Gürdzsisztán (Grúzia) vilájetjének hatalmas hágoja és az említett ország kulcsa, Lori és Tomanis várai építésének összefoglalója (Vilayet-i Gürcistanın azim der-bend ve memalik-i mezburenin kilidi kale-i Lori ve Tomanış bina olunduğu icmalıdır)* címet viselő fejezetében található a következő leírás: „abban az időben Tomanis

⁵⁹ „Lori és Gori meghódítása a 993. évben. Amikor a tavasz eljött a muszlim katonaság összegyűlt és a padisah hadseregéhez csatlakozott. A hadműveletek megindulásakor Lori vára elfoglaltatott, majd kijáratot, beglerbége kinevezése után pedig mindennemű szükségletét fedezték.” – *Peçevi İ.:* Peçevi Tarihi i. m. II. 80. Gori, Grúzia Kartli tartományának központja, amelyet a törökök Haszánábádnak neveztek el. Lori várának újjáépítéséről a Ferhad pasa 1584-es hadjáratán írnokként résztvevő Talikizáde Subhî Mehmed is megemlékezik. – *Bülent Özkuzugüdenli:* Ta'likî-zâde Mehmed Subhî. Tebriziyye. MA-szakdolgozat (Marmara Üniversitesi). İstanbul 2005. 46 (fol. 24b). 1587-ben Szimon, grúz uralkodó megbüntetéséről és központjának, Gorinak, valamint Ahisha várainak oszmán átépítéséről, majd vörörség odahelyezéséről: BOA MD 62. 125 (277. parancs).

⁶⁰ A képebeli jelentése 'helyettes, képviselő'. – *Czuczor Gergely – Fogarasi János:* A magyar nyelv szótára I–VI. Pest 1862–1874. III. 534. Kurtot lásd alább Kurd vojvodaként, aki a török iratokban vekilként, azaz Szári képviselőjeként van megnevezve.

⁶¹ Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája i. m. I/3. 80.

⁶² Kurdot 1580-ban, Ali szigeti elmozdítása után, a hadjáraton lévő bég emberei között nevezték meg: ekkor Mehmed, Taskun, Júsuf és Kurd vojvodák, Hüsejzin és Kerim kethüdák, valamint főcsavusa, Ahmed Reis képviselték Alit az ellene beadott panasz kivizsgálásánál. – *Fodor P.:* Turbék i. m. 86–91.; *Yazıcı M.:* 39 Numaralı Mühimme Defteri i. m. 72–73.

(Dmanisi, Dél-Kartli, Grúzia) beglerbégsége Szemender Pasának, Lori beglerbégsége Potur Ali Pasának került kiutalásra, majd az erzurumi beglerbég, a megboldogult Mehmed Pasának a fia, Haszán, az alája tartozó harcedzett és harcban járatos katonaságot Lori őrzésére hátrahagyva, bőséges kincstárat, gabonát és katonaságot kirendelve, épen és győzedelmesen Erzurum várába, mely békességet nyújtó otthona, visszatért”.⁶³

A krónika másodszor is említi Potur Ali Pasát a Tiflisz (Tbiliszi, Grúzia) várának leírásáról szóló fejezetben, ahol arról tudósít, hogy „Mahmúd Hán, a vezír fi,⁶⁴ azelőtt Gori beglerbégeként szolgáló Potur Ali pasa közvetítésével behódolása kimutatására érkezett”.⁶⁵ Koronáját ledobta, majd egy kaftánajándékozási ceremónia keretében áttért az iszlámra. A történetben kétségtelenül Szári Ali diplomáciai közreműködéséről esik szó, hiszen Pecsevi is Potur névvel illette. Egyúttal kiderült, hogy rövid ideig egy másik grúzai tartomány, Gori (Tbiliszitől nyugatra, Grúzia) beglerbégeként szolgált.

Miután a béget megtaláltuk a Lori/Tomanis/Gori várait érintő eseményeknél, érdemes további, az oszmán–perzsa összecsapásokat tárgyaló krónikákat bevonni a vizsgálatba, ugyanezt az epizódot keresve. Mehmed bin Mehmed er-Rûmî 17. századi műve, a *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr* – amely számos oszmán krónika szövegéből merít – így írja le a hadi eseményeket: amikor Ferhád pasa 1584 nyarán Erzurumból elindult seregével Grúzia meghódítására, elsőként Lori várát jávította ki és erősítette meg, majd a Tomanis szorosba érkezett, ahol azelőtt a grúz hitetlenek az oszmán kézen lévő Tifliszbe tartó ellátmányon gyakran rajtaütöttek. Itt 40 nap alatt erős várat épített, melynek őrzését az erzurumi beglerbégre, Haszán pasára, míg Lori várának őrzését beglerbégi tisztséggel Mora szandzsák-bégjére, Bosznávi Ali bégre bízva, folytatta útját Ahishába.⁶⁶ A leírás visszaigazolja a korábban bemutatott adatokat: Ali Mora bégjeként szerepelt a kinevezések defterében, előneve (Bosznávi) pedig boszniai származásra utal, gyakorlatilag a *potur* szó szinonimája. A hadjárat másik főszereplője is boszniai: Tomanis

⁶³ *Hasan Dündar*: Rahimizade İbrahim (Harimi) Çavuş'un Gence Fethnamesi Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Kritisasyonu. MA-szakdolgozat (Kocatepe Üniversitesi). Afyon 2006. 58 (fol. 15b). – A krónika elsősorban az 1583–1588 között zajló perzsiai hadjárat eseményei tekintetében alapvető forrás.

⁶⁴ A *vezir oğlu* feltehetően rossz olvasat. Szelániki kéziratában helyette Cserkesz Deraz oğlu Mahmúd Hân van. A történetíró azt is megemlíti, hogy ekkor Gori beglerbégjévé nevezték ki. – *Mustafa Efendi (Selaniki)*: Tarih-i Selaniki. İstanbul 1864. 233. Kütükoğlu szerint viszont a név helyes alakja Varazoğlu Mahmud Han. – *Kütükoğlu, B.*: Osmanlı–İran Siyasî Münâsebetleri i. m. 188.

⁶⁵ *Dündar, H.*: Rahimizade İbrahim (Harimi) Çavuş'un Gence Fethnamesi i. m. 69 (fol. 27b).

⁶⁶ *Abdurrahman Sağırılı*: Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târih-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri). PhD-disszertáció (İstanbul Üniversitesi). İstanbul 2000. 406 (fol. 150b).; BOA MD 60. 226 (534. parancs). – Parancs Lori beglerbégjéhez és dizdárjához az őrség összeírására.

várának őrzője Szokollu Haszán pasával, azaz Szokollu Mehmed nagyvezír fiával azonos. Nála szolgált defterdárként 1584–85-ben Musztafa Áli történetíró, akitől alább további részleteket ismertetek tanulmányom főszereplőjéről, Erzurumban helyettesítve Haszán pasát a hadjárat idején.⁶⁷

Ali beglerbégységének központjáról, Lori városának fekvéséről és az oszmánok általi átépítés előtti állapotáról szemléletes leírást ad egy kortárs krónikás, Giovanni Tommaso Minadoi, aki orvosként állt az aleppói velencei konzul szolgálatában: „Ez a hely korábban Szimoné volt, egy kiemelkedő szikla védelmében; körülveve egy igen mély árokkal és egy vastag fallal, csaknem egy mérföldes körzetben, amelyet mostanra meggyengített és tönkretett az idő vasfoga. Ferhád parancsnok ezért elfoglalta ezt a helyet, és helyreállította a falakat, ott ahol a legnagyobb szükség volt rá, megerősítette az összes gyengébb részt, és elhelyezett benne hét–nyolcezer embert; köztük bégeket, janicsárokat, szpáhikat és záimokat; és mindnyájuk vezetőjének és fejének a görögországi Ali pasát tette meg.”⁶⁸

A többi krónikás által említetteken kívül – amelyek szerint Ferhád pasa a „görögországi” Ali pasát kormányzóként hagyta hátra Loriban a vár őrzésére –, Minadoinál szerepel egy olyan epizód is, amely a háborúval foglalkozó oszmán történetírásban ismeretlennek számít. Kétféle előadásmódban ismétli meg a történetet: „[Ferhád pasa] Tomanisba ment, azt a parancsot hagyva a fent említett Ali pasának, hogy amikor úgy gondolja, hogy megragadhatja az alkalmat, ne habozzon megerősíteni Sejtán Kalét, egy Loritól mintegy tíz mérföldre fekvő helyet, megfelelő helyőrséget helyezve oda katonákból és tűzérségből.”⁶⁹ Illetve „[...] végrehajtották a parancsokat, amiket Ferhád adott Ali pasának, mielőtt elhagyta volna Grúziát. Amikor ő (mint mondtuk) Lori várában maradt, időt szakított arra, hogy elhagyja ezt az erősséget, és leereszkedett egy bizonyos dombrol, amelynek a lábánál egy Sejtán Kale nevű, többnyire romos vár volt, amelyet a mi nyelvünkön az Ördög Várának mondanánk, és nagy szorgalommal erősséggé tette. Ötven darab ágyút és ezer embert hagyott hátra egy szandzsákbég gondjaira bízva, és ezzel biztosították az utat várról várra, úgy, hogy az összes utat Revánból Karszba és Karszból Tifliszbe könnyűvé és biztonságossá tették, és minden hitetlen ellenség ellenében meg lett akadályozva, hogy bármily módon újakat tudjanak készíteni.”⁷⁰

A forrás nyújtotta új információk alapján tehát megállapítható: Szári Ali elfoglalt egy stratégiai fontosságú közeli várat, Sejtán kaleszit (ma Şeytan kalesi,

⁶⁷ *Fleischer, C. H.*: Tarihçi Mustafa Ali i. m. 89–90.

⁶⁸ *Giovanni Tommaso Minadoi*: Historia della guerra fra Turchi, et Persiani: Cominciando dall'anno MDLXXVII nel quale furo li primi movimenti di lei, segundo per tutto l'anno MDLXXXV. Roma 1587. 234.

⁶⁹ Uo. 234.

⁷⁰ Uo. 252–253.

Törökország Csildir tartományában), amelynek jelentősége abban állt, hogy ezáltal biztosított volt a várak közti szabad mozgás, Revánból (Jereván, Örményország) Karszba, onnan pedig Tifliszbe. Perzsa oldalról némileg eltérően írja le az 1584–85-ös hadjárat ezen eseményét egy útinapló: „Amikor eljött 1584 tavasza, Sah Muhammad Hudá-banda és fia Hamza herceg előkészületeket tettek, hogy jelentősebb katonai erővel Tebrízhez vonulhassanak. Ferhád pasa, amikor értesült erről, rögtön tervbe vette, hogy Hoj erődítményét megerősíti, és 8000 főnyi őrséget juttat oda 200 kisebb ágyúval, a görögországi Ali pasa parancsnoksága alatt. Továbbá, ez az Ali pasa parancsot kapott arra is, hogy Sejtán Kalét, mely a nyelvükön annyit jelent mint a Sátán Vára – mintegy tíz mérföldnyire Hojtól – és jelentős várnak számít, megerősítse.”⁷¹

A várépítéseket követő, a krónikákból kimaradt eseményeket szultáni parancsokból rekonstruálhatjuk: a grúzok nem nyugodtak bele a várak elvesztésébe, Szimon vezetésével még 1585-ben visszatámadtak. Ekkor Ferhád pasa Lori beglerbégjének megsegítésére Paszin bégjét, Behrámot és Csildir beglerbégjét, Ömert küldte.⁷² A segítség azonban késve érkezett, a Tomanist védő Haszán pasa arról tájékoztatta a portát, hogy Lori beglerbégje a hitetlenekkel való összecsapásban több helyen is megsérült.⁷³ Az eskalálódó konfliktus miatt Júsuf pasát, Batum bégjét szerdárá nevezték ki a Haszán és Ali megsegítésére indított erők élére.⁷⁴ Az indoklás szerint Szimon grúz uralkodó ekkor hitetlenjeivel Ahtala várát vette ostrom alá.⁷⁵

A krónikákban rejlő lehetőségek ezzel kimerültek, érdemes tehát visszatérni ahhoz a rúznámcséhoz, amelyben Szári Ali fiát, Arslánt koppányi béggé nevezték ki.⁷⁶ A kaukázusi harctérről tudósító krónikák adatainak ismeretében megkísérlelhetjük beazonosítani a keleti harcszíntéren szerzett, az iratban felsorolt érdemeket. Ezekért alkalmanként 20 000, olykor 25 000 akcse jövedelememelésben részesítették, ami azt mutatja, hogy a szafavidák elleni hadi sikereket igencsak bőkezűen honorálta ekkor az oszmán vezetés. Két érdeménél semmiféle részletes indoklás nem szerepel, nem meglepő, hiszen éppen apja, Lori beglerbégje, Ali pasa terjesztette fel. A felterjesztéseknél megadott dátum alapján viszont még jobban ki tudjuk

⁷¹ Don Juan of Persia. A Shi'ah Catholic 1560–1604. Trans., ed. G. Le Strange. (Broadway travellers) New York–London 1926. 172. – Szerzője, a perzsa Don Juan, azaz Orudzs bég Spanyolországba vándorolt ki, majd tért át a katolikus vallásra. Iszfahánból Valladolidig tartó utazásán írta naplóját a 17. század elején.

⁷² *Oguzhan Yüce*: 59 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi. MA-szakedolgozat (Atatürk Üniversitesi). Erzurum 2007. 147.

⁷³ Uo. 184.

⁷⁴ Uo. 187.

⁷⁵ Az Ahtala megtámadására vonatkozó epizódot lásd *Kütükoğlu, B.*: Osmanlı–İran Siyâsi Münâsebetleri i. m. 187–188.

⁷⁶ A javadalmát és kinevezését tartalmazó iratot (tezkere) lásd tanulmányom végén a Függelékben.

tolni Szári Ali halálának időpontját: eszerint 1587 decemberében még életben volt.⁷⁷ Következő jövedelememelésére Erzurum beglerbége tett javaslatot: Arslán Oltu (Oltu, Törökország, Karsztól nyugatra) szandzsákbégjeként szolgált,⁷⁸ amikor az oszmánokkal ellenséges viszonyban álló Szimon az utak lezárásával, akadályok építésével nehezítette a török sereg ellátását és előrenyomulását kelet felé. Mint bemutattam, a hadjárat irányítója, Ferhád pasa ekkor emelte Lori és Tomanis várait a Sirvánba vezető utak védelmére. Utóbbi kulcsfontosságú volt a Tifliszbe tartó utánpótlás szempontjából. Arslán ekkor segített Tifliszbe eljuttatni az anyagi javakat (*hazine*, szó szerint 'kincstár'; többek között nyilván a katonaság részére küldött zsoldot jelentette), majd Lori várórságának ellátásáról gondoskodott, illetve Gora (Gori nevét írták így a rúznámcsében) vára megsegítésénél szolgált. Figyelmet érdemel még az a tette, amikor mindenki másnál előbb Ahisha váránál termett (az érdem felterjesztője a csildiri beglerbég volt). Ahisha, a mai török nyelvben inkább Ahiska (Akhaltsikhe, Nyugat-Grúzia) annak a csildiri vilájetnek a központja,⁷⁹ amelyről Pecsevi azt állította, hogy Szári Ali a beglerbégje volt. Bár ezt nem tudtuk forrásokkal alátámasztani, most azt láthatjuk, hogy Csildir tartományhoz, amelyet még a perzsa hadjárat első fázisában foglaltak el az oszmánok, Szárinak és fiának mégiscsak volt kötődése. Az előbbieken említett Oltu és Şeytan Kalesi szintén a csildiri vilájet része. Arslánnak még egy hőstettét érdemes közelebbről megvizsgálni: Janja (Ioánnina, Görögország) szandzsákbégjeként a Zijádoglu Muhammed Hán⁸⁰ elleni csatában a *kizilbasok* (a Szafavidák pártján álló síita lázadók a török forrásokban)⁸¹ közül nyolcnak vágta le a fejét. A történész érdeklődését természetesen a janjai szandzsák említése kelti fel, hiszen ebből arra lehet következtetni, hogy a Porta ekkor engedélyezte számára, hogy visszatérjen a birodalom európai térfelére.

⁷⁷ 1589 augusztusában viszont egyik szigetvári emberéről, Ibrahimről, akit magával vitt a keleti végekre, azt állították, hogy „Lori beglerbégeinek az elhunyt Ali pasának az embere” volt. Ekkor tehát Szári Ali már biztosan halott volt. – BOA DFE RZd 107. 436.

⁷⁸ Kinevezéséből az is kiderül, hogy előtte mely altartományt kormányozta: 1586. június 7-én Oltu szandzsákját „Mamreván szandzsákbégje Ali pasa fiának Arslánnak” utalták ki. Mamreván éppen Oltu és Erzurum között fekszik, Kelet-Törökországban. – BOA KK 248. 3.

⁷⁹ A forrásokban ezért gyakran Çildir nam-ı diğeri Ahiska (Csildir más néven Ahiska) néven említik. Míg Csildir ma Törökországhoz tartozik, a tőle északra fekvő Ahiska már Grúzia része. – *Midhat Sertoglu*: Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi. (Marmara Üniversitesi yayınları 515. Fen-Edebiyat Fakültesi yayınları 26.) İstanbul 1992. 36. Vö. *Havva Kangül*: 16. Yüzyıl Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti Gürcistan Eyaletinin İdari ve Nüfus Yapısı. MA-szakdolgozat (Adnan Menderes Üniversitesi). Aydın 2016. 11., 18.

⁸⁰ Gendzse (ma Gəncə, Azerbajdzsán) beglerbégjeként állt a Szafavidák szolgálatában. Ferhád pasa 1588-ban hadjáratra indult Gendzse ellen, ahol az Aras folyó északi oldalán álló várak szafavida kézben voltak. Gendzse városa védelmét Zijádoglu Muhammed Hán irányította, aki belátva a helyzet reménytelenségét, kiűritette a várost, és elmenekült. Az Aras folyó mentén felsorakozó perzsa erők, élükön Zijádoglu Muhammed Hánnal, vereséget szenvedtek a Dzsáfer pasa, Sirván beglerbége által vezetett oszmán csapatokkal szemben. – *Kütükoğlu, B.*: Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri i. m. 191.

⁸¹ A magyarban olykor közölbas. – A budai basák magyar nyelvű levelezése i. m. 149., 185.

Némi szerencsével az ezt jóváhagyó kinevezését is megtaláltam: Arslánt 1588. augusztus 13-i dátummal Oltuból irányították át a görögországi szandzsákba.⁸²

A krónikákban, apjával ellentétben, csak elvétve fordul elő Arslán neve, ám ezek segítségével néhány ponton kiegészíthetjük pályafutását. Kaukázusi múltjára kizárólag magyarországi hadiesemények kapcsán utalnak, a szafavida háborúkat leíró részekben egyáltalán nem említik. Musztafa Áli például csak Székesfehérvár 1593-as ostrománál szól a neves pasa fiáról, miszerint az ellenséggel szemben kiálló „emírek közül Arslán bég, aki Kúhisztánban (»a hegyek országában«) Gori beglerbégjeként az elhunyt Ali pasa fia, ekkortájt Hatvan bégje volt”.⁸³ Nem sokkal később, Hatvan első ostrománál (1594) újra utal kaukázusi előéletére: „Mírlivá Arslán bég, aki Gori beglerbégje és az elhunyt Potur Ali pasa fia”.⁸⁴ Arslán tehát annak a Gori vára körül kialakított vilájetnek volt a kormányzója, amelynek korábban – Rahimizáde szerint – az apja. Hatvan második, 1596-os ostrománál Istvánffy egy ismeretlen részletet árul el Száiról: nem a csatatéren, hanem Örményországban, betegségben halt meg. „Az várban Arslán, ifjú legény, vala bég (Sarali bégnek, ki Magyarországbán próbált sok, jeles vitézségéért híres volt, s végtére az perzsák ellen hadakozni küldetvén, Armeniában betegségben meghala, a fia), másfélezer jó válogatott vitézlő néppel.”⁸⁵ A hatvani események kimenetele jól ismert: Arslánt megölték („együtt Kurttal, az atyaöccsével megölettetik”), anyja fogságba esett és ott halt meg,⁸⁶ a keresztény csapatok pedig – a kortársak szemében is példátlan kegyetlenséggel – fosztogatásba kezdtek.⁸⁷ Senkit ne tévesszen meg, hogy Mehmet Süreyya oszmán biográfiai

⁸² BOA KK 248. 87.

⁸³ *Gelibolulu Mustafa Âli*: Kühnül'-ahbâr. IV. Rûkn. Fol. 571b. Közli *Faris Çerçi*: Kühnül'-Ahbâr'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Âli'nin Tarihçiliği. PhD-disszertáció (Erciyes Üniversitesi). Kayseri 1996. 640. Istvánffy nem említi Arslánt a Fehérvár körüli harcok részletezésénél, ugyanakkor tőle tudjuk, hogy a menekülő török seregben életét veszítette a koppányi Ali bég. – Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája i. m. I/3. 137. A „fehérvári mezőn” zajló ütközetben a törökök jelentős veszteségeket szenvedtek, maga Haszán budai pasa, „a nagy Mehmet basának a fia” is megsérült Zrínyi György főre által. – *Petthő G.*: Rövid magyar krónika i. m. (1593 eseményeinél) Az általam bemutatott kaukázusi történelem ismeretében megállapítható, hogy Szári Ali Lori beglerbégisége idején a szomszéd vár (Tomanis) őrzőjeként bemutatott Szokollu Haszán együtt küzdött Arslánnal Fehérvárnál.

⁸⁴ *Çerçi, F.*: Kühnül'-Ahbâr'a Göre i. m. 644. (fol. 572b).

⁸⁵ Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája i. m. I/3. 250. Az ostrom lefolyására lásd *Tóth Sándor László*: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged 2000. 193.

⁸⁶ „az Arslán anyja, az Terska vitézi kezekben akada, s osztán az rabságban meghala” – Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája i. m. I/3. 252.

⁸⁷ „Maximilián Herczeg [...] Hatvant meg szállá [...] végre, nagy erős ostrommal és harczal, vitéz módon azt erővel meg vevé, Septembernek 3. napyán kibén Oroszlán béget, mind a' benne való törökökkel, bulyákkal, és gyermekekkel, kegyetlenül meg ölék.” – *Petthő G.*: Rövid magyar krónika i. m. (az 1596. év eseményeinél) „Sőt még az holttesteken is kegyetlenkedtenek, holott az németek ocsmány például, senki meg nem büntetvén őket érette, azokat megnyúzták, s felhasználván gyomrokat s beleket, hiában keresőnek aranyat benne.” – Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája i. m. I/3. 252.

enciklopédiája ennek ellenére folytatja Arszlán életútjának tárgyalását a 17. században, természetesen a hasonló nevű bégek/pasák újabb összetévesztése okán.⁸⁸

Apa és fia életútjának végigkövetése után összegzésképpen megengedhetünk néhány általános megállapítást és konklúziót. Szári Ali és Arszlán pályájuk alapján semmiképpen sem tekinthetők hódoltsági csúcavezetőknek. Kászim pasa, Ulama, Dervis vagy Kara Ali szolgálatát évtizedeken keresztül tudjuk követni.⁸⁹ Szári magyarországi pályáját azonban derékba törte a saját zsebre történő haszonszerzése és a portyázásban való túlbuzgósága. A kormányzat pontosan tudta, hogyan lehet a legjobb, a végvári harcokban bevált embereit úgy átcsoportosítani, hogy azok katonai képességeit hatékonyan ki lehessen használni, haszonszerzési vágyaik kielégítését ugyanakkor korlátozni. Megszokott hódoltsági közegükből kiragadva őket, a kincstári bevételek dézsmálásának kapuja bezárult előttük, az új és szegény kaukázusi tartományokban erre nem nyílt lehetőségük; maradt viszont a harctéren való bizonyítás útja. Tanulmányom megmutatta, hogy az oszmán középvezetők archontológiai adatainak végigkövetésével eljuthatunk a birodalom más, távoli tartományaiba, ahol – szerencsés esetben – beazonosíthatjuk szereplőinket a helyi történéseket tárgyaló krónikákban. A kutatómunka rávilágított arra is, hogy a birtokadományozási naplókban részletezett katonai érdemek sokszor olyan eseményekről tudósítanak, amelyek a történetíróknál vagy teljesen hiányoznak, vagy a náluk fellelhető adatok kiegészítéseiként eredményesen felhasználhatók.

Függelék

Arszlán bég koppányi kinevezése (1590. augusztus 15.) BOA DFE RZd 131. 782–784.

„Korábban 223 000 akcsényi hásszal Prizren szandzsákbégje Arszlánnak – legyen örökké dicsőisége – 998. év sevváljának 13. napjától Koppány utaltatott ki, mivel az említett Lori beglerbégjének Ali Pasának a fia, felettebb hasznavehető és bátorságot mutató személy, ezért az irányába megnövekedett kegyből 20 000 akcse [emelésben

⁸⁸ *Mehmet Süreyya*: Sicill-i Osmanî I–VI. Haz. Nuri Akbayar–Seyit Ali Kahraman. İstanbul 1996. II. 324. Szerinte hatvani szolgálata után Tırhala bégje lett, majd 1617-ben Rumélia kormányzója, végül pedig a perzsák elleni hadjáratban halt meg. Arszlán tırhalai bégre: *Muhittin Kul*: Tırhala Sancağı İda-recileri (1395–1600). Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi 6. (2019) 1. sz. 240. A Sicill-i Osmanî kritikáját Dervis bég kapcsán fogalmazta meg Dávid Géza: „Meglepő módon még olyan jeles személyiség esetében is hibát-hibára halmoz a kiadvány, mint Kodzsa Szinán pasa, aki ötször volt nagyvezír.” – *Dávid Géza*: Az első szegedi bég, *Dervis életpályája*. Aetas 14. (1999) 4. sz. 17.

⁸⁹ *Dávid Géza*: Kászim vojvoda, bég és pasa I. Keletkutatás (1995) ősz 53–66.; *Uő*: Kászim vojvoda, bég és pasa II. Keletkutatás (1996) tavasz 41–56.; *Uő*: Egy távolról jött oszmán főember a magyar végeken: Ulama bég, Keletkutatás (2002–2006) ősz 62–82.; *Uő*: Az első szegedi bég i. m.; *Fóti M.*: Ali szegedi szandzsákbég i. m.

részesült], és egy alkalommal Olti sandzsákbégjeként hasznavehető és rutinos [katoná] volt, aki amikor a Tifliszbe juttatandó kincstári javakról fermánt bocsátottak ki és az átkozott Szimon az utakat lezárta, tapasztalt embereivel az említett kincstári javakat rendeltetési helyükre szállította, és Lori vára őrségének [...] juttatott, és Gora várához vonulva különféle szolgálatokat és hőstetteket vitt végbe, amiért Erzurum mírmiránja előterjesztésére 994 ramazánjának első harmadában az irányába megnövekedett kegyből 20 000 akcse [emelésben részesült], és egy alkalommal Tifliszbe kincstári javakat és gabonát szállítva különféle szolgálatokkal és bátor cselekedetekkel szolgált, ezért az említett mírmirán előterjesztésére 994 zilhiddzséjének első harmadában az irányába megnövekedett kegyből 25 000 akcse [emelésben részesült], és egy alkalommal pedig a portyázásban és őrálásokban különféle módon szolgált, amit apja, az említett Ali pasa jelentett, ezért 996 muharremjének első harmadában az irányába megnövekedett kegyből 20 000 akcse [emelésben részesült], és egy alkalommal pedig mindegyik emírnél előbb bátor embereivel Ahishába érkezett és ezzel a szultáni érdekeket szolgálta, ezért 996. év rebüülevvelének első harmadában az irányába megnövekedett kegyből 25 000 akcse [emelésben részesült], és egy alkalommal pedig a [birodalomra] törő [...] elleni csatában különféle hőstetteket vitt véghez, amit Csildir beglerbége jelentett, s ezért 996 redzsebjének első harmadában az irányába megnövekedett kegyből 25 000 akcse [emelésben részesült], és egy alkalommal pedig Janja szandzsákjának bégjeként bátor embereivel Zijádoglu Muhammed hán ellen vonult és nyolc fő kizilbasnak a fejét levágva, fejedőiket megkaparintva a szultáni érdekek különféle szolgálatában, valamint bátor cselekedetekben tűnt ki, amire 996 zilkádéjének az utolsó harmadában az iránta megnövekedett kegyből 25 000 akcse jövedelememelésekre nemes parancsok adatnak. Most az említett emír a boldogság kapujához elküldte emberét, hogy hászainak összeállítása ügyében kegyességért folyamodjon. Miután a budai pasának »az említett livá idzsmál szerinti hászai közül a jogosult értékben utalod ki« mondván nemes parancs adatott, a boldogság kapujától tezkeréje kibocsátása fermánba foglaltatott. A magas parancs értelmében a koppányi és szigetvári szandzsákokban az említett 265 000 akcsényi hászok az előző emír átutalásából, a szandzsák kiutalásának időpontjától [korábbi] hászai leadásával, az előbbieken említett, nyolc alkalommal parancsba foglalt jövedelememelésekkel, azokból 143 [000] akcsényi hiánnyal, teljes jogosultsága figyelembevételével 408 000 akcsényiként, az említett Arszlán számára – tartson örökké dicsőége – a boldogság kapujától kiutaltatott. A nagybecsű berát-hoz tezkere adatott az áldott ramazán kilencedik napján, a 999. évben.”

⁹⁰ A felismerhetetlenségig eltorzult név valószínűleg Alekszander hán, az oszmánokkal szemben álló grúz uralkodó nevét takarhatja.

IN THE SERVICE OF TWO BORDERLANDS
The Career of Sarı Ali Bey in Ottoman Hungary and in the Caucasus
By Miklós Fóti

SUMMARY

Sarı Ali bey was governor of several Hungarian subprovinces of the Ottoman Empire in the 1560s and 1570s, primarily known as a long-serving *bey* of Szigetvár. The main steps of his career can be followed with the help of Turkish defters (*tevcih defterleri* and *mühimme defterleri*). As a punishment for various financial and administrative abuses he was transferred to the Balkans, then obliged to participate in the Ottoman–Safavid wars in the Caucasus, accompanied by his son, Arslan bey, who was himself governor of several provinces. Their role in the Persian wars can be traced through the accounts of the chronicles, where Ali was mentioned with different distinctive names, such as Potur/Moravi/Bosnavi Ali paşa. The study presents a new source on Arslan bey – his appointment to the sanjak of Koppány – which made possible to reconstruct the deeds and merits of both Arslan and his father in the eastern wars.

AZ ASZÓDI KONCENTRÁCIÓS TELEP MŰKÖDÉSE (1914–1917)

„A háborútól »megfosztatni« annyi, mint a létezés minden értelmétől megfosztatni 1914 és 1918 között.”¹ A Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker szerzőpáros által jegyzett, az első világháborút sajátos aspektusból vizsgáló kiváló munka idézett mondata jól érzékelteti a háború életeket, sorsokat, mindennapokat gyökeresen megváltoztató hatását. Ez volt az első az emberiség háborúinak sorában, amikor a polgári lakosság jelentős része közvetlenül, saját bőrén tapasztalta meg a borzalmakat. A konfliktus több vonásában is a totális háború felé mutatott, hiszen a szemben álló felek elemi érdeküknek tartották, hogy az ellenséget ne csak a frontvonalakon gyengítsék, hanem minél nagyobb hátrányt okozzanak a hátszágában is. Ennek egyik, tipikusan a civilekkel szemben alkalmazott módja a hadiállapot érvénybe lépésekor az ellenséges államok – döntően fegyverképes, tehát férfi – polgárainak összegyűjtése és szigorú ellenőrzés alá vonása volt.²

Jelen tanulmány célja, hogy az Aszódon létesített, hivatalosan 1914 és 1917 között működő, korabeli hivatalos terminus szerint „internáltak koncentrációs-telepén” (röviden koncentrációs telep vagy internálttelep) keresztül bemutassa a civilekre, elsősorban a külföldi állampolgárokra vonatkozó fogva tartás, egészen pontosan annak egyik fajtája, a rendőri felügyelet jellemzőit.³ A koncentrációs telep mint fogalom tisztázása, az őrzés (voltaképpen a rendőri felügyelet) módja és a telep mint őrzési egység bemutatása után, a tanulmány az Aszódon létrehozott koncentrációs telep vizsgálatára fókuszál, mindenekelőtt az itt érvényesített fogva tartási gyakorlatra. Arra is választ keres, hogy milyen volt az itt őrzött külföldiek nemzetiségi összetétele. A fennmaradt források lehetőséget biztosítottak bizonyos

¹ Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: 1914–1918, Az újraírt háború. (Atelier füzetek 12.) Bp. 2006. 69.

² A háború alatt nem kizárólag az ellenséges országhoz tartozó civileket gyűjtötték táborokba vagy jelölték ki számukra kényszerlakhelyet. Az egyes hadviselő országok területén élő nemzeti kisebbségekre gyakran ugyanúgy potenciális kémként, „ötödik hadoszlopként” tekintettek, és e szerint is bántak velük. (Elzász-lotaringiai németek, magyarországi szerbek és románok stb. esetében.)

³ Néhány forrás azt mutatja, hogy még 1918-ban is élt néhány internált külföldi Aszódon. – Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL PML), IV. 422.b. Aszódi járás főszolgabírájának iratai 1912–1950 (–1953), Általános iratok (a továbbiakban: IV. 422.b.), 115. d. 1044/918. Kimutatás az angol internáltak csomagjairól, amelyek az 1918. év január hóban az aszódi főszolgabíró úrnak megküldettek, 1918. jan. 31.; The National Archives, Foreign Office, London (a továbbiakban: TNA FO), 383 Prisoners, Austria–Hungary files. 383/359, No. 108.492/1918. Transmission via Switzerland of parcels for POW in Austria, 29 May, 1918.

lokális jelenségek vizsgálatára is. Az internált civilek viszonylagos szabadsága lehetővé tette a helyiekkel való interakciók kialakulását, aminek a bemutatása mellett, az internáltak között létrejött szociális és önszerveződő kapcsolatok feltárása is a munka részét képezi. A tanulmány végén kísérletet teszek annak vázlatos ismertetésére, hogy a fogvatartottak milyen képet őriztek magukban fogságuk helyszínéről a szabadulásuk után.

A kutatás forrásbázisát a közigazgatásban 1914 és 1917 között keletkezett megyei és járási iratok képezték. Előbbiek esetében az alispáni, utóbbiaknál a járási főszolgabírói hivatalnak a koncentrációs telepen őrzött civilek ellátásával, őrzésével, mindennapjainak szervezésével kapcsolatos iratait kell kiemelni. Az államigazgatás felső szintje esetében a Magyar Kir. Belügyminisztériumban keletkezett dokumentumok szolgáltattak olyan háttérinformációkat, amelyek hozzásegítettek a telep történetének feltárásához és a fogva tartási modell értelmezéséhez. Érdekes és értékes információkkal szolgáltak a születési, halálozási és házassági polgári anyakönyvi másodpéldányokban szereplő adatok is.

Az internált civilek mindennapjairól, helyiekkel való kapcsolatáról, szabadidős és önszerveződő tevékenységéről a járási szinten keletkezett iratok, valamint a korabeli sajtó híradásai szolgáltak részletekkel. A teleppel kapcsolatos emlékeket a háború utáni magyar sajtóban megjelent releváns cikkek segítségével igyekeztem megjeleníteni, de egy 1930 körül keletkezett, egykor Aszódon fogva tartott francia internált által magyar nyelven írt visszaemlékezést is felhasználtam.⁴

A londoni Nemzeti Levéltárban (The National Archives – TNA, Kew) őrzött külügyminisztériumi iratok között található, továbbá a bécsi amerikai konzulátus által, a háború során az aszódi koncentrációs telepről több alkalommal készített meglehetősen informatív beszámolókat, valamint a Francia Nemzeti Levéltár külügyminisztériumi és belügyminisztériumi iratai között fellelhető, a Monarchiában a világháború alatt internált francia állampolgárokkal kapcsolatos jelentéseket jórészt kontrollforrásokként használtam.⁵

⁴ Ez utóbbiért köszönetet mondok Dr. Pénzes Tiborc Szabolcsnak, Aszód város polgármesterének, aki figyelembe ajánlotta a forrást.

⁵ Az Amerikai Egyesült Államok budapesti konzulátusa a bécsi nagykövetséggel együtt látta el a Magyarországon internált brit, francia és más országok állampolgárainak diplomáciai védelmét a háború kirobbanása után, egészen 1917-ig, mikor hadiállapotba került a Monarchiával. (Ekkor tevékenységét más országok diplomáciai képviselői vették át.) A francia források legtöbbje ezért amerikai diplomata tollából származik. A francia levéltári forrásokhoz való hozzáféréstért köszönetet mondok Ablonczy Balásznak, a HUN-REN Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársának és Gerard Jolivet családfakutatónak, az Association Bretonne Généalogie Histoire (Bretagne-i Családfakutató Egyesület) elnökének.

Internálás Magyarországon az első világháború alatt

A korabeli meghatározás szerint a hadiállapot életbe lépése a két hadviselő fél között a hadakozó államok és ezek polgárainak egymással szembeni különleges viszonyrendszere.⁶ Aktív és passzív hadiállapotot különböztettek meg egymástól. Az internálás szempontjából a passzívnak van jelentősége, ami a harcokban részt nem vevő személyekre és azok vagyonára vonatkozott. A hadiállapot jogkövetkezményei közé tartozott – sok egyéb mellett – az ellenséges ország állampolgárainak fokozott ellenőrzés alá vonása, szabadságának korlátozása, végső esetben internálása.⁷ A világháború kirobbanásakor a legtöbb hadviselő állam meg is kezdte a területén élő, ellenséges országokhoz tartozó állampolgárok összegyűjtését. A táborokba zárás vagy felügyelet alá helyezés Európa országaiban eltérő módon és gyorsasággal történt. Magyarországon 1914 vége felé ugyan még nem került sor külföldi állampolgárok nagyobb számban történő internálására, de összeírásuk már megkezdődött.⁸

Csaknem egy tucat rendelet intézkedett a civil internáltakról.⁹ Ezek alapján az úgynevezett „internált polgári személyek” körén belül két csoportot lehet egymástól megkülönböztetni:

1. *A rendőrhatalósági felügyelet alatt állók*, vagyis azok, akiknek (legyenek azok magyar vagy külföldi állampolgárok) az ország bizonyos vidékein való tartózkodása a hadviselés vagy az állam biztonsága szempontjából aggályos volt. Őket vagy kényszerlakhelyre utasították vagy korábbi lakhelyükön maradhattak rendőri felügyelet alatt;
2. *rendőri őrizet alá helyezett civilek*, akik a rendőrhatalósági felügyelet alatt sem lakhattak szabadon, csak internálótáborban.

A tanulmányban vizsgált külföldiek az enyhébb fogva tartási formát jelentő rendőri felügyelet alatt álltak. Ennek is az volt a lényege, hogy a biztonsági szempontból veszélyesnek ítélt külföldi (vagy magyar) állampolgárokat a frontvonalaktól távol helyezzék el, valamint az, hogy megfosszák az ellenséget fegyverképes állampolgáraitól. Ez a (főként) nyugat-európai polgárok esetében olyan

⁶ Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. Sziij Jolán. Szerk. Ravasz István. Bp. 2000. 226.

⁷ Uo.

⁸ 8626/1914. B. M. rendelet. A monarchiával hadi állapotba jutott államok internálva nem lévő alattvalóinak összeírása. Belügyi Közlöny, 1914. november 16. 707.

⁹ Ezek közül talán a leglényegesebb az 1915. április 9-én kiadott 10962/1915. B. M. rendelet (A rendőri felügyelet alá helyezésnek és az őrizet alá vételnek szabályozásáról) volt, amelynek értelmében az állam érdekeinek, a közbiztonságnak és a közrendnek a hadviselés szempontjából való veszélyeztetése esetén, a problémás személyeket kitiltással, rendőri felügyelet alá helyezéssel vagy őrizetbe vétellel lehetett sújtani. A rendelet a korábban alkotott jogszabályok mintegy kvintesszenciájaként irányadó volt a háború alatt. – Belügyi Közlöny, 1915. április 18. 379–384.

– mondhatni finomított – módon valósult meg, hogy azokat, akik régebb óta éltek már az országban, és megélhetésükről képesek voltak maguk is gondoskodni, meghagyhatták korábbi lakhelyükön. Ám ehhez a kiváltsághoz meghatározott számú napi vagy heti jelentkezési kötelezettség társult az adott település rendőrhatalmának. Koncentrációs telepekre elsősorban azok kerültek, akik csak rövidebb idő óta tartózkodtak Magyarországon, esetleg épp átutazóban voltak, és ekkor vették őket őrizetbe.¹⁰ A koncentrált módon való őrzést feltehetően praktikus okok is indokolták, hisz az embereket tömegben könnyebb volt felügyelni, mint külön-külön.

Az úgynevezett „koncentrációs telepek” testesítették meg tehát a fogva tartás humánusabb változatát.¹¹ Maga a „telep” kifejezés nem teljes mértékben helytálló, hiszen nem egy egybefüggő, fizikai korlátokkal (fallal vagy szögesdróttal) elkerített, barakkokból álló egységre kell gondolni. A hatóságok valójában egy települést jelöltek ki, ahová a hadiállapotba került országokhoz tartozó civileket koncentrálták.¹² Az ide kerülők – Aszód példájából kiindulva – a maguk által bérelt házakban laktak, nem is feltétlenül egy tömbben, hanem szétszórva a településen.¹³ Élelmezésükről maguk gondoskodtak, sőt munkát is vállalhattak, amivel hozzájárulhattak megélhetési költségeik fedezéséhez. Mozgásuk szabad volt a településen belül, illetve korlátozott mértékben azon kívül is, de külön hatósági engedéllyel a fővárosba is el-elutazhattak.

¹⁰ *Paul de Montfort*: Egy háborús internált élményei Magyarországon. In: A magyar művelődés története I–II. Szerk. dr. Lukács György. H. é. n. [1929] II. 444–448.

¹¹ A vonatkozó rendelet 2. pontja kimondta, hogy az ellenséges államok hadra fogható (férfi) állampolgárait a hatóságoknak nem kell okvetlenül őrizetbe vennie, de szorosabb ellenőrzés alá kell vonni őket. 3009/1914. B. M. rendelet. A hadviselés érdekében felügyelet (őrizet) alá helyezendőkkal vagy átvolítandókkal szemben követendő eljárás. – *Belügyi Közlöny*, 1914. augusztus 30. 573–575.

¹² Annak ellenére, hogy ezeknek a telepeknek a korabeli dokumentumokban megjelenő hivatalos elnevezése „internáltak koncentrált telepe” volt, ezek természetesen semmilyen formában nem hasonlítottak a nemzetiszocialista Németország által a második világháborúban felállított lágerekhez.

¹³ Aszód mellett feltehetően koncentrációs telep működött még Alagon, Kiskunhalason, talán Kecskeméten, illetve a Heves megyei Gyöngyösön. A vonatkozó források a teljesség igénye nélkül: Alag: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 148 Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Belügyminisztériumi iratok 1857–1953 (a továbbiakban: K 148), 484. d. 8511/1914. Gróf Batthyány Elemér úr Alagon való megjelenése tárgyában, 1914. nov. 7.; TNA FO 383/245, No. 210.573/1917. British subjects who are interned or confined in Austria, 2 October, 1917. Kiskunhalas: MNL PML IV. 429.a. Gyömrői járás főszolgabírójának iratai 1913–1944 (–1950), 35. d. 4342/1916. Kiskunhalasra utasított Cussar Alajos fiúmei lakos újabb tartózkodási helye, 1916. aug. 23.; *Silvino Gigante*: Storia del comune di Fiume. Firenze 1928. 164.; *Elmiro Franchi*: Avvenimenti fiumani di un quarto di secolo (1894–1919). Fiume. Rivista di studi fiumani 4. (1956) 1–2. sz. 99. A forrás rendelkezésemre bocsátásáért köszönet illeti Mellace Katalint. Kecskemét: A spanyol nagykövet látogatásai az internáltaknál. Az Est, 1915. április 28. 3. Gyöngyös: uo.; Archives Nationales (France), Ministère de l’Intérieur, F 23 Services extraordinaires des temps du guerre, F 23/6 Internés civils français en Allemagne et en Autriche–Hongrie, Guerre 1914–1918 (a továbbiakban: ANF F 23/6), Service des Réfugiés, rapatriés et internés civils (1914–1920). Prisonniers en Autriche–Hongrie (juin 1917–octobre 1918) dont un dossier sur le camp de Gyöngyös en Hongrie (mars 1917–août 1918).

Őrzésükre semmiféle katonai erőt nem vettek igénybe. Tekintve, hogy a telepeket nagyobb részben nem rendezett tanácsú városokban alakították ki, bármilyen rendzavarás a fogvatartottak részéről, vagy épp a kárukra elkövetett törvénytelenység, netán szökés a csendőrség hatáskörébe tartozott,¹⁴ éppen úgy, mint a telepeken élők rutinszerűen végrehajtott ellenőrzése is, amit olykor a helyi adminisztráció vezetője (a jegyző vagy a járási főszolgabíró) is elvégzett. A koncentrációs telepeken őrzött személyek ellenőrzése, felügyelete a közigazgatás legfelső szintjén a Magyar Kir. Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott, amely minden velük kapcsolatos ügyben a legfelsőbb autoritással bírt.

Az aszódi koncentrációs telep

Mivel Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye – földrajzi elhelyezkedésénél fogva – megfelelt a hatóságok által támasztott szeparációs feltételeknek, több koncentrációs telepet is kialakítottak a területén.¹⁵ Ezek közül az egyik legjelentősebb Aszódon volt,¹⁶ ahova elsősorban nyugati állampolgárokat szállítottak. A településen 1914 szeptemberétől kezdték összegyűjteni a főleg brit és francia állampolgárokat, de néhány jobb módú szerbet, orosz és montenegróit is tartottak itt rendőri felügyelet alatt. A településen a járás főjegyzője, Matolcsy Kálmán felelt az internált személyekért. Minden rendellenességet jelentenie kellett a járási főszolgabírónak, s javaslatot tehetett az egyes, rendőri felügyelet alatt álló személyek kedvezményeinek (megadásának vagy elvételének) tárgyában, esetleg megbüntetésükkel kapcsolatban.¹⁷

A Magyarországon nyilvántartott francia állampolgárok számáról eltérő adatok maradtak fenn, de a levéltári források alapján nagyjából 510-en lehetnek, akiket a magyar hatóságok nyilvántartásba vettek 1915 végéig.¹⁸ A sajtóforrások

¹⁴ Aszódon és környékén a csendőrség fejlesztése a járás megalakulásakor, 1912 tavaszán került sor. Ekkor hozták létre az aszódi csendőrijárás parancsnokságot, ugyanis a belügyminisztérium ide helyezte át a megszüntetett rákoskeresztúri őrsöt. Egy fővel megemelték a legénység létszámát, amely így egy járásőrmesterből és négy csendőrből állt. Az aszódi járásparancsnokság alá tartozott a turai, a verseyi, az aszódi, a valkói, az isaszegi és a zsámboki őrs is. – Hírek. Aszódi Hírlap, 1912. április 28. 3.

¹⁵ Lásd a 13. számú lábjegyzetet.

¹⁶ Aszód Budapesttől nagyjából 50 kilométerre, északkeleti irányban található. A járás főszolgabírója a korábbi pomázi járási szolgabíró, Sárkány Ernő volt, főjegyzői posztját Matolcsy Kálmán töltötte be. – Aszódi Hírlap, 1912. április 28. 1.

¹⁷ Például a napi séta engedélyezésére tett javaslat a főjegyző feladata volt. A pozitív döntés általában az adott internált magaviseletétől függött. A séta során a fogva tartott civileknek – az esetleges szökés, kémkedés vagy szabotázs elkerülése végett – kerülniük kellett a vasútállomást és a vasútvonal érintését. – MNL PML IV. 422.b. 66. d. 6357/1915. Jegyzék azon internáltakról, kik séta engedélyt kaptak, 1915. nov. 3.

¹⁸ Egy amerikai diplomáciai forrás szerint 512 francia állampolgárt regisztráltak, akik közül mindössze nyolcat helyeztek el internálótáborban. – Ministère des Affaires Étrangères – Archives Diplomatiques

is 509 francia állampolgárról írtak az év végén, akik közül mindössze nyolcat internáltak. Az 563 brit állampolgárból 26 került Aszódra.¹⁹

A felügyelet alatt állók számáról viszonylag kevés, számszerű adattal alátámasztott forrás maradt fenn, feltehetően azért, mert az itt őrzöttek száma folyamatosan változott. Egy egykori francia internált visszaemlékezése szerint 1914 végén, 1915 elején kétszázan lehettek.²⁰ Ennek ellentmond egy 1915 januárjában kelt hivatalos jelentés, amely szerint a településen élő internált személyek száma 87 fő volt. Rajtuk kívül tíz (nem internált) hozzátartozó is tartózkodott itt.²¹ 1915 tavaszán a sajtó 102 – orosz, szerb, francia és angol – civilről tudott, 1916 tavaszán pedig kilenc brit biztosan a telep lakója volt.²² Az eredetileg ide került külföldiek esetenként más településekre kerültek át, ahol továbbra is rendőri felügyelet alatt éltek.²³ A szám tehát folyamatosan változott. Volt olyan, amikor 150 fő is tartózkodott Aszódon, de 1917 márciusában már csak 52-en éltek itt.²⁴ Az internáltak között voltak földbirtokosok, gyárigazgatók, szakácsok, tanárok, mérnökök, de volt szerelő és hajóügynök is.²⁵

Az ide helyezett, főleg – magasabb társadalmi osztályhoz tartozó – francia, brit, orosz és szerb állampolgárok a rendőri felügyeletnek megfelelő módon élték mindennapjaikat, tehát az általuk bérelt lakásokban laktak, saját konyhájukon főztek. Mozgásukat annyiban korlátozták, hogy a települést három kilométert meghaladó távolságban nem hagyhatták el. Privilegizált helyzetüket azonban jól mutatta, hogy kérvényt nyújthattak be a főszolgabírói hivatalnak, amennyiben Budapestre kívántak utazni. Ezzel gyakran éltek is, és akiket érdemesnek találtak rá, kíséret nélkül, a megfelelő igazolással ellátva, egy napot eltölthettek a fővárosban.²⁶ Látogatók fogadásában sem korlátozták őket. Mindössze heti két alkalommal kellett jelentkezniük a járási főszolgabírói hivatalban – kedden és csütörtökön.

(a továbbiakban: MAE AD), Guerre 1914–1918, Internés civils, Série A, vol. 3. Memorandum, May 15, 1915. 1.

¹⁹ MAE AD, Guerre 1914–1918, Internés civils, Série A, vol. 3. Memorandum, May 15, 1915. 1. Az angolok számához lásd TNA FO 383/5, No. 78.564/1915. Treatment of British subjects in Hungary, 15 May, 1915.; Az aszódi angol és francia internáltak. Budapesti Hírlap, 1915. december 12. 14.

²⁰ *de Montfort, P.*: Egy háborús internált élményei i. m. 445.

²¹ MNL PML IV. 422.b. 48. d. 305/1915. Az internált egyének ellátásának megvizsgálása. 1915. jan. 19.

²² A magyarországi koncentrációs táborok. Magyarország, 1915. május 2. 14.; Kálló Antal kontra Héderváry Lehel. Váci Hírlap, 1916. szeptember 24. 1.

²³ 1916 második felében kilenc angol állampolgárt már Vácon találunk, akik korábban az aszódi telepen éltek. – Kálló Antal kontra Héderváry Lehel. Váci Hírlap, 1916. szeptember 24. 1.

²⁴ *Bodó Pál*: Farmbis-Club and Whisky-Sanatorium. Pesti Napló, 1917. március 25. 10.

²⁵ *M. Hrabovszky Júlia*: Ami elmúlt. Egy polgárárszony vallomásai. Bp. 2001. 390.; MNL PML IV. 422.b. 66. d. 6357/1915. Azon internáltak jegyzéke, kik séta engedélyt kaptak, dátum n. irat.

²⁶ TNA FO 383/5, No. 187.903/1915. Report on class 'A' confines at Aszód, Hungary, 16 October, 1915.

A magyar államtól kaptak napi 68 fillérnyi támogatást, az Amerikai Egyesült Államok főkonzulátusától pedig minden brit és francia további 40 koronát havonta.²⁷ 1917-re ez utóbbi a sajtó szerint már 100 koronára emelkedett, míg a magyar állam egy korona készpénzzel és tűzifával látta el az internáltakat ekkoriban.²⁸ A brit alattvalók ezen kívül hetenként egyszer, alaposan megrakott csomagokat is kaptak szülőföldjükről, amelyek whiskyt, sajtot, kenyeret, konzerveket, dohányt, cigarettát tartalmaztak.²⁹ A hatóságok nem gördítettek akadályt az elé sem, ha a rendőri felügyelet alatt álló férjet rövidebb időre meg kívánta látogatni a felesége (és gyereke). A családok szétválasztását egyébként sem tartották jó megoldásnak, s a jogszabályok lehetővé tették akár a családok egyesítését is az internálás során, amennyiben rendelkezésre álltak az anyagi és biztonsági feltételek.³⁰ A közigazgatásban keletkezett iratok több ízben is beszámolnak feleségek, gyermekek hosszabb-rövidebb ideig tartó látogatásáról.³¹

Értékes forrásnak számít a már említett, 1915 októberében készült jelentés, amelyben az amerikai diplomácia képviselője beszámolt az Aszódon élő brit és a francia állampolgárok életkörülményeiről.³² Ebből kiderül, hogy a rendőri felügyelet alatt élők legfeljebb 200 koronát tarthattak maguknál. Amennyiben nagyobb összeggel rendelkeztek, azt a főszolgabírói hivatalban letétbe kellett helyezniük, s amikor szükségük volt pénzre, innen vehették fel a keretösszeget.³³ Ha szükségük volt egészségügyi ellátásra, kórházi kezelést is igénybe vehettek. (Ráadásul a településen és környékén a jelentés idején nem kevesebb, mint hat

²⁷ Vác Város Levéltára, V. 98. Vác város rendőrkapitányának iratai, 1883, 1888, 1913–1919. 6. d. 2273/1916. Az Aszód községbe internáltak egy részének áthelyezése, 1916. máj. 8.; TNA FO 383/5, No. 187.903/1915. Report on class 'A' confines at Aszód, Hungary, 16 October, 1915. Az amerikai vagy brit anyagi támogatás folyamatosságáról nincsenek egyértelmű források. Az bizonyos, hogy a brit állampolgárok mindig kaptak valamennyi pénzügyi segítséget a budapesti amerikai konzulátus útján, de a háború utolsó évében – a brit külügyi források tanúsága szerint – a még itt tartózkodók helyzete is nehezzé vált.

²⁸ Bodó P.: Farmbis-Club i. m. 10.

²⁹ A sajtó érdekes eleme volt a csomagnak, hiszen romlandó árut tilos volt feladni. Az is érdekes kérdés, mennyi csomag jutott el hiánytalanul a címzettekhez, mert a háború második felében egyre többször dézsmálták meg a küldeményeket – feltehetően a postákon. Az erre vonatkozó panaszokra igen sok levéltári adat van a The National Archives első világháború alatti internáltakkal kapcsolatos dokumentumai között, „Pilfering of parcels” vagy „Pilfering from parcels” tárgy alatt.

³⁰ 10962/1915. B. M. rendelet. I. fejezet, 2. §, f. pont, valamint 3. §. Az odaköltözés után a családtagokra is kiterjedtek a rendőri felügyelet szabályai. – Belügyi Közlöny, 1915. április 18. 379–384.

³¹ MNL PML IV. 422.b. 46. d. 6253/1914. Bendet Paula Aszódon internált férjének meglátogatása, 1914. dec. 22.

³² A látogatásról a magyar sajtó is beszámolt. A bécsi amerikai nagykövet és titkára mellett, a telepen tett látogatáson jelen volt több magyar, vezető tisztséget betöltő minisztériumi hivatalnok is. Természetesen a látogatás során a nagykövet „mindent rendben talált s a foglyok ellátásáról elismerően nyilatkozott”. – Az amerikai nagykövet az aszódi fogolytáborban. Az Est, 1914. október 29. 5.

³³ TNA FO 383/5, No. 187.903/1915. Report on class 'A' confines at Aszód, Hungary, 16 October, 1915. A látogatás alapvető célja a brit állampolgárok helyzetének felmérése volt.

orvos élt.) Rendszeres fürdésre is volt lehetőségük hetente egyszer, ekkor (ingyenesen) meleg vízzel zuhanyozhattak a helyi kórházban.³⁴ Tekintettel arra, hogy többségüket 1914 nyarán vették őrizetbe, nem rendelkeztek megfelelő őszi és téli ruházattal. Erről a magyar kormány gondoskodott, de csomagot is kaphattak a Nemzetközi Vöröskereszt közvetítésével.

Ami a fogva tartás körülményeit illeti, az internáltak nem emeltek kifogást a bánásmód ellen, sőt egy amerikai jelentés szerint „megelégedettségüket fejezték ki az iránt, hogy a hatóságok milyen humánusan és előzékenyen bánnak velük”.³⁵ Ezt a megállapítást némileg árnyalja a bécsi svájci követség egyik munkatársának jelentése, amit a telepen 1917 nyarán tett látogatása után juttatott el előljáróinak. A bánásmódot illetően ugyan ekkor sem merült fel panasz, de a ruházattal való ellátottsággal nem voltak elégedettek: „a fogvatartottak [...] kijelentették, hogy jól bánnak velük. A cipőkből azonban teljes a hiány, és részben a ruhákból is.”³⁶ A britek mellett a franciák is megjegyezték, hogy csak késedelmesen kapják meg az otthoni csomagjaikat.³⁷ Egy, a francia külügyminisztérium anyagában lévő, feltehetően amerikai diplomáciai forrásból származó jelentés sem festett túl jó képet az aszódi telepről. Ebben – többek között – az olvasható, hogy „Aszód egy nagyon piszkos falu”, valamint hogy az internáltak elhelyezésére szolgáló házak nedvesek.³⁸

Egyre nagyobb gondot okozott a tüzelőnek való fa beszerzése, aminek elsősorban anyagi okai voltak, és ami a háború okozta válságjelenségek közé tartozott. Míg a háború elején „az aszódi internáltak naponta és télen szobánként 15–20 kg szenet és fát kaptak”,³⁹ addig 1916-ra a községnek már egyáltalán nem volt kapacitása a fűtésre használt fa kifizetésére. A járási főszolgabíró gyakran írt keserű hangú leveleket a Magyar Kir. Belügyminisztérium illetékeseinek, amelyekben pénzt kért a tüzelő beszerzéséhez.⁴⁰ Ezeknek a kérelmeknek az elbírálását több alkalommal is meg kellett sürgetnie, mivel a helyi Vas Mór-féle épületfa-kereskedés, amely fűtésre szolgáló hulladékkal látta el a telepen élőket, már csak előzetes fizetés után volt hajlandó fát szállítani az érintetteknek.⁴¹

³⁴ MAE AD, Guerre 1914–1918, Internés civils, Série B, vol. 10. Tárgy n. irat, Paris, 1er Mars, 1916. 5.

³⁵ TNA FO 383/5, No. 187.903/1915. Report on class 'A' confines at Aszód, Hungary, 16 October, 1915. Kérdéses, hogy a látogatásnál jelen volt-e valamilyen magyar hivatalos személy, akinek jelenlétében valóban őszintén elmondták véleményüket.

³⁶ ANF F 23/6. Station de confinés de Aszód, Hongrie. Le 12 juillet 1917. Szám n. irat.

³⁷ „A franciák panaszkodtak a csomagok késedelmes továbbítására, amelyeknek a fele el sem jutott a címzettekhez.” – Uo.

³⁸ MAE AD, Guerre 1914–1918, Internés civils, Série B, vol. 10. Tárgy n. irat, Paris, 1er Mars, 1916. 3.

³⁹ Uo. 5.

⁴⁰ MNL OL K 148 36. t. Internálási ügyek. 569. d. 37208/1916. Aszódon internáltak fűtési költségei, 1916. jan. 9. 24.

⁴¹ MNL OL K 148 569. d. 37208/1916. Aszódon internáltak fűtési költségei, Vas Mór épületfa-kereskedő levele Aszód község előljárási ügyének, 1916. okt. 25. 59.

A háború során a magyar hatóságok rendszeresen látogatták az internálótáborokat és a koncentrációs telepeket a körülmények ellenőrzése érdekében. Ennek fő mozgatórugója a Monarchiával ellenséges országokban internálótáborba zárt magyar (és osztrák) állampolgárok érdekeinek védelme volt. A civil internáltakra ugyanis, akárcsak a hadifoglyokra, az úgynevezett „negatív kölcsönösség elve” vonatkozott. Eszerint az egymással hadiállapotban lévő országok kölcsönösen megtorolhatták a saját területükön fogva tartott civileken a velük ellenséges államban internált polgáraikat ért atrocitásokat. Emiatt az internáltak ügyeiért felelős belügyminisztériumi államtitkár, Németh Károly már 1914. október közepén felkereste Aszódot – több más tábor mellett.⁴² A háború alatt több alkalommal, rendszeresnek mondható időközönként jártak a táborokban a belügyminisztérium és a semleges államok képviselői is.⁴³

A fogvatartottak persze igyekeztek információhoz jutni a háború menetéről, illetve a szemben álló országok közötti diplomáciai tevékenységről, hisz ettől soruk jobbra fordulása, sőt hazatérésük is függhetett. Ekkoriban a nyomtatott sajtótermékek voltak azok az elsődleges információhordozó eszközök, amelyekből a lakosság túlnyomó része tájékozódni tudott. Az idegen nyelvű újságokhoz való hozzáférés azonban nem volt sem egyszerű, sem veszélytelen, mivel a magyar hatóságok tiltották az ellenséges országokból származó sajtótermékek forgalmazását, terjesztését, illetve az internált civilek esetében azok birtoklását. Az információéhség kielégítésének igénye azonban néha hősi cselekedeteket eredményezett a nehéz időkre különösen jellemző emberi kisszerűséggel együtt, amint ez egy jelentésből is kitűnik: „Montrouge kisasszonynak, aki a legnagyobb szolgálatokat tette az internáltaknak, sikerült ruhákat, könyveket és újságokat szereznie (ez utóbbi miatt egy francia, Malibert úr elárulta és [ezért – S. L.] letartóztatták). Ezt a Malibert azóta áthelyezték egy másik táborba.”⁴⁴

Az internáltak jelenléte a település életében

Az elérhető források a településen őrzött külföldiek szociális kapcsolatairól is nyújtanak némi információt. Egyrészt a helyiekkel való interakciókról (külön az egyedülálló férfiak és a helyi nők érintkezéséről), másrészt az internáltak egymás között kialakult társadalmi hálójáról.

⁴² Az internáltak gondozása. Pesti Napló, 1914. október 23. 10.

⁴³ A spanyol nagykövet az internáltaknál. Pesti Napló, 1915. április 28. 11. A semleges államok diplomatái mellett a Nemzetközi Vöröskereszt missziói is több alkalommal látogatást tettek koncentrációs telepeken és internálótáborokban a háború során.

⁴⁴ MAE AD, Guerre 1914–1918, Internés civils, Série B, vol. 10. Tárgy n. irat, 1er Mars 1916. 4. Ugyanebben a forrásban olvasható, hogy Montrouge éppen hathónapos börtönbüntetését töltötte, amit felségértés miatt róttak ki rá. A forrás azt sejteti, hogy az említett nő valamilyen módon az amerikai konzulátus alkalmazásában állt. – Uo. 3.

A háború elején elő-előfordult, hogy internáltak verbálisan zaklattak nőket. Az sem kizárt azonban, hogy néha a megszólítottak éltek csak meg zaklatásként a közeledést, a nyelvi akadályok miatt szerencsétlenül sikerült ismerkedési próbálkozást.⁴⁵ 1915-ben például két internált férfi – állítólag – megjegyzéseket tett két asszonyra, és szóban inzultálta őket. A főszolgabíró ezért elrendelte, hogy a településen élő internáltak – a házások kivételével – este nyolc és reggel hat óra között nem hagyhatják el kijelölt lakhelyeiket. Nem mérlegelte az egyéni felelősséget, kollektív büntetést alkalmazott.⁴⁶ Voltak azonban olyan férfiak, akik minden tiltás ellenére elszántan törekedtek a nőkkel való kapcsolat kialakítására. A főleg francia állampolgárságú internáltak némelyikével kapcsolatban a hatóság részéről visszatérő panasz volt, hogy „tökéletesen mindegy, hogy úri leány-e vagy cseléd leány, tisztességes-e vagy nem, mindegyiket egyformán molesztál.”⁴⁷

E kapcsolatokról vallanak a település házassági anyakönyvének másodpéldányai is. Eszerint nemcsak a helyi nők közül kerültek néhányan szorosabb viszonyba internált férfakkal, hanem az internált civilek között is szövődtek házasságkötéssel végződő kapcsolatok.⁴⁸ A világháború alatt összesen öt olyan házasságkötés történt a településen, amely a telepen élőkhez köthető. Ezekből – bár a telepet hivatalosan 1917-ben felszámolták – három házasság 1918-ban kötött. A menyasszonyok közül három magyar volt (mindannyian aszódiai); a vőlegények közül ketten angolok, a harmadik szerb állampolgár.⁴⁹ Az öt házasságból csak kettőben tartoztak azonos felekezethez – az izraelitához és a görögkeletihez – a felek. Az egyértelműen internált civilekhez köthető születések száma nyolc volt.⁵⁰ A „legtermékenyebb” évnek 1917 bizonyult, ekkor négy olyan gyermek született Aszódon, akiknek a szülei internáltak voltak. Állampolgárság tekintetében aránylag homogén képet mutatnak a szülők, hiszen mindössze egy gyermek született vegyes kapcsolatból, bolgár

⁴⁵ Természetesen voltak műveltebb személyek is a rendőri felügyelet alá helyezettek között, akik minden bizonnyal beszéltek a kor diplomáciájának lingua francáját, a francia nyelvet.

⁴⁶ MNL PML V. 422.b. 55. d. 2456/1915. Az internáltak kedvezményeinek megvonása, 1915. máj. 19.

⁴⁷ MNL PML IV. 422.b. 82. d. 4319/1916. Internált egyének viselkedéséről jelentés, 1916. jún. 27.

⁴⁸ Hivatalosan csak férfi internáltakat őriztek Aszódon. Ennek megfelelően a női jelenlétről rendkívül kevés információ van a levéltári dokumentumokban és a csekély számú visszaemlékezésben. Nők leginkább úgy kerülhettek a telepre, hogy elkísérték internált férjüket/partnerüket Aszódra, ahol hatósági engedéllyel hosszabb-rövidebb időt töltöttek el. Amennyiben törvényes kapcsolat volt közöttük, kérhették a család egyesítését (erre a vonatkozó magyar jogszabályok lehetőséget kínáltak). Az aszódai születési anyakönyvekben csak az anyák leánykori neve szerepel, így sajnos nem lehet megtudni, hogy a felek házások voltak-e vagy sem. A családegyesítést a már többször említett 10962/1915. B. M. rendelet I. fejezet 2. §. e. és f. pontja szabályozta.

⁴⁹ MNL PML XXXIII.1. Anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye, 1895–1980. (a továbbiakban: XXXIII.1.) Aszód, házasság 1905–1920. 10/1916., 22/1917., 1/1918., 14/1918. és 17/1918-as folyószámok.

⁵⁰ MNL PML XXXIII.1. Aszód, születés 1913–1925. 77/1915., 19/1916., 77/1916., 19/1917., 77/1917., 69/1917., 92/1917. és 56/1918-as folyószámok.

apától és magyar anyától, ráadásul az anya helyi lakos volt. A többi gyermek szülei öt esetben szerb, két esetben francia állampolgársággal bírtak.

1915 és 1918 között hat internált civil halt meg Aszódon.⁵¹ Az anyakönyvi másodpéldányban szereplő elhunytak egy kivétellel szerb állampolgárok voltak.⁵² Az elhunyt személyek közül a legfiatalabb 16 napos, a legidősebb pedig 45 éves volt (egy nő is volt közöttük).⁵³ A halálozási okokból ugyanakkor az is megállapítható, hogy az internálttelepen összehasonlíthatatlanul jobb körülmények uralkodtak, mint egy internálótáborban: az elhunytak többsége ugyanis olyan betegségek miatt halt meg, amelyek a korban egyébként is sok áldozatot szedtek (néhányuk akkor még gyógyíthatatlan is volt, mint például a tbc). Mindössze ketten haltak meg nem természetes halállal, vonatgázolásban és szénagázmérgezésben.

Az internáltak igyekeztek ünnepeiket közösen megtartani, s ezeken feltehetően nemcsak az ugyanazon nemzethez tartozók vettek részt. Az ünnepek megtartása a korábbi, normális életvitelhez való ragaszkodást mutatja. Egy olasz, a cenzúra által elkobzott levél azonban a bizonytalanságról és szorongásról is vall: „Megünnepeltük itt is a Luigi napot! Istenem! Micsoda különbség a mi tavalyi ünnepségünkhöz képest! Mennyi örömünk volt a te évfordulódon, csakúgy, mint Luigién! Milyen szép napokat éltünk! Reméljük, hogy már nem tart sokáig, mert, ha igen, nem tudom, mi lesz. Akkor este áthívtuk Emiliot, voltak finomságok, megittunk két üveg finom pezsgőt!”⁵⁴

A szorosabb perszonális kapcsolatokat feltételező születésnap ünnepségek mellett – a fogvatartottak „együtt ünnepelték meg egymás nemzeti ünnepeit, s ha ily alkalmakkor nemzeti himnuszainkat csak halkán énekeltük, ezt inkább tapintatból, semmint a kellemetlen következményektől való félelmünkben cselekedtük”.⁵⁵

Az internáltak életében is fontos szerepet kapott a testmozgás, mint az egészség és a lelki egyensúly megőrzésének egyik módja. A fennmaradt dokumentumok főleg a sétákról tesznek említést.⁵⁶ Emellett néhányan a labdarúgást is művelték. Külön futbalcsapatuk volt, amely egy ízben mérkőzést is játszott a helyi sportegylettel. A mérkőzés bevételét nemes célra, a háborúban megvakult magyar katonák javára

⁵¹ MNL PML XXXIII.1. Aszód, halálozás 1911–1925. – Egy esetben nem teljesen bizonyos, hogy az elhunyt internált személy volt: 41/1917. folyószám, Zsivkó Matics, vonatgázolás. A többi folyószám: 15/1915., 4/1916., 108/1917., 115/1917. és 84/1918.

⁵² A kivétel Roberts Guglielmo máltai születésű angol alattvaló volt. – MNL PML XXXIII.1. Aszód, halálozás 1911–1925. Anyakönyvi folyószáma: 4/1916.

⁵³ Az elhunytak között két kiskorú is volt: egy 16 napos és egy 6 hónapos gyermek.

⁵⁴ MNL PML IV. 422.b. 82. d. 4319/1916. Tárgy n. irat. – A levelet Luigi Fahro (vagy Farro) nevű olasz internált írta édesanyjának. A levelet a cenzúra tartotta vissza, kelte: 1915. jún. 22.

⁵⁵ *de Montfort, P.*: Egy háborús internált élményei i. m. 446. A himnusz elővigyázatos halk éneklése teljesen észszerű döntés volt, hiszen azt a magyar hatóságok akár provokációnak is tekinthették volna.

⁵⁶ MNL PML IV. 422.b. 66. d. 6357/1915. Azon internáltak jegyzéke, kik sétaengedélyt kaptak. Dátum n. irat.

ajánlották fel a csapatok.⁵⁷ A sport közösségformáló szerepe elősegíthette számukra a helyi közösségbe való beilleszkedést és a helyiekkel való békés együttélést is.

A jelentések – a sport mellett – a közös együttlétek más formáiról is beszámolnak. Az éneklés például az internáltak egyik fő társas tevékenysége volt. A dalok repertoárja minden bizonnyal meglehetősen széles lehetett. Aszódon a franciák (néha angolokkal kiegészülve) énekeltek, sőt operákat is előadtak, különösen Giuseppe Verdi műveit kedvelték. A közös daloláshoz gyakran hozzájárult az – egyébként a hatóságok által rossz szemmel nézett, bár nem egyértelműen és nem következetesen tiltott – alkoholfogyasztás is, ami fellobbantva a hazafiúi érzelmeket, olykor nehéz helyzetbe hozta a mulatozókat. 1916-ban például komoly vizsgálat indult, mert egy június esti mulatozás alatt a résztvevők elénekelték az *E viva Italia* című olasz hazafias dalt a helyi étteremben.⁵⁸

Néhányan meglehetősen jó módon éltek a településen, s nekik külön termük volt a helyi kávéházban, ahol esténként nemritkán együtt pezsgőztek, mulatoztak. Ezeken az összejöveteleken azok a feleségek is részt vettek, akik férjeiket jöttek meglátogatni. A faluban megjelenő női hozzátartozók vagy rokonok a sok engedélyeztetés és hivatalos procedura ellenére gyanúsak voltak a hatóságoknak, és emiatt általában házkutatást tartottak az érintett internáltak lakhelyén.⁵⁹ Aszódon azért is vették ezt komolyan, mert a településen működött a Lloyd Repülőgyár.⁶⁰ Egy éttermet is kibéreltek maguknak,⁶¹ aminek a „Farmbis Club” nevet adták.⁶² Ez egyfajta közösségi térként szolgált a számukra, akárcsak a „Francia–Angol–Belga Konyha”, a „Whisky Szanatórium” vagy az „Internáltak Otthona”.⁶³ A Farmbis Clubban kártyázással és biliárdozással töltötték az időt, míg az Internáltak Otthona az olvasást szeretőknek biztosított nyugodt helyet.⁶⁴

⁵⁷ Az Est-hez érkezett újabb adományok. Az Est, 1915. június 28. 2. – Arról nem szól a forrás, ki nyerte a mérkőzést.

⁵⁸ Sajnos a vizsgálat eredményéről, illetve az esetleges retorziókról nem maradt fenn forrás. A társaság helyzetét súlyosbította, hogy a velük engedéllyel, hozzátartozói minőségben ott tartózkodó hölgyeknél nem cenzúrázott leveleket találtak. Emiatt többük ellen külön vizsgálat indult. – MNL PML IV. 422.b. 82. d. 4319/1916. Internált egyének viselkedéséről jelentés, 1916. jún. 27.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ A Magyar Lloyd Repülőgép- és Motorgyár Rt. hivatalos bejegyzése 1914. április 19-én került sor Aszódon. Az üzem az itt található javítóintézet épületében került elhelyezésre. – *Gondos László*: Repülőgépgyártás Magyarországon az I. világháborúban. In: *Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 12. (2011) 291–299.

⁶¹ Ez feltehetően a Weiner Dávid-féle kávéház és szálloda lehetett. – *Bodó P.*: Farmbis-Club i. m. 9.

⁶² Mozaikszó, amely minden bizonnyal Franciaország (France), Oroszország (Russie), Anglia (Angleterre), Montenegró (Monténégro), Belgium (Belgique), Olaszország (Italie) és Szerbia (Serbie) kezdőbetűiből áll. – *de Montfort, P.*: Egy háborús internált élményei i. m. 445.

⁶³ Ezeket a helyiségeket nem sikerült beazonosítani, ugyanakkor nem kizárt, hogy a Weiner Dávid-féle kávéházhoz tartozó szobák voltak.

⁶⁴ *de Montfort, P.*: Egy háborús internált élményei i. m. 445.

A vonatkozó jogszabályok⁶⁵ ugyan tiltották és a hatóságok sem nézték jó szemmel, ha az internáltak érintkeztek a helyi lakossággal, sokan közülük mégis a város fiatalságának francia-, angol- vagy olaszórákat adtak.⁶⁶ Mivel sokan zenekedvelők voltak, a Farmbis Clubban két alkalommal is tartottak hangversenyt, amelyen Matolcsy Kálmán főjegyző szerint „a város intelligenciája is megjelent egytől-egyig”.⁶⁷ De amatőr színelőadásokat is rendeztek, amelyeket többnyire francia nyelven adtak elő. Ezekre az előadásokra meghívták a település notabilitásait is, s a polgárok közül is sokan megjelentek a rendezvényeken.⁶⁸

A telepen élők jelenléte minden bizonnyal gazdaságilag is érezhető volt a településen, hiszen annak – a szó közgazdasági és valós értelmében – vett piacán költötték el a pénzüket. Arról is vannak adataink, hogy az angol internáltak olykor eladták a helyi lakosoknak a számukra hazulról küldött csomagok tartalmának egy részét.⁶⁹ Ugyanakkor arról is beszámolnak a dokumentumok, hogy idővel a fogvatartottak is megéreztek az egyre súlyosbodó élelmezési helyzetet. A már többször említett amerikai diplomáciai forrás is beszámolt arról, hogy „Az élet nagyon drága. 200 gramm fekete kenyér fejenként 15 centért [...]. Heti 4 alkalommal kapnak csak húst, 6 frankos kilónkénti áron (sok csonttal).”⁷⁰ De minden egyéb termék beszerzése is egyre nehezebbé vált.

Az aszódi koncentrációs telep hivatalosan 1917 szeptemberéig állt fenn. Az itt öröztek más településekre való átszállításáról már jóval korábban is szólnak források. 1916 kora nyarán például egy közelebről meg nem határozott létszámú csoportot szállítottak át Vádra, amelynek tagjai „Váccal elégedettek, mert jobban bánnak velük mint Aszódon, s a város fekvése is szebb.”⁷¹ A telep megszűnésének döntő oka – a hivatalos dokumentumok szerint – a Lloyd Repülőgépgyár bővítése volt. Az itt foglalkoztatott munkások és mérnökök elhelyezéséhez ugyanis szükség volt azokra a lakásokra is, amelyekben korábban az internáltak éltek. A koncentrációs telep megszüntetése azonban nem járt együtt minden korábban itt elhelyezett külföldi internált távozásával, s még a háború vége felé is találunk adatokat a fogvatartottak jelenlétére.⁷² (Erre a fent említett anyakönyvi bejegyzések is utalnak.)

⁶⁵ 10962/1915. B. M. rendelet. I. fejezet. 2. §, f. pont.

⁶⁶ *de Montfort, P.*: Egy háborús internált élményei i. m. 445.

⁶⁷ *Bodó P.*: Farmbis-Club i. m. 10. Bár a cikkből nem derül ki egyértelműen, nem lehet kizárni, hogy az internáltak valamiféle kórusa adott koncertet.

⁶⁸ *de Montfort, P.*: Egy háborús internált élményei i. m. 446.

⁶⁹ *Bodó P.*: Farmbis-Club i. m. 10.

⁷⁰ MAE AD, Guerre 1914–1918, Internés civils, Série B, vol. 10. Tárgy n. irat, 1er Mars 1916. 3.

⁷¹ Új internáltak. Váci Hírlap, 1916. június 11. 3.

⁷² Erre jó példa a Vádra internált Sam Thompson esete. Thompson Fekete-Afrikából származó, magát brit alattvalónak mondó fogvatartott volt. Állampolgárságát nem tudta a megfelelő dokumentumokkal igazolni, ezért került zárt táborba. – TNA FO 383/5, No. 161.917/1915. Report on the British subject interned in Hungary, 24 September, 1915. Thompson két év múlva, 1917 novemberében már

Aszód a visszaemlékezések tükrében

A telepen eltöltött idő nyomot hagyott az ott éveket eltöltő külföldi internáltak emlékeiben, ami – a kutatás jelen fázisában – elsősorban a feltárt francia, illetve francia vonatkozású forrásokban érhető tetten. A személyes benyomásokat rögzítő források természetesen teljesen más aspektusból közelítik meg a fogságban eltöltött időt, mint ami a magyar közigazgatásban keletkezett iratok hivatalos nyelvezetéből vagy a sajtó sok esetben propagandisztikus látásmódjából kivehető. Ezek a – nyilvánvalóan az objektivitást nélkülöző – fragmentumok hozzásegítenek egy teljesebb, árnyaltabb kép kialakításához a magyarországi internálás rendszeréről, illetve a magyar hatóságoknak az ellenséges államok civiljeivel való bánásmódjáról.

1916 elején egy érdekes riport jelent meg pl. az amerikai *New York Herald*-ban egy bizonyos Charles Poggiolival, aki – a cikk tanúsága szerint – családjával 18 hónapot töltött Magyarországon fogságban. Poggioli nemcsak elfogatását, magyarországi hányattatásait és végül hazatérésének körülményeit osztotta meg az olvasókkal, hanem a magyar élelmiszerviszonyokról, hétköznapiakról is beszámolt. A cikkben – természetesen a saját benyomásai alapján – említést tett a magyar politikai viszonyokról is. Elismerte, hogy a magyar közvélemény általában nem volt ellenséges a franciákkal, s az volt a benyomása, hogy az átlag magyar már bánta, hogy kirobbant a háború. A riport végén, némileg propagandisztikus felhanggal, jóslásra is vállalkozott: úgy vélte, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági okokból nem lesz képes sokáig a harc folytatására.⁷³

Az internáltak között baráti–bajtársi kapcsolatok is kialakultak. Az egykori francia hadifoglyok szövetségének központi hírlevelében, 1929-ben megjelent egy hirdetés, amely megerősíti ezt. Ebben egy bizonyos Claverie nevű, egykori internált kereste négy társát, akikkel együtt volt Aszódon (és Vácon) a háború alatt.⁷⁴

Források hiányában, sajnos, nagyon kevés olyan egyéni történetet lehet folyamatában rekonstruálni, mint például Paul de Montfortét. A kényszerű marasztalás ellenére, amelynek egy részét Aszódon töltötte, szívesen emlékezett vissza a Magyarországon

Aszódon találjuk mint brit internáltat, ahol valószínűleg a háború végéig élt. – MNL PML IV. 422.b. 115. d. 1044/918. Kimutatás az angol internáltak csomagjairól, amelyek az 1918. év január hóban az aszódai főszolgabíró úrnak megküldettek, 1918. jan. 31.

⁷³ Held 18 months in Hungary, M. Poggioli, back in France, tells of tottering Monarchy. *New York Herald*, February 14, 1916. 1.

⁷⁴ Bulletin de l' Association des anciens prisonniers de guerre de centre. Octobre 1929. (<https://gallica.bnf.fr>, letöltés: 2022. jan. 14.) A hirdetést feladó személy nevével találkozhatunk a francia külügyi minisztériumi iratok között is, a már többször hivatkozott amerikai jelentésben. Itt azonban a neve „amerikaiasan”, Claveryként jelenik meg. Amennyiben Clavery azonos Claverie-vel, akkor az illető „masször volt, előbb Aszódon, majd Budapesten dolgozott, de miután összekülönbözött főnökeivel, Vácra internálták a laktanyába, ahol megfosztották szabadságától.” – MAE AD, Internés civils, Série B, vol. 10. Tárgy n. irat, 1er Mars 1916. 7.

eltöltött évekre bő egy évtizeddel a háború után is. Montfort 1914 késő nyarán került Aszódra. Épp Oroszországból Franciaországba tartott, amikor a magyar hatóságok feltartóztatták. Nem az aszódi koncentrációs telepen töltötte a rendőri felügyelet egész idejét, mivel egy idő után engedéllyel Kolozsvárra települt át. Memoárja jóval a háború után látott napvilágot.⁷⁵ Montfort írásában nosztalgikus hangot megütve csak a fogásban eltöltött idő „kellemes” oldaláról számolt be, amely így szinte már kéjtudásnak tűnhetett az olvasó számára. Habár munkájából valóban egyfajta könnyed, nagyvilági életforma képe bontakozik ki a magyar vidéken, a történetek háttérében végig ott van a keserű valóság, a szabadságtól való megfosztottság ténye.

Végül, de nem utolsósorban, érdemes röviden kitérni egy magyar forrásra is. Márai Sándor nagynénje, M. Hrabovszky Júlia szimpátiával írt egy Aszódon internált, francia állampolgárral való találkozásról: „P. nizzai származású, Párizsban élő drámaíró. Éppen egy darabját próbálták Budapesten, amikor kitört a háború. Ő táviratot kapott feleségétől, aki Abbáziában nyaralt két gyermekükkel, hogy jöjjön értük azonnal. Ő el is indult rögtön. A család már egy olasz hajón ült, amikor internálták. P. nagy sikert és anyagi hasznot várt a színdarabjától. Jelenleg szűkösen él Aszódon, az itt lévő honfitársai segítik. Franciaországban élő rokonai és barátai is juttatnak el hozzá valamit. De a helyzet olyan kínos számára, hogy néha azt hiszi, beleőrül. Most azon igyekszik, hogy protekcióval Budapestre kerüljön. Ott van lehetőség a pénzkeresetre.”⁷⁶ M. Hrabovszky közbenjárására a francia férfi néhány hónap múlva Budapestre került, ahol a nő bemutatta P.-t egy ismerősének, aki egy jómódú ügyvéd özvegye volt, és aki felkarolta őt. P. rövidesen lehetőséget kapott tanítványok fogadására is, akiknek francia nyelvórákat tartott, sokat javítva ezzel anyagi helyzetén.

Epilógus

Matthew Stibbe, angol történész egy 2014-ben írt tanulmányában feltette a kérdést, hogy miért született olyan kevés munka a Monarchia országaiban az első világháborús internálással kapcsolatban, megjegyezve, hogy a küzdő felek közül az egykori Monarchia az egyetlen olyan állam, melynek a civil internáltakkal való

⁷⁵ *de Montfort, P.*: Egy háborús internált élményei i. m. 444–448.

⁷⁶ *M. Hrabovszky J.*: Ami elmúlt i. m. 390. Az írónő nem fedte fel a történet szereplőjének valódi nevét. Más, a későbbi kutatás során előkerült forrásokból azonban erősen valószínűsíthető, hogy P. feltehetően azonos a már említett Charles Poggioli nevű, Aszódra internált francia állampolgárral. A francia nyelvórákat nem másnak, mint Lovász Márton (1864–1927) országgyűlési képviselőnek adta, aki egyúttal Magyarország című politikai napilap főszerkesztője is volt. A források arra mutatnak, hogy Poggioli és családja 1916-ban már Franciaországban volt. – MAE AD, Guerre 1914–1918, Internés civils, Série A, vol. 103. Historique de l’arrestation un groupe de Français a Fiume (Hongrie) et de leur internement a Aszód, dátum n. irat; MAE AD, Guerre 1914–1918, Internés civils, Série B, vol. 10. Tárgy n. irat, Paris, 1er Mars, 1916. 4.; Held 18 months in Hungary, M. Poggioli, back in France, tells of tottering Monarchy. New York Herald, February 14, 1916. 1.

bánásmódjáról még nem készült monografikus feldolgozás.⁷⁷ Stibbe szerint ez – többek között – azzal magyarázható, hogy az itt keletkezett levéltári iratanyag térbeli és nyelvi tekintetben meglehetősen fragmentált, hasonlóan a hivatalos és nem hivatalos dokumentumokhoz.⁷⁸

A monografikus igényű feldolgozás jelentőségét illetően érdemes felidézni Jean-Claude Farcynak, a téma másik kiváló szakértőjének álláspontját is. Franciaországban a 20. század végén öröndetes módon megszorodtak az egyes régiókban vagy megyékben, 1914 és 1920 között működő táborok történetét feldolgozó munkák. Farcy szorgalmazta, hogy – Franciaországhoz hasonlóan – másutt is szülessenek hasonló művek. Ugyanis csak az egyes táborok működésének monografikus feldolgozásai, illetve más országok internálási rendszerére és táboraira vonatkozó, komparatív módon elkészített tanulmányok járulhatnak hozzá igazán a téma széleskörű feltárását célzó kutatások eredményességéhez.⁷⁹

Az aszódi koncentrációs telep történetének feldolgozása – a magyarországi viszonyok rövid bemutatásával – egy fontos lépést kíván tenni a Monarchia (ezen belül Magyarország) első világháborús lágereivel kapcsolatos ismerethiányok pótlásának irányába. Megteremtve ezzel – Farcy elvárásának megfelelően – a nemzetközi komparatív elemzések magyarországi előfeltételeit is.

THE ASZÓD CONCENTRATION SITE (1914–1917)

By László Somogyi

SUMMARY

One of the manifestations of the global nature of World War I was that its impact was not restricted on the lives of the combatants on the fronts but also influenced life in the hinterland. When the state of war was proclaimed, the opposing states captivated great numbers of foreign civilians whose home countries had become their enemies. Thus, in Hungary, hundreds of men from the Entente countries were detained by the authorities and taken to camps, or so-called concentration sites. One of these functioned at Aszód between 1914 and 1917. The study presents the history of the Aszód concentration site, focussing on its inmates' social networks, self-organising abilities and their interactions with the local population. It is based on Hungarian, French and English archival sources, as well as newspaper articles and the recollections of the former captives.

⁷⁷ *Matthew Stibbe*: *Enemy Aliens, Deportees, Refugees: Internment Practices in the Habsburg Empire, 1914–1918*. *Journal of Modern European History* 12. (2014) 479–499.

⁷⁸ Az osztrák történészek tollából már 2014 előtt is megjelent több olyan tanulmány, könyv, amely egy-egy tábor történetét dolgozta fel. Ez a tendencia a világháború kitörése századik évfordulóján lezajlott megemlékezéseknek köszönhetően csak erősödött.

⁷⁹ *Jean-Claude Farcy*: *Les camps de concentration français de la Première Guerre mondiale, 1914–1920*. Paris 1995. 364.

Neil Price

DIE WAHRE GESCHICHTE DER WIKINGER

Übersetzt von Ursula Blank-Sangmeister – Janet Schüffel

S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 2022. 746 oldal

Vajon miért választotta a német kiadó a *Vikingek igaz története* címet a két évvel korábban, *Children of Ash and Elm* (*Ash és Elm gyermekei*) címmel angolul megjelent mű fordításául – teheti fel a kérdést az olvasó, mikor először kezébe veszi a viking történelemmel foglalkozó vaskos monográfiát. Miért kellett a történelem igazságát kihangsúlyozni? Talán két okból is. E történelem tele van hamis mítoszokkal. A vikingek soha nem hordtak szarvakkal díszített sisakot, és a csupa szabad emberből álló társadalmukat éppúgy el kell felejtenünk, mint az emancipált életet élő északi nők világát. Még amikor a „vad normannoktól” való megszabadulásért könyörögtek Kopasz Károly udvari kápolnájában, az északi társadalmaknak akkor is csupán a töredéke vett részt a hadjáratokban, a többség gazdálkodott és mesterségeket űzött. Egyetlen viking hajó egyetlen vitorlázatának elkészítéséhez egy ember három–négy évi munkaidejére volt szükség. A dán partok mellett talált egyik hajó ácsmunkája 2650 napot, kovácsmunkája pedig 13 500 órát vett igénybe. A másik ok bizonyára a mű megközelítésmódjában rejlik: a tárgyi maradványokból, a régészeti leletekből kiinduló, a reáliákon alapuló vizsgálatokból egy alapvetően társadalomtörténeti beállítottságú mű született, amely talán közelebb visz a viking történelem megértéséhez, mint a hadi eseményekre koncentráló írások.

A régész szerző egész szakmai életét a viking múlt kutatása tette ki. Néhány személyes emlék: egy yorki latrina feltárása, Novgorod faforgáccsal felszórt utcáinak illata, a grönlandi Hvalsey romtemploma melletti fjord jéghegyeinek látványa, és mindezeknek a könyv lapjain való felidézése azt bizonyítja, hogy Neil Price a múltat minden érzékszervével képes felfogni.

Price már munkája elején leszögezte, hogy a viking szót használja majd arra a népre, amelynek történetét bemutatja. Próbált következetes maradni a névhez, néha mégis találkozunk a *normann* szóval is. A két kifejezésnek különböző jelentést tulajdonít: az előbbi általában jelöli Skandinávia lakóinak többségét – a félnomád lappokat természetesen nem –, az utóbbi már csak akkor jelent meg az ellenség tollán, amikor elhagyták hazájukat. Érdekes az etimológiánál elidőznünk: a *viking* szót a források leggyakrabban ’kalóz’ értelemben használták, valójában azonban az óészaki *vík* ’tengeröböl’ rejlik mögötte, a vikingek tehát eredetileg ’öböllakók’ voltak.

A könyv fél évezred történetét adja elő, és három nagy időrendi egységre tagolódik. Az első az 5–7. századba kalauzolja az olvasót, a második a klasszikus viking korba: a hétszázas évek elejétől a 10. század kezdetéig tartó évekbe, végül pedig az ezután következő, a 11. század közepéig terjedő időszakba. A viking identitást őrző három nagy skandináv államban különbözőképpen nevezik e korszakokat. Az 550–750 közötti két évszázadot Norvégiában Meroving, Svédországban Vendel, Dániában pedig későgermán vaskorszaknak hívják, az ezután következő három évszázadnak azonban már mindenhol egységesen viking kor a neve. A Vendel-korszak a svéd Uppland tartományban fekvő lelőhelyről kapta a nevét, ahol a hajós temetkezések egész sora került felszínre. A 6. századi korszakváltás egy súlyos klímakatasztrófához köthető: két, egymást követő vulkánkitöréshez, amelyek közül az első 536-ban valahol a trópusokon, a második 539–540-ben a mai El Salvadorban történt. A hatalmas mennyiségű vulkáni hamu a légtérbe került, ennek következménye pedig mintegy nyolcvan éven át érezhető volt. A közvetlenül a kitörés után bekövetkező lehűlés, a termőterületek drasztikus visszaszorulása és az erdőpusztulás Skandináviában is hosszú távú társadalmi következményekkel járt. Ekkor jött létre az az északi társadalom, amelynek fontos része lett a helyi vezetők csarnokaiban tartott

lakomákon részt vevő 'barátok', a *vinrek* szervezete és a *vinátta*, ami a fegyverfogató férfiak közösségét jelentette. A sötétség és a nagy havazások korát a prózai és a verses Edda is megöröközte, de a régi Kalevalában is nyomára lelhetünk.

A korszakolások egyoldalúságát és erőltettségét Price többször is hangsúlyozza. A viking kor kezdetét és végét hagyományosan két dátumhoz szokás kötni. Mindkét esemény az angol történelemnek is része: a northumbriai Lindisfarne szigetén levő kolostor feldúlása 793. június 3-án és a yorkshire-i Stamford Bridge-i csata 1066. szeptember 25-én. A valóság – tudjuk meg a szerzőtől – ennél sokkal összetettebb. A viking rablótámadások már évtizedekkel, valószínűleg fél évszázaddal korábban elkezdődtek a Baltikum keleti térségében. Az észti partoknál feltárt hajós temetkezés egy, 750 körül a svéd partoktól kiindult sikertelen támadás emlékét őrizte meg. A 8. század végi és 9. század eleji hadjáratok résztvevői azonban már túlnyomórészt a norvég partoktól szálltak hajóra.

A 10–11. század az új területeken való tartós berendezkedésnek, a városszerű települések kialakulásának, a monarchiák és a nemzetek létrejöttének, valamint a kereszténység felvételének a korszaka. A viking rablóhadjáratok valóságos gazdasági ágazattá nőttek ki magukat. E vállalkozások leírására három történelmi műszozt használnak, amelyeket Price is átvett: a *maritoriumot*, a *hydnamchiát* és a diaszpórát. Az első azoknak a viking csoportoknak a geopolitikai érdeklődését jelöli, akik a rablóhadjáratokat szervezték. A korai skandináv társadalmak igen korlátozott kereskedelmének helyébe kiterjedt piaci kapcsolatok léptek, amelyeket a tengeren keresztül bonyolítottak. A görög mitológiából kölcsönzött második kifejezés a politikai szervezettségre utal. A hadjáratokat nem viking királyságok vagy azokhoz hasonló államalakulatok szervezték, hanem önállóan, de igen szervezeten tevékenykedő, sokszor többnemzetiségű, nőkből és gyermekekből is álló migráncsoportok. A diaszpóra a Skandinávián kívüli viking telepeket jelöli. A szó használata mögött nem rejlik semmiféle megszépítő szándék, a hadjáratok kegyetlenségét felesleges is lenne tagadni, de így lehet a legjobban visszaadni annak a terjeszkedésnek a sokszínűségét, amely a Dnyeper-parti Rusztól Normandián és az Orkney-szigeteken át, az amerikai Vinlandig tartott. A honfoglalás fogalmát a szerző kizárólag az izlandi megtelepedésre használja, ott is mindig az izlandi *landnám* formában.

A szerző elfogadja azt a már régen megfogalmazott és a magyar kalandozások kapcsán is sokszor emlegetett megállapítást, hogy a viking támadások igazi kiváltó oka a Karoling birodalom széthullása volt. A feudális anarchia kifejezés Price szóhasználatában nem szerepel, de arról a jelenségről van szó, amelyet egykoron így neveztek, azaz az államapparátus széteséséről és az európai kis politikai egységek létrejöttéről. E felfogás szerint az északi zsákmányszerzők és telepesek nem tettek mást, csak betöltötték azt a hatalmi űrt, amely a Karolingok polgárháborúja után keletkezett. Kitűnően ismerték a rablásra vagy letelepedésre kiszemelt terület politikai viszonyait, a Karoling belharokban egyik-másik fél szövetségeseiként is felbukkantak. Némiképp ellentmond ennek a viking telepek későbbi sorsa. Az északról érkező jövevények számára két helyen vált valóságos pokollá az élet, és mindkettő kelta területre, Írországra és Bretagne-ra esett, pedig e vidékek soha nem számítottak a frank országszervezet központjának. A legnagyobb dublini viking temető túlnyomórészt fegyveres férfiak sírjaiból áll, és az itteni felnőtt férficsontvázak több, mint egyharmadán figyelhető meg vágófegyverektől eredő sérülés és csonkolás. Ugyancsak egy dublini utcában feltárt árkokban és latrinákban 17 koponyát találtak szétszórva. Bretagne-ban mintegy húsz évig tudták megvetni a lábukat az északi hódítók: 920-ban foglalták el az egész tartományt, egy 936-ban kirobbant breton felkelés következményeként azonban nagy részét elveszítették, sorsuk pedig 939-ben, a Trans melletti csatában végleg megpecsételődött.

Price józanságát dicséri, hogy amikor a viking országalapítások történetének tárgyalásába kezd, megelégszik a szikár tényekkel, és nem állít fel felesleges kategóriákat. A dán és a norvég

királyok stabil és egységes területet hoztak létre. Eleinte folytatták pogány elődeik rablóhadjáratait, majd a keresztény uralkodókhoz méltóan, más területet és módszert kerestek, hogy a hadakozásban gyakorlott alattvalóik zsákmányéhségét kielégítsék: a keresztény háborúkat. Részt vettek a szentföldi hadjáratokban és a kereszténységet elutasító balti népek elleni harcokban. Norvégia az 1260-as évekig ellenőrzése alatt tartotta a Hebridákat, átvette Izland irányítását, és egészen a 15. századig az Orkney- és a Shetland-szigeteket is birtokolta. A svédeknek jóval tovább tartott a kereszténység felvétele és az ország létrehozása, mint szomszédaiknak.

A jól ismert eseményeknél érdekesebb a tárgyi kultúra továbbélése. Svédország középső részén a 12. századig szokásban maradt a klasszikus késő-viking típusú rúnakövek állítása. Gotlandon 1200 körül még egyértelműen ugyanolyan ékszereket hordtak, mint a viking korban. Skóciában és a körülötte fekvő szigeteken a 13. század közepén kezdődött az átalakulás, amely a középkori gazdaság felé mutatott. A Dublinban és más ír „városállamokban” – Price így nevezi az ír partok viking telepeit – a 11. században divatos díszítőmotívumok még egy évszázad múlva is használatban voltak. A Kijevi Rusz területén egészen a 13. századig megfigyelhető az egyértelműen skandináv elemek folytonossága. A szerző azonban óv e jelenségek rossz értelmezésétől, szerinte e tárgyak használóinak identitását és a tárgyakat illuzórikus lenne „egy kalap alá” venni. A viking telepek közül csak Normadia tudta megőrizni határait, az itt kialakult hercegség még hosszú évszázadok múlva is létező politikai egység maradt. A brit szigeteken Yorkshire és Észak-Anglia több évszázadon keresztül megtartotta skandináv jellegét, például a *danelag*, a dán jog továbbélésében, amelynek e terület egyébként a nevét is köszönheti. Írországból a tengerparti viking telepekből alakultak ki az elsőként alapított városok.

A viking és a korai magyar történelem számos párhuzam bemutatására ad lehetőséget, hiszen a 10. század első felében nyugatról a vikingek, keletről a magyarok égették–rabolták Európát. Néhányszor a magyarok is felbukkannak a könyv lapjain. Haithabu feltárásakor magyar eredetű fegyvereket is találtak, a sztyeppe népeinek felsorolásakor is találkozunk velük, miként megemlíti a szerző azt is, hogy Ruszból származó testőrség Magyarországon is volt.

A recenzens a tartalom mellett a könyv módszerét is ajánlja a magyar olvasók figyelmébe. Hogyan lehet egy olyan kor történelmét rekonstruálni, amelyből a rúnákkal vésett feliratokon kívül csak olyan korabeli szövegek maradtak fenn a vikingekről, amelyeket mások, többnyire ellenségeik írtak róluk? Elsősorban a régészet segítségével. A szerző például bátran von le messzemenő következtetéseket emberi csontmaradványokból a viking társadalom felépítését illetően, és használja a kísérleti régészet eredményeit is. Price tehát nem a tárgyak leírását közli olvasóival, hanem történelmet ír. Jól ismeri a természettudományos vizsgálatokban rejlő lehetőségeket, mégsem veszik el ezek hosszadalmas ismertetésében. Ügyesen kapcsolja össze a feliratok és az évszázadokkal később lejegyzett *sagák* szövegeit a tárgyi emlékekkel, célt azonban itt sem téveszt: nem merül el a filológiai problémákban, pedig láthatólag jól ismeri azokat is. Az eredmény egy modern nyelven, modern gondolkodással megírt, korszerű ismereteket közvetítő történeti–néprajzi elemzés a vikingekről. Olyasféle, amelyet egy ma élő László Gyulától kapnánk a Szent István előtti magyarságról.

Az olvasónak csupán egy helyen lehet hiányérzete. A monográfia elején helyet kellett volna találni a vikingek származása és főleg nyelvhasználata bemutatásának, annak érdekében, hogy érthetővé váljon: a vikingek a germán szomszédaikkal és ellenfeleikkel viszonylag könnyen megértették egymást. Két, figyelmetlenségből fakadó tévedésre is fel kell hívni a figyelmet: Sztaraja Ladogától a Volhov folyón, az Ilmeny-tó felé tartó vikingek a folyón felfelé és nem lefelé (476.) utaztak, na, és persze, a *De administrando imperio*t nem latinul (477.), hanem görögül írták.

Tringli István

Samu Nagy Dániel

A HÁTTÉREMBER

Csengery Antal politikai és közéleti pályája

Országgház Könyvkiadó, Bp. 2022. 690 oldal

A könyv címéhez hűen, minden különösebb hírverés nélkül, Csengery Antal születésének 200. évfordulóján megjelent a politikus monumentális életrajza az Országgyűlési Értekezések könyvsorozatban. A közel hétszázoldalas mű szerzője maga is „háttérember”, hiszen az Országgyűlés Hivatalának történész munkatársa, aki a parlamenti képviselők munkáját segítő háttéranyagok összeállítása mellett több szakmai kiadványt is jegyez. Utóbbiak az Országgház múltját mutatják be a szélesebb olvasóközönségnek.

Samu Nagy Dániel mostani gondosan szerkesztett könyve veretes történeti munka, amelynek alapját a mintegy két évtizeddel ezelőtt megvédett PhD-disszertációja képezi. Akkori értekezésében Csengery 1860/70-es években kifejtett közéleti tevékenységét vizsgálta – ezt bővítette mostanra teljes életrajzzá. A könyv alcíme tehát némileg félrevezető, ugyanis a szerző nem csupán Csengery politikusi, akadémikusi és szakírói munkásságát tárgyalja, hanem érzékletesen bemutatja egy értelmiségi munkát végző, sokgyermekes családfő magánéletének fájdalmas és örömteli eseményeit is.

Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a rendszerváltás időszakához képest az utóbbi két évtizedben jelentősen megszorodott a hosszú 19. században élt és meghatározó közéleti szerepet betöltő személyekről (ebből következően döntően politikus férfiakról) készített életrajzok száma. Még akadnak fontos kivételek, de ma már nemcsak kormányfőkről (például Lónyay Menyhért, Tisza Kálmán, Széll Kálmán, Tisza István) és miniszterekről (Ghyecz Kálmán, Hegedűs Sándor, Darányi Ignác, Berzeviczy Albert, ifj. Andrássy Gyula) olvashatunk könyveket, hanem immár „szürke eminenciásokról”, azaz befolyásos háttéremberekről is.

Csengery Antal szinte „teljes fegyverzetben” lép eléink a kötet lapjairól, a vaskos könyvben csak alig tíz oldal foglalkozik élete első húsz évével. Így viszonylag keveset tudhatunk meg a család vagyoni és szellemi háttéréről, valamint Csengery ifjúkori olvasmányairól, tájékozottságáról. Ugyanakkor beszédes, hogy a család 17. századi nemesi címerének rajzából a műveltség fontossága olvasható ki.

Csengery a centralisták kezébe jutott *Pesti Hírlap* szerkesztője, majd a neoabszolutizmus idején útjára induló *Pesti Napló* főmunkatársa volt. A kiegyezést követően az MTA alelnöke, a Magyar Földhitelintézet igazgatója, az egyesített főváros fejlesztéséért felelős Közmunkák Tanácsának tagja, és ami a *Századok* olvasói számára különös jelentőséggel bírhat: a lapot kiadó Magyar Történelmi Társulat alapítója és választmányi tagja is volt egyúttal. Ugyancsak szerepet vállalt a Magyar Gazdasági Egyesület és a Magyar Általános Hitelbank vezérkarában. Mindenekelőtt azonban ízig-vérig politikus volt, aki különböző pozíciókban (például 1843-ban jurátusként, 1849-ben belügyminiszteri tanácsosként, 1861-től pedig honatyaként) csaknem négy évtizeden át a nagypolitika küzdőterén mozgott. Alapvetően a közjogi kodifikáció, a pénzügyek és a közoktatás tartozott a szakterületei közé, de az 1850-es években botanikát is tanított. 1867 után több ízben is a képviselőház „rettegett” pénzügyi bizottságának elnöke volt. Befolyását és szakmai ismereteit jól jelzi, hogy esetenként a kormányulésekre is meghívást kapott. Tekintélyét jelentősen megnövelte, hogy 1863-ban Deák Ferenc őt választotta munkatársául a Wenzel Lustkandl röpiratára válaszul írt *Adalék a magyar közjoghoz* című terjedelmes munka megszövegezéséhez. Később, az 1867-es kiegyezési törvények megalkotásakor is jó hasznát vette Csengery tollának. Az 1870-es években – Deák betegeskedése idején – Csengery lett a pártvezető legfőbb bizalmasa és az „öreg úr” álláspontjának tolmácsolója a kormány-

párt tanácskozásain. Csengery tehát egyszerre volt jelen a politikai, a kulturális és a gazdasági élet különféle színterein. Ennek ismeretében teljesen érthető, hogy önmagát „az ország egyik legzaklatottabb embereként” (482.) jellemezte. Csengery közéleti szerepeiben közös, hogy leginkább intézményalapító és -szervező, illetve véleményező, bíráló, interpretáló és szövegező munkát végzett. Kiterjedt munkásságának írásos bizonyítékait (például műkritikáit, könyvismertetéseit, beszédeit, naplófeljegyzéseit, leveleit) halála után örökösei gyűjteményes kötetekben rendezve kiadták, amelyek ma már online formában is elérhetők.

Samu Nagy Dániel ezeket az egymást részben átfedő tevékenységi köröket követi nyomon aprólékosan, nagy forrásbázisra támaszkodva, számos rövid alfejezetbe tagolva mondanivalóját. Könyvét elolvastva úgy vélem, talán szerencsésebb lett volna bizonyos esetekben – az életrajzoknál kézenfekvő – időrendi tárgyalás helyett átfogóbb, tematikus fejezetekben bemutatni például a Csengery család életmódját, az MTA belső működését vagy éppen az oktatáspolitikai vitákat.

A monográfia időről időre visszatérő kérdése, hogy – bár Csengery Antal emlékét köztéri szobor és utca is őrzi Budapesten, továbbá a főváros évente kiosztott sajtódíját is róla nevezték el – politikusként miért nem lépett soha előtérbe és vállalt vezetői szerepet. A sorozatos felkérések ellenére miért maradt második ember Deák Ferenc, Eötvös József és Lónyay Menyhért mögött? A szerző esetenként próbál rövid válaszokat adni erre a dilemmára Csengery egy-egy elejtett mondata alapján, de könyve végéről hiányolom az összegző számvetést főhőse képességeit és politikusi magatartását illetően.

Mindenesetre sokatmondó, hogy a Csengeryvel szemben megfogalmazott – a szerző által gyakran idézett – egykorú kritikák (a politikus szorgalmának, kitartásának és kiváló kodifikációs képességének elismerése mellett) rendszerint rideg megjelenését, barátságtalanságát, cselszövésre való hajlamát emelik ki. Valamint azt is, hogy gondolatai nem (elég) eredetiek, azaz inkább csak mások elméleteit hangoztatja a felszólalásaiban. Az előbbieken felsorolt jellemhibák egyike sem lett volna akadálya egy nagyobb ívű politikusi karriernek, ugyanis számos akkori kormánytagra ráillett az iménti leírás. Azonban komolyabban kell vennünk azt a korabeli megállapítást, miszerint Csengery inkább elméleti szakember volt, semmint gyakorlatias államférfi; nem érezte magát otthon a politikai versengésben (például a választási kampányokban), és nem volt ügyes *debatter*. Továbbá a könyv lapjain többször felbukkan, hogy Csengery torokproblémákkal küszködött, hangja sokszor erőtlenné vált, és minden bizonnyal korai halálához is súlyosbodó torokbetegsége vezetett (mindössze 58 évet élt).

Samu Nagy Dániel könyvéből világosan kiderül, hogy a számos gyermeket nevelő, különösebb vagyonnal nem rendelkező értelmiségi ember állandó küzdelmet folytatott megélhetése biztosítása érdekében (élete utolsó bő tíz évét leszámítva), amivel azonban szétforgácsolta szellemi képességeit és fizikai egészségét. A hatalom ellenőrzését szem előtt tartó újságírói és politikusi, illetve az esztétikai és szakmai színvonal felett őrködő műbírálói és kodifikátori szerepébe mintha idővel belemerevedett volna, és e szigorú belső mérce ambíciói gátjává vált. Nem véletlen, hogy számot vetve saját lehetőségeivel és képességeivel, a kormánypárt belső ellenzékeként tekintett magára, a pénzügyi bizottság meghatározó tagjaként pedig gyakran bírálta a kormányt is. Örök elégedetlenkedőként vett részt az 1867-es politikai rendszer működtetésében, vállalva a kétfrontos harcot párttársaival, illetve a parlamenti ellenzékkel.

Jelen munka határozott érdeme, hogy a nagypolitika jól ismert eseményei mellett jelentős teret szentel a társasági élet és a fővárosi egyesületek bemutatásának, és ezen keresztül megrajzolja Csengery kiterjedt kapcsolati hálóját: többek között Arany Jánoshoz, Gyulai Pálhoz és Kemény Zsigmondhoz fűződő személyes viszonyát. Ugyancsak nagy erénye Samu Nagy Dániel könyvének, hogy átlátható módon szól a kenyérkereső értelmiségi embert nyomasztó íráskényszeréről (és az ezzel járó esetenkénti felszínességről), a pénzkezelés nehézségeiről, valamint a szellemi életet is sújtó megosztottságról, a szekértáborok kialakulásáról. A szerző

árnyalt képet fest főhőse ellentmondásos magánéleti kapcsolatairól: testvérével, illetve apjával is megromló viszonyáról, valamint későbbi feleségével folytatott házasságtörő együttéléséről, a gyermekei egészségével összefüggő örökös félelméről és szomorúságáról (kilenc gyermekéből öt fiatalon vesztette életét), továbbá a gyakori költözésekről, a sok munkával megteremtett anyagi biztonságról és a család lakáskultúrájáról.

Úgy vélem, hogy – a saját érdeklődéséhez legközelebb állónak a történelmet tekintő, és felettebb kritikus jellemű – Csengery sem találna túl sok pontatlanságot a róla készült modern kori életrajzban, bár valószínűleg nem örülne, hogy háttéremberként ezúttal ő maga került reflektorfénybe.

Cieger András

Füzi Izabella

A VURSTLITÓL A MOZIIG

A magyar vizuális tömegkultúra kibontakozása (1896–1914)

(Apertúra könyvek 8.)

Pompeji Alapítvány, Szeged 2022. 285 oldal

Füzi Izabella kötete a tömegszórakoztatás korai időszakával foglalkozik, s a vizuális élmények újfajta megnyilvánulási módjait vizsgálja deklarálva azt, hogy Magyarországon a korai mozgóképekkel kapcsolatos kutatások még gyerekcipőben járnak. A szerző kezdőpontként a milleniumi ünnepségek túlfűtött időszakát választotta, amikor már Magyarországon is megjelentek, illetve elkészültek az első mozgóképek. Zárásként pedig az első világháború kezdőévet jelölte meg, amely dátum nagyjából egybeesik az egész estét felölelő filmek feltűnésével.

A könyv négy, eltérő hosszúságú és kidolgozottságú fejezetre tagolódik: az első kettő a milleniumi eseményekhez és a korai mozgóképekhez kapcsolódik, míg az utolsó kettő elsősorban a film- és irodalomtudomány érdeklődésére tarthat számot, ugyanis ezekben már inkább tartalomleírásokat és elemzéseket olvashatunk. A kötet széleskörű nemzetközi szakirodalomra, illetve a monográfia írójának korábbi, témába vágó publikációira támaszkodik. A szerző már a kötet elején rögzíti egyik fő tételét, miszerint a „századfordulós mozgóképi kultúrát nem lehet a mai filmfogalom felől megérteni”. (5.) Füzi célja a hazai mozi kezdeti korszakára vonatkozó kevés számú szakirodalom meghaladása, továbbá törekszik a nézői, befogadói szerepek bemutatására.

Az első nagyobb egységben a milleniumi ünnepségekhez kapcsolódó tematikákkal találkozhatunk. A szerző először a milleniumi kiállítást mint „kiállítási komplexumot” jellemzi Tony Bennett nyomán, s mellett érvel, hogy a kiállítás a hatalom céljait szolgálta, amennyiben az egy egységes nemzetet kívánt láttatni. A kiállításról szóló fejezet kevésbé tartalmaz újdonságot. Új információkkal szolgálhatott volna a hatalom szemszögéből, a láttatás céljairól, ha a milleniumi ünnepségek szervezési munkálatairól fennmaradt aktákat bevonta volna a kutatásba. A szórakoztató negyednek, Ős-Budavárának és az ott egykoron lezajlott műsoroknak a leírása jól érzékelteti a vibrálást, az attrakciók sokaságát, amelyekkel a kortárs néző szembesült. A kiállítás számos szektor (például oktatás) fejlődéstörténetét, különféle vívmányokat és az

ország történelemét tárta a látogató elé, míg Ős-Budavára az ingerekre intenzívebben ható komplexumként tűnik fel a szövegben, mintegy a kiállítás ellentétéként.

A következőkben a panorámák – ezen belül is a millenniumhoz kapcsolódó legismertebb, a Feszty-körkép – elkészültéről, hatásmechanizmusairól tájékozódhatunk. A nemzetközi szakirodalomban jól ismert állítás, hogy a körpanorámák olyan tekintetben a mozi „előfutárai” közé tartoznak, hogy vizuális illúziókeltés a céljuk, és új típusú vizuális élményt, látásmódot közvetítettek. Füzi kötetében nemzetközi szakirodalmi példák alapján kapunk információkat arra vonatkozóan, hogy milyen panorámákat festettek, ezek hogyan készültek, és miként keltettek illúziót a nézőkben. A recenzált munkában *A magyarok bejövetele* megfestésének, reklámozásának és recepciójának története mutatja be a körpanorámák keletkezésének, befogadásának módját, míg a körkép tartalmát, hatásait Munkácsy Mihály – szintén a honfoglaláshoz kapcsolódó – festményével összevetve ismerhetjük meg.

A szerző azon állítását, miszerint „a vizuális ábrázolás terén nem volt popularizálódott Árpád-kép” (63.), a szakirodalom nem támasztja alá. Kovács Mihály festménye Árpád pajzsra emelésének jelenetével (1854) igen népszerű volt már a millennium előtti évtizedekben is, de a reformkori színházi előadások is nagy gondot fordítottak arra, hogy a néző könnyűszerrel asszociálni tudjon Árpádra; a képi megjelenítések segítségével állították össze a jelmezeket is (vö. Szalisznyó Lilla: *Egy alkalmi színmű mediális meghatározottságának vizsgálata. Az Árpád ébredése ősbemutatójának ismeretlen jelmezjegyzéke*. In: „Vendégek közt vendég”. Poétikai örökség és szöveg hagyomány: Vörösmarty az ezredforduló után. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Balatonfüred 2020. 360–362.). Mikos Éva is azt hangsúlyozza, hogy a honfoglaló vezérek közül éppen Árpád ábrázolása rendelkezett már viszonylag korán tipikus vonásokkal (Mikos Éva: *Árpád pajzs. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. Pécs–Bp. 2010. 125.). Mindezek kapcsán felmerülhet az olvasóban a kérdés, hogy miért csak e két Árpád-ábrázolást vizsgálta Füzi – az „Árpád testéről” szóló részbe legalábbis más alkotást is beemelhetett volna.

A *Vizuális nyilvánosság és a korai mozgókép* című második nagy egység a kötet legkoherensebb, legkidolgozottabb fejezete. Felütésként a szerző a Jürgen Habermas által bevezetett polgári nyilvánosság fogalmából kiindulva határozza meg a vizuális nyilvánosság jelentését, a korai mozgóképek nyilvánosságra gyakorolt hatásai kapcsán pedig angol nyelvű szakirodalomra támaszkodik. A politikai reprezentáció vizuális megjelenítéseként az 1896. június 8-án I. Ferenc József magyar királyt koronázása alkalmából megrendezett hódoló díszmenet koreográfiáját, mozgóképes ábrázolását ismerteti a szerző sajtóforrások alapján. Felfedi a mozgóképek tartalmát, fényképezésük jellegzetességeit, összehasonlítja a különféle állóképtípusok üzeneteit, azok módosításait a Lumière-felvételek újdonságával, vagyis egy olyan új vizuális élménnyel, amely a kortársak számára jelentősen eltért a korábban megszokottól. Egy évtizeddel később már magyarországi készítésű mozgókép dokumentálta II. Rákóczi Ferenc és társai hamvainak hazahozatalát, újratemetését. Zárásként leszögezi, hogy az elemzett időszakban a díszmenetek ábrázolási módja „nem sokat változott”. (114.)

Füzi a politikai nyilvánosság és a mozi viszonyának elemzését követően a nagyvárosi nyilvános tér, az utcák és az utca emberének reprezentációját, az utcai nyilvánosság megteremtését vizsgálja. A témát a fényképészet felől közelíti meg, s felvázolja, hogy az amatőr utcafotósok, akik pillanatképeket készítettek, mennyiben alkottak eltérő képeket, mint a hivatásos fényképészek. A századfordulón a magyarországi korpuszban az utóbbiak domináltak, akik – reprezentációs céllal – sokszor szinte üres utcákat, tereket kaptak lencsevégre. Ezzel szemben a filmen a mozgó alakok és járművek a főszereplők, akik akár bele is nézhetnek a kamerába, virtuális kapcsolatba kerülhet egymással a néző és a filmvásznon megjelenő ember. Végül Füzi

az 1912. évi munkástüntetéséről született, az utcát már „harctérnek” láttató összeállítást prezentál és elemez.

Egy új tematikájú fejezetben a *Mozgó fényképek* című színházi előadással foglalkozik, ahol fókuszában a darabba integrált mozgóképi „betét” és az előadás recepciója áll. Külön egység tárgyalja a kötetben a mozgóképek megítélését. A szerző kiemeli, hogy erre vonatkozóan kevés forrás áll a kutató rendelkezésére, ennek ellenére egy – a millennium kapcsán lábjegyzetben (52.) említett – forráscsoport lehetőségeit nem aknázza ki. Az élclapok ugyanis szövegekkel és képekkel is reagáltak a mozgóképszínházra, annak pozitív és negatív megítélésére, valamint a mozi és a színház viszonyára is. Füzi először két, mozihoz kapcsolódó versen (Heltai Jenő: *Dal a moziról*; Babits Mihály: *Mozgófénykép*) keresztül igyekszik megvilágítani a filmszínházhoz fűződő viszonyt. Közös vonásuk ezeknek a műveknek, hogy az új kikapcsolódási forma olcsó szórakozásként tűnik fel bennük, ám kérdéses, hogy a választott forrástípus – irodalmi, művészeti alkotás – mennyire alkalmas általános következtetések levonására. A szerző ezt követően áttér a mozihálózat, majd a mozikritika tematikájára. A releváns szakirodalom alapján ismerhetjük meg a magyarországi vetítési helyszínek sokféleségét, a mozi gyors terjedését, majd palotákba költözését, valamint a filmet mint a tudományos–ismeretterjesztő előadások elemét. Tanulságos, hogy a közönség filmszínházba járási szokásait mind külföldön, mind pedig Magyarországon már az 1910-es években vizsgálták. Füzi kétféle, a mozihoz kapcsolódó, a korszakban kialakult érvelési sémát különít el: az egyik megközelítés üdvözölte a mozgóképszínházba járók körének vegyes összetételét és a mozinak demokratizáló hatást tulajdonított. A meghatározó narratíva viszont – bár elvetette az előzetes cenzúrát – a mozi „megjavítását” szorgalmazta, és a társadalmi rend felforgatójaként tekintett erre az újfajta szórakoztatóipari jelenségre.

A *kinemaszkeccs intermediális gyakorlatai* című harmadik, nagyobb fejezetet a műfaj bemutatásának és a moziszkeccsek tartalmi ismertetésének szentelte a monográfia írója. A mozgókép a színházi előadás részévé vált az 1910-es évek elején, vagyis immár nemcsak betétként szolgált, hanem hozzájárul a történet alakulásához. A vegyes műfajú előadások nemzetközi példákkal is gazdagított ismertetése után a könyvben előtérbe kerül a mozi és a színház versengésének kérdése, ami a mozi művészetként való értelmezéséről szóló vitához kapcsolódik. A moziszkeccs engedélyezésére, esetleg betiltására és a sajtóban erről zajlott vitára szintén kitér a szerző. De arról nem ír, hogy e témában maradt-e fenn – a sajtón kívül – más forrás, pedig azokból – például a rendőrségi engedélyekből és betiltásokból – talán lehetne még korabeli értékeléseket gyűjteni. Füzi érdekes szempontokat vet fel a nézői attitűdök változását és a hibrid darabok keletkezését illetően, azonban ebben és a következő fejezetekben is nagyobb arányban támaszkodik olyan forrásokra, amelyek már a címben jelzett vizsgálati perióduson kívül esnek, mivel az 1920-as évekből származnak. A szkeccs befogadásáról szóló fejtegetés és a korai „forgatókönyvek” jellemzőinek bemutatása után Karinthy Frigyes és Molnár Ferenc forgatókönyveit ismerhetjük meg, kitérve arra is, miért vált ezek elkészítése egyáltalán szükségessé a korszakban.

Az utolsó főfejezet a fikciós film megjelenése köré rendeződik. A szerző először a legkorábbi egész estés magyar filmek tartalmát ismerteti, bepillantást engedve a színészi játékba is. A filmek vetítéséről, vágásáról, szerkesztéséről, a feliratok beillesztési gyakorlatáról és a mozi zenéről izgalmas műhelytitkok derülnek ki. Zárásként Füzi azt is felvillantja, hogy miként vált a film gyorsan „elavuló” árucikkből (272.) művészetté, és mikor bukkantak fel az első filmkritikusok. Bár a monográfia történeti elbeszélésének van íve (a szerző a millenniumi vurstlitől eljut az egész estés filmek kezdetéig), mégis egy frappáns lezárás hiányzik a mű végéről.

A kötetnek kétségtől érnyee, hogy jó minőségű és kifejezetten sok – részben színes – illusztrációt tartalmaz. A szép kivitelezésű könyvben azonban maradtak formai és helyesírási hibák, a hivatkozási módszer nem egységes, néhol pontatlan. Az irodalomjegyzék nem tartalmaz minden hivatkozott munkát, forrásjegyzék pedig nem készült a kiadványhoz. Az apró

történeti pontatlanságokat is érdemes lett volna kiszűrni (a Monarchia nem annektálta Bosznia-Hercegovinát 1878-ban [20.]; „Beatrice királynő” [39.] helyett szerencsésebb a Beatrix királyné megfogalmazás). Összességében Füzi Izabella jól követhetően mutatta be a vizuális élmények, szórakozási lehetőségek, műfajok és a nyilvánosság jellemzőinek változását az 1890-es és az 1910-es évek között. A szerző munkája mind a film-, mind pedig az irodalomtörténet számára tartalmaz új nézőpontokat, egyes szerzőkkel, vizuális technikákkal kapcsolatban pedig újdonságokat is.

Tamás Ágnes

LENGYELKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

Szerk. Mitrovits Miklós

(Bibliotheca Hungaro–Polonica 2./ Magyar–Lengyel Könyvtár 2.)

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet,

Bp. 2022. 424 oldal

A Lengyelkérdés Magyarországon az első világháborúban című forrásgyűjtemény a két világháború közötti előzményekre – az 1929 és 1938 között megjelenő Magyar–Lengyel Könyvtárra – visszatekintő Bibliotheca Hungaro–Polonica sorozat második kiadványaként látott napvilágot. A dokumentumokat Mitrovits Miklós történész, polonista, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének, illetve a Nemzeti Közszerzői Egyetem Közép-Európa Kutatóintézetének a munkatársa, a 20. századi lengyel történelem elismert és kitüntetett kutatója válogatta, szerkesztette, illetve a kötet jegyzeteit is ő írta.

Mitrovits most megjelent munkája szervesen illeszkedik eddigi szerkesztői, kutatói tevékenységébe, emellett a kiadványsorozat újraindítását megalapozó esemény, Lengyelország 1918-ban visszaszerzett függetlenségének centenáriumi megemlékezéséhez is kapcsolódik. A kötet ennek magyarországi, az első világháború éveiben kialakult eszme- és politikátörténeti előzményeit vonja vizsgálat alá. A mű tehát következetes folytatása a kiadványsorozat első kötetének, a *Magyarok és lengyelek a 19. században – Egy 1944-ben betiltott könyv* című műnek (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp. 2018). A forrásgyűjtemény kiadását a Nemzeti Kulturális Alap és a Wacław Felczak Alapítvány is támogatásra érdemesnek találta.

Mitrovits Miklós Szokolay Katalin (1929–2020) történész, polonista emlékének ajánlotta művét, amelynek végén Szokolay életútját és több, mint százötven tételből álló lengyel, magyar és német nyelvű tudományos és ismeretterjesztő publikációs listáját is közreadja.

Az első világháború éveiben az Osztrák–Magyar Monarchia nagyhatalomnak számított, a dualista berendezkedésből eredően pedig Magyarország ezen hatalom egyik birtokosaként gondolt önmagára. Ebből a pozitív önértékelésből – és a háború megnyerésének reményéből – következett az, hogy amint az antant országokban tervek születtek Magyarországról, úgy magyar „boszorkánykonyhákban” is készültek javaslatok, tervek más nációk, országok sorsáról, például a lengyel nemzet jövőjéről. A lengyelkérdés jó megoldását egyaránt tudni vélték vármeigyék és városok közgyűlései, egyesületek, ellenzéki és kormánypárti politikusok – amint arról a kötet is tanúskodik.

Az opusz öt részből áll. Az *Előszó*ban a szerkesztő ismerteti azokat a körülményeket és szándékokat, amelyek a szöveggyűjtemény összeállításához vezettek, és meghatározták a forrásköz-

lés szempontjait is. Az egyik meghatározó körülmény az volt, hogy a lengyel államiság helyreállításának világháborús előzményei és a korabeli magyar hozzáállás szinte teljesen ismeretlen a magyar közemlékezetben és a történelemtudomány világában is.

Ezt követi *A lengyelkérdés a magyar belpolitikában az első világháború alatt* című bevezető tanulmány, amelyben Mitrovits strukturáltan, olvasmányos stílusban vázolta fel azokat a viszonyokat (lengyel célkitűzések és programok, nemzetközi kontextus, magyar kormányzati, pártpolitikai és társadalmi hozzáállás), amelyek hatására napirendre került hazánkban a kérdés.

Ezt a bevezető egységet követik – blokkokba rendezetten – a korabeli források. Az első blokk a *Magyar vármegyék és városok határozatai a lengyel függetlenség megteremtése ügyében* címet viseli. Itt találkozhatunk a Nyáry Albert báró vezette Magyar–Lengyel Egyesület két, 1915. augusztusi felhívásával, amelyekben az egyesület a magyar politikai és társadalmi nyilvánosság elé lépett. A felhívásra csupán tizenegy vármegye törvényhatósági bizottsága és három város reagált felirat és határozat útján. A bevezető tanulmányból kiderül, Tisza István a főispánok által igyekezett a kezdeményezést elfojtani („ismert tapintatoddal megfelelően irányítani szíveskedjél” – 108.), a számokból pedig láthatjuk, a miniszterelnök sikerrel járt.

A források második tematikai egységéből (*A magyar kormány hivatalos álláspontja*) részlete-sen is megismerhetjük az Osztrák–Magyar Monarchia erős emberének számító Tisza István és minisztereinek – Balogh Jenő, Ghillányi Imre, Harkányi János, Hazai Samu, Jankovich Béla, Roszner Ervin, Sándor János és Teleszky János – véleményét a lengyelkérdésben. A háborús kabinet elképzeléseinek ilyen részletekbe menő bemutatása mindenképpen helyénvaló, hiszen világháborús győzelem esetén az ő pragmatikus véleményük számított volna és nem a „lengyel, magyar két jó barát” hagyomány húrjait pengető egyesületek és publicisták elképzelései.

A harmadik fejezetegyüttes (*Parlamenti felszólalások*) a lengyelkérdés négy éven át elhúzódó képviselőházi vitájához hozzászóló – és bekiabáló – politikusok véleményét tárja az olvasó elé. Az egyes felszólalókat sajnos nem mutatja be a szerkesztő, miközben a lábjegyzetekből meg-tudhatjuk, hogy az aznapi ülés kiknek az elnöklete alatt zajlott le, és a magyar királyi kormány mely miniszterei voltak jelen. Ez utóbbi információközlések feleslegesek, fontosabb lett volna, hogy a felszólaló személyéről kapjon tájékoztatást a laikus olvasó.

Célkitűzéseket, kritikákat, programokat, vágyakat mindig emberek fogalmaznak meg, az ő szájukból hangzanak el. Ez alapján nem tűnik szerencsésnek, hogy a tartalomjegyzékben a lengyelkérdés parlamenti vitájából kiemelt felszólalásokat a képviselőházi ülések sorszáma-val jelölte meg a szerkesztő. Helyesebb lett volna a hozzászólók nevével jelölni a kiválasztott be-szédeket, igaz – és nyilván ez dominált a szerkesztésnél –, ezáltal a tartalomjegyzék terjedelme nőtt volna meg.

A *Cikkek, tanulmányok* című egységben kapott szót a korabeli, formális politikai világon túli társadalom. A politikusi állásfoglalások mellett ugyanis a lengyelkérdés ismert magyar agitátorainak, napilapok névtelen publicistáinak írásai is helyet kaptak ebben a fejezetben. Néhány iromány szerzőjének (például Szász Zoltán, Magyar Lajos) személye bemutatás nélkül maradt, míg mások esetében kiderül a lábjegyzetből, ki az író. Mitrovits Miklós eltérő műfajú, példányszámú és értékű sajtótermékekből gyűjtötte össze a szövegyűjtemény számára ezeket a forrásokat, olvasóként nehéz megítélni, hogy például a *Zászlónk* című lap 1916-ban milyen súllyal volt jelen a hazai sajtóéletben, mely csoportjait és hány százalékát érte el az újságolvasó társadalomnak.

Meg kell említeni, hogy az itt vizsgált kötet – a szűken vett témáján túl – fontos ismereteket közvetít a vizsgált korszakról. Mitrovits bevezető tanulmányában és a Tisza Istvántól származó dokumentumok lábjegyzeteiben azt a – történelemtudomány számára egyébként jól ismert –

tényt is megerősíti, hogy a szövetséges németek mellett – annyi más kérdéshez hasonlóan – ebben a kérdésben sem számított egyenrangú partnernek a Monarchia.

Tisza István számára a kiegyezés politikai rendszere érinthetetlennek számított, így azt is fontosnak tartotta, hogy a dualizmus belső egyensúlya ne billenjen el a rovásunkra, például azaz, hogy a birodalom népessége – a központi hatalmak győzelme esetén – nyolcmillió lengyel alattvalóval bővül. Így a magyar szupremácia védelmében a magyar miniszterelnök nem feltétlenül volt érdekelt a Monarchia területi gyarapodásában. A szöveggyűjteményből azonban kiderül, és az újdonság erejével hathat, hogy Tisza István elképzelhetőnek tartotta volna, hogy Bosznia és Dalmácia területével növelje Magyarország territóriumát és súlyát a Habsburg birodalmon belül (a Magyar Királyságon belüli nemzeti szupremácia veszélyeztetése nélkül), még úgy is, hogy a kormányzat magára vállalja e tartományok minden etnikai, gazdasági, szociális és vallási problémáját.

A kötet arra is ráirányítja a figyelmet, hogy az első világháború volt az első modern propagandaháború. A központi hatalmak az antanttal szemben a lengyelkérdés tekintetében is elvesztették ezt a küzdelmet, amikor nem mondtak le a leendő lengyel állam javára a korábbi századokban megszerzett területeikről, és az úgynevezett „kenyérbékében” az ukránoknak ítélték a chelmi régiót; elvesztve ezáltal a lelkek megnyerésére irányuló nagyon fontos versenyfutást a wilsoni pontokkal és ígéretekkal szemben. A központi hatalmak nem tudták megígérni azt sem, hogy minden lengyel egy államban fog élni, mert – mint a szöveggyűjteményben felvonultatott dokumentumokból is nyilvánvaló – figyelembe kellett venniük saját érdekeiket is. Ennek szem előtt tartása a világháború éveiben végig korlátozta a kérdés lengyelek számára előnyös megoldását, azt, hogy a lengyelek a központi hatalmak oldalán lássák saját jövőjüket, és ezáltal a német–osztrák–magyar győzelemért hittel harcoljanak.

A szöveggyűjtemény szerkesztője alapos munkát végzett, mindössze néhány apróbb hiba ötlík a tájékozott olvasó szemébe. Esterházy Móric gróf nem függetlenségi és 48-as párti politikus volt (mint Mitrovits írja: „független képviselő” – 25. o., 26. lábjegyzet), hanem a 67-es kiegyezést elfogadó Alkotmánypárt soraiból érkezett a kormányfői bársonyszékbe. Tisza egy levelében a Pragmatica Sanctio születését tévesen 1728-ra datálta (62.), amit a szöveg gondozója nem vett észre, és nem javított lábjegyzetben. Az arisztokraták esetében a szerkesztő mindenhol feltüntette a főnemesi címet, de Roszner Emil király személye körüli miniszter említésekor elmaradt a bárói titulus beillesztése (65. o., 10. lábjegyzet). Meg kell említeni továbbá, hogy nem minden forrásnál ismerheti meg az olvasó a kontextust, vagyis, hogy miért az adott időpontban került sor a felszólalásra, az írás közreadására, és mi motíválta erre a szerzőt.

A borító és a belső formák tervezőjén is múlik egy könyv vonzereje. Széchenyi István kifejezésével élve a „külcshín” is számít, hiszen ez az, amivel először szembe találja magát az olvasó, amikor a kiadványt a kezébe veszi és belelapoz. A *Lengyelkérdés Magyarországon az első világháborúban* című kötet esetében az illetékes jó munkát végzett. A magyar országgyűlés szürke, kissé homályos épületére helyezett élénk lengyel nemzeti színű uralják a képet, kifejezve, hogy a magyar politikai elit nem állt a helyzet magaslatán e kérdés igazságos megoldásában. Egyéni ízlés kérdése, hogy a főszöveget sorkizártan szedték, míg a lábjegyzeteket – feltűnő módon – balrazártan (néhol sorkizártan, például a 23., 135., 201. oldalakon). Ez a kis rendetlenség azonban erősíti a borító sugallta érzetet, azt a benyomást, hogy a lengyelkérdés körül magyar részről valami nem volt rendben.

Anka László

Riba András László

HATALOMTECHNIKA A PÁRTÁLLAM VÉGÓRÁIBAN (1987–1989)

Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum, Bp. 2021. 236 oldal

A diktatúrák ritkán múlnak ki békésen úgy, hogy működtetői megöregedve, mintegy magukba szállva átadják a hatalmat. (Talán Franco volt a kivétel, de ő azt hitte, hogy rendszere – kozmetikázva, de – fönnmrad.) Kádár föllazult diktatúrája azonban önmagát megtagadva ért véget. Az „1989-ben a hatalmat négy évtizede gyakorló párt akkori vezetése egyértelműen azon dolgozott, hogy a bolsevik–kommunista jelleget levetkőzze”. (156.) Ez a szerző jó kétszáz oldalas könyvének (eredetileg PhD-disszertációjának) a tömör összefoglalása. Tegyük hozzá azonban, belső nehézségei még nem vitték volna sírba a Kádár-rendszert; a Szovjetunió katasztrofálissá váló gazdasági helyzete és az ebből – utóbb sikerteleneknek bizonyuló – reformokkal kikerülni akaró, őszintén jó szándékú Gorbacsov ebben meghatározó szerepet játszott. Az utolsó szovjet pártfőtitkár bátor reformpolitikája nélkül a kommunista rendszer és birodalom még sok évig fönnmradhatott volna. Ahogy a szerző is bemutatja, a magyarországi pártállami rendszer belső gazdasági és külső hatalmi okok következtében jutott mély válságba. A kritikus ponton átbillent hatalommentési kísérletek részben az MSZMP-n belüli reformtörekvések, még inkább az erősödő ellenzéki mozgalmak hatására vallottak kudarcot. Az állampárt XIV. kongresszusán föladta a bolsevista elveket, és az egykor revizionistának minősített tanokat magáévá téve, szociáldemokrata párttá alakult. A könyv ezt a folyamatot dokumentálja részletesen, levéltári források (pártdokumentumok), néhány szakszerű tanulmány és visszaemlékezések alapján. A mű nem politikatörténeti összegezés, hanem politikatudományi megközelítéseket használó intézménytörténeti elemzés arról, hogy 1987-től az MSZMP milyen hatalomtechnikai eszközökkel, manőverekkel próbálta a felszínen tartani az állam sok ballaszttól süllyedő hajóját. A képet folytatva: a bolsevizmus összes kellékét kidobva a legénység végül megmenekült, de a hajó a vagyonával, értékeivel együtt 1989 végén elsüllyedt.

M. Kiss Sándor, az egész folyamatot tágabb történelmi keretbe helyező utószó szerzője, találoán jellemzi Riba munkáját „a bukás anatómiájaként”. (217.) A kommunista korszak rettenetően unalmas nyilvános beszédeitől és dokumentumaitól már elszokott olvasót joggal ijesztetheti a pártszargon és a – könyv végén egyébként föloldott – sokféle rövidítés (KB, PB, APO, PPO, PTO, MOP, HNF OT, OKKFT, PÜO). Ezen szervezetek/intézmények szerepének, működésének, kapcsolatrendszerének részletekbe menő bemutatása bizony valóban nehéz olvasmány. A szerzőt komoly elismerés illeti azért, hogy átrágtta magát a pártbürokrácia leginkább bikkfanyelven megírt dokumentumhalmazán, és ezekből nemcsak egy követhető történetet hozott létre, de rámutatott olyan szándékokra és belső vitákra is, amelyekről a Párttól távol állóknak sejtelmük sem lehetett.

Riba több ízben megemlíti, hogy a pártvezetés az 1945–1948 között fönálló koalíció valamiféle visszaállításában kereste a politikai kiutat. Én ezt úgy módosítanám, hogy a kísérlet a háború utáni folyamat visszafelé történő megismétlésére irányult. Az 1948-ra – döntő mértékben a szovjet megszállók közvetlen beavatkozásával – létrejött monolitikus egypártrendszer 1987-től úgy igyekezett a hatalmát megőrizni, hogy támaszul megpróbálta bevonni a külső erők vele együttműködni hajlandó részét. Engem ez a kísérlet az 1947-ben létrejött koalíciós Dinnyés-kormányra emlékeztet, amely valójában az MKP-t kiszolgáló álköalíció volt – Hugh Seton-Watson klasszikus meghatározását átvéve. Ahogy láttam, az ellenzéki erők köréből néhányan – jelesül a Pártból 1988 áprilisában kizárt Bihari Mihály és Bíró Zoltán – szívesen szövetkeztek volna a Pozsgay-féle „nemzeti kommunistákkal”. Ahogy ezt 1956 október végén

Nagy Imre tette, tudatosan arra törekedve, hogy visszaállítsa az 1945-ös koalíciót. A főként kiábrándult marxistákból létrejött SZDSZ és az Antall József befolyása alá kerülő MDF azonban ezt visszautasította. Sőt, az 1945-től 1947 májusáig fennállt valódi koalíció mintáját mellőzve (eltérve ezzel Mazowiecki 1989. évi lengyelországi kormányalakítási eljárásától) kivívta a többpárti, liberális, polgári demokráciát.

Riba munkájának gerince intézménytörténet, azon belül a Párt hatalmi struktúrájának és fokozatos bomlásának a krónikája. A szerző rámutat arra, hogy az első lépés az MSZMP Politikai Bizottságának (PB; ez nagyjából megfelelt a végrehajtó hatalomnak) 1986. március 25-i kezdeményezése volt az úgynevezett „nem termelő tevékenységek”, azaz az egész államigazgatás és a (szigorú kontroll alatt tartott) nem politikai szervezetek, területek (MTA, kultúra, sport) tevékenységének felülvizsgálatára és „korszerűsítésére”, valamint a pazarló bürokrácia csökkentésére. Az előterjesztést a PB ugyanazon év októberében elfogadta, és az államigazgatás területén Lázár György (még nem mint „miniszterelnök”, hanem mint „a Minisztertanács elnöke”) Sárközy Tamás vezetésével létrehozott egy Programirodát, valamint a Minisztertanács Parlamenti Titkárságát. E kevésbé feltűnő szervezetek működésének volt az eredménye, hogy a vezetés korszerűsítésére irányuló munkaprogram forgatókönyvét 1987 májusában benyújtották. Kádár János és közvetlen munkatársai – az Oplatka András által, Németh Miklósról írt könyv (Oplatka András: *Németh Miklós – Mert ez az ország érdeke*. Bp. 2014) szerint – ezt a forgatókönyvet kis trockizmussal megfertőzött szintizta revizionizmusnak nevezték.

1987 nyarán a párt- és állami vezetésben lezajlott számos személyi változás, a „kádérforgó” legfontosabb eleme az volt, hogy 1987 júniusában Lázár Györgyöt Grósz Károly váltotta a minisztertanács élén. Grósz profilját megrajzolva Riba árnyalja, sőt egyenesen cáfolja a róla mint „keményvonalas” politikusról élő képet. Szerinte Grósz – bár hitt a kommunizmusban – az első reformokkal azonosult. Ugyanekkor lépett elő Németh Miklós a gazdaságpolitika elsőszámú irányítójává. Az MSZMP PB, majd a jóval szélesebb Központi Bizottság (KB) júliusi állásfoglalásában a politikai intézményrendszer reformja, implicit módon pedig a Párt vezető szerepének a kérdése is megjelent. Ekkor már az MTA különböző intézeteiben és más tudományos műhelyekben évek óta folyt egyfajta „reformpolitika” kidolgozása. A Sárközy Tamás, Kulcsár Kálmán és Kilényi Géza által, a reformra kidolgozott „nem titkos, de nem nyilvános” *Előkonceptió* legalább olyan fontos volt, mint a közgazdászok *Fordulat és reformja* – olvassuk Ribánál (66–67.) –, s egy radikális politikai-államszervezeti reform mellett foglalt állást. Ehhez zöld utat biztosított Gorbacsov is Grósz 1987. júliusi moszkvai látogatásán, aki így bátran magáévá tehetette Sárközyék javaslatait: a magántulajdon elismerésének, a vegyes gazdaság és a külföldi tőke működési engedélyezésének programját. Az 1987 végén elkészült *Javaslat a Minisztertanács működésének, munkamódszerének fejlesztésére* jelentős lépés volt, csakúgy, mint Horváth István belügyminiszteri kinevezése, akit a „volt adminisztratív KB-titkártól váratlan nyíltság és szokatlanul előremutató gondolkodás” (84.) jellemezte.

A szerző megállapítása szerint, az 1988-as évre a reformerek és Kádár közötti koncepcionális ellentét nyomta rá a bélyegét. A májusi országos pártértekezleten Grósz nem exponálta magát egyik irányban sem, ám Kádár pártelnökké választása már távozásának előszele volt. Grósz pártfőtitkársága, a döntéshozói (Párt) és a végrehajtói hatalom egy kézben való összpontosítása és a Párt vezető testületeiben végrehajtott jelentős személyi változások jó irányba tett, ám óvatos lépések voltak; akárcsak Pozsgay, majd Nyers államminiszterként való belépése a kormányba (amely pozícióval nem járt önálló tárca), valamint Kulcsár Kálmán igazságügyminiszteri kinevezése is. Emellett megkezdődött a Párt „államosítása”: az alkotmányreform és az országgyűlés felértékelése, „fejbőlöntő János” szerepéből fokozatos a hatalom részévé válása, bár a pártirányítást – az MSZMP-frakción keresztül – ekkor még biztosítottak látták. A pártfegyelem intézménye fennmaradt, ám engedélyezték a Párton belül „platformok” létesítését.

Még fontosabb volt, hogy a kormány elkezdte magát a Párttól független irányító testületnek tekinteni. Az 1988. november 1–2-i kibővített KB-ülés átmenet volt a plurális politikai jártékra, a külső mozgalmak elfogadása felé, miközben résztvevői még határozottan kiálltak a szocialistának nevezett társadalmi rend és a szövetségi rendszer, azaz a Varsói Szerződés mellett.

1988 novemberében Grósz javaslatára jelentős mértékben átalakították a KB és a PB munkarendjét, nagyobb önállóságot biztosítva a kormányszatnak – amelyet november 24-étől már Németh Miklós vezetett. A csere háttéréről – sajnos – nem informál a könyv. Ez és a Minisztertanács 1989. január 19-i ülése – a jegyzőkönyvek alapján – már egy népfrontos, a párttal szemben önálló, pluralista kormányzás kezdetét jelentette. Ehhez azonban kellett a párt – a KB – beleegyezése. Riba szerint ez tette lehetővé a békés átmenetet, amelyet a Németh-kormány vezényelt le. A szerző azt is hangsúlyozza, hogy megkerülhetetlen volt az 1956-os események „ellenforradalomként” való minősítésének az elvetése, ám ez nehéz döntés volt, s csak fokozatosan tette magáévá az állampárt. A párt vezetői azonban arra számítottak, hogy a jövőben állami funkciókban fogják képviselni pártjuk irányvonalát. Ezzel – és az ellenzék nem várt egységes föllépésével – megghiúsult a terv: a háború utáni koalíció megismétlése, vagy a lengyel példa, azaz a kommunistákat is bevonó Mazowiecki-kormány utánzása.

Az MSZMP 1989. nyári fegyverletétele előtti utolsó hatalomátmentési kísérlet az egykor és ma is alig ismert szervezet, a Nemzetközi Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottság (NJKB) – Riba által részletesen bemutatott – működése volt. 1988. november végén a Grósz elnöksége alatt létrehozott (de első ülését csak 1989. február 2-án megtartó) testület tagjai a párt meghatározó személyiségei voltak. Ám sokatmondó tény, hogy az állandó meghívott, Németh Miklós, a bizottság öt ülésének egyikén sem vett részt. Riba részletesen ismerteti az üléseket.

1989 februárjában egy új alkotmány kidolgozását javasolta a KB, amely egy „szabad, demokratikus és szocialista államot” képzelt el. (181.) Nagy Imre és mártírtársai újratemetését és elítélésük jogi felülvizsgálatát Grósz és hívei is elfogadták, de a párton belüli rehabilitálásukat „nem tartották időszerűnek”. (128.) Velük szemben Nyers Rezső, Pozsgay Imre és Szűrös Mátyás politikai elődnek állította be Nagyot. A mártír miniszterelnök jogi felmentése azonban nem járt együtt számonkéréssel és jelképes felelősségre vonással sem. A KB június 23–24-i ülése a reformszárny teljes győzelmét jelentette, egy illuzórikus cél (a kommunizmus és a szociáldemokrácia nemzeti alapú szintézisének) megjelölésével. A párton belüli hatalmi küzdelem vesztesei által vívott utóvédharcnak látom a Nagy Imre besározását célzó szovjet dokumentumok Grósz általi ismertetését és az ellenforradalmat vizionáló Thürmer Gyula tevékenységét. Ide tartozik Grósz később elhangzó minősítése is a végül felülkerekedő „revizionista áruló erőkről”. (202–203.) Nem tartom indokoltnak, hogy a szerző tudatosan és bevallottan mellőzte a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásait, ahol az MSZMP – álláspontját fokozatosan föladva – belenyugodott a Kádár-rendszer teljes fölszámolásába.

Meg kell jegyezni, hogy a bürokratikus folyamatok útvesztőjében az olvasó nehezen igazodik el, ezért célszerű – Riba könyve mellett vagy inkább előtt – (újra)olvasni Romsics Ignác, *Volt egyszer egy rendszerváltás* című könyvét (Bp. 2003), amely a kül- és belpolitikai események rendszerezett, közérthető és illusztrált összefoglalását adja. (Furcsállom, hogy a felhasznált irodalomban nem szerepel ez a munka.) A belső hatalmi viszonyok történetének bemutatása ugyan megáll önmagában, de Riba kötetében nem kap elég hangsúlyt, hogy mekkora szerepe volt a változásokban a meghatározó, külső folyamatoknak, mindenekelőtt Gorbacsov reformtörekvéseinek, majd a szovjet–amerikai tárgyalásoknak. Ezek nyomán lettek ugyanis egyre hangsúlyosabbak és erősebbek a Párttól független ellenzéki erők és az ő követelései.

Az MSZMP bomlásának és kímülésének történetét lezáró XIV. kongresszus eredményét a távrolról szemlélő, egykorú kortárs (jelen recenziens) „happy endingnek” tekinti, miközben elismeri az egykori állampárt rendszerváltozás felé mind gyorsabban haladó személyeinek az ér-

demeit. Bizonyára egyre kevesebben vannak, akik a magyarországi bolsevizmust gyászolják, és könnyes szemmel teszik le ezt a nem túl olvasmányos könyvet, amely akár a reformkommunizmusnak nevezett irányzat gyászbeszédének is tekinthető. Tény, hogy ez előbbi irányzat kezdetben népszerű és ígéretes volt, de a hazai és a világban zajló események hamarosan túlléptek rajta és a zömmel jó szándékú szereplőin.

A Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum kiadásában megjelent könyv Riba lelkiismeretes kutatómunkájának eredménye, amely a sorsfordító folyamatot az MSZMP oldaláról nézve mutatja be. Tegyük hozzá: más intézmények és más személyek a rendszerváltozás többi oldalát és szereplőjét legalább ennyire fontosnak tarthatják.

Jeszenszky Géza

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Anka László PhD, tudományos munkatárs

Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest

Baráth Katalin PhD, egyetemi adjunktus

SZTE BTK Jelenkortörténeti Tanszék, Szeged

Bencsik Péter PhD, egyetemi docens

SZTE BTK Jelenkortörténeti Tanszék, Szeged

Cieger András az MTA doktora, tudományos tanácsadó

HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs

HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Turkológiai

Kutatócsoport, Budapest

Jeszzenszky Géza kandidátus, egyetemi magántanár, Budapest

Koloh Gábor PhD, tudományos munkatárs

HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Horthy-korszak Osztály,
Budapest

Simonkay Márton, tudományos segédmunkatárs

MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport, Szeged–
Budapest

Somogyi László PhD, főlevéltáros

Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Tamás Ágnes PhD, egyetemi docens
SZTE BTK Jelenkortörténeti Tanszék, Szeged

Tomka Béla az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár
SZTE BTK Jelenkortörténeti Tanszék, Szeged

Tóth Endre az MTA doktora, ny. egyetemi tanár, Budapest

Tringli István az MTA doktora, tudományos tanácsadó
HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

TRANSNATIONAL AND GLOBAL TENDENCIES IN HUNGARY IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

<i>Béla Tömka</i> : Connections. From Comparison to Global History (Introduction)	5
<i>Péter Bencsik</i> : International Migration and Hungary during the Nineteenth-Century Wave of Globalization	15
<i>Gábor Koloh</i> : Peasant Spaces. Changing Perception of the Space in Hungary in the 19th and 20th Centuries	43
<i>Katalin Baráth</i> : The Implantation of the Global Genres of Mass Culture in Hungary in the Early 20th Century (A Periodization Outline)	69
<i>Márton Simonkay</i> : Hydropower Plants and Environmental Protection Movements. Remarks on Austro-Hungarian Relations in the 1980s	95

ARTICLES

<i>Endre Tóth</i> : On the Death of Prince Emeric. What kind of News Reached Hildesheim in the Autumn of 1031?	111
<i>Miklós Fóti</i> : In the Service of two Borderlands. The Career of Sarı Ali Bey in Ottoman Hungary and in the Caucasus	145
<i>László Somogyi</i> : The Aszód Concentration Site (1914–1917)	165

BOOK REVIEWS

<i>Neil Price</i> : Die wahre Geschichte der Wikinger (<i>István Tringli</i>)	181
<i>Samu Nagy Dániel</i> : A háttérember. Csengery Antal politikai és közéleti pályája (<i>András Cieger</i>)	184
<i>Füzi Izabella</i> : A vurstlitől a moziig. A magyar vizuális tömegkultúra kibontakozása (1896–1914) (<i>Ágnes Tamás</i>)	186

Mitrovits Miklós (szerk.): Lengyelkérdés Magyarországon az első világháborúban (<i>László Anka</i>)	189
<i>Riba András László</i> : Hatalomtechnika a pártállam végóráiban (1987–1989) (<i>Géza Jeszenszky</i>)	192
AUTHORS OF THIS ISSUE	197